Τα Κείμενα για την Εργασία και την Κρίση, ακολουθώντας το κοινό νήμα μιας διαυγούς κριτικής της αξίας, εξετάζουν τα δεινά και τα όρια του καπιταλισμού.
Το «Μανιφέστο ενάντια στην εργασία» της γερμανικής ομάδας Krisis, παρ' ότι έχει γραφτεί εδώ και μια δεκαετία, προεικονίζει την παρούσα κρίση και περιγράφει εις βάθος τα δομικά αδιέξοδα της καπιταλιστικής κοινωνίας και των θεμελίων της: της εργασίας, του χρήματος, του εμπορεύματος, του κράτους.
Τα κείμενα του Norbert Trenkle «Κλυδωνισμοί στην παγκόσμια αγορά» και του Anselm Jappe «Πίστωση επί θανάτου» αναλύουν τις βαθύτερες αιτίες της σημερινής παγκόσμιας κρίσης -η οποία βρίσκεται ακόμη στην αρχή της- και προτείνουν μια ριζοσπαστική έξοδο.

GRUPPE KRISIS, N. TRENKLE, A. JAPPE   ΚΕΙΜΕΝΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ

GRUPPE KRISIS, NORBERT TRENKLE, ANSELM JAPPE

ΚΕΙΜΕΝΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ

εκδόσεις των ξένων

ΚΕΙΜΕΝΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ

ΚΕΙΜΕΝΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ

Gruppe Krisis: Μανιφέστο ενάντια στην εργασία
Norbert Trenkle: Κλυδωνισμοί στην παγκόσμια αγορά
Anselm Jappe: Πίστωση επί θανάτου

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
Σωκράτης Παπάζογλου
Εύη Παπακωνσταντίνου

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΠΡΟΛΟΓΟΥ
Λία Γυιόκα

εκδόσεις των ξένων

Το «Μανιφέστο ενάντια στην εργασία»
(Manifest gegen die Arbeit / Manifesto against labour) της ομάδας Krisis
κυκλοφόρησε στα γερμανικά το 1999. Η μετάφρασή του έγινε από τα
αγγλικά και ελέγχθηκε από τον Λεωνίδα Χαλκίδη με βάση το γερμανικό
πρωτότυπο.
Το κείμενο του Norbert Trenkle «Κλυδωνισμοί στην παγκόσμια αγορά»
(Weltmarktbeben / Tremors on the global market) δημοσιεύτηκε τον Μάιο
του 2008 και μεταφράστηκε από τα αγγλικά.
Και τα δύο κείμενα βρίσκονται στον δικτυακό τόπο www.krisis.org
Το κείμενο του Anselm Jappe «Πίστωση επί θανάτου» (Crédit à mort)
δημοσιεύτηκε στο γαλλικό περιοδικό Lignes τ. 30, τον Οκτώβριο του 2009,
απ' όπου και μεταφράστηκε.
Το κείμενο του Tomasz Konicz «Παντού είναι Ελλάδα» (Griechenland ist
überall) δημοσιεύτηκε στη γερμανική εφημερίδα Junge Welt στις 14.1.2010,
απ' όπου και μεταφράστηκε.
Ευχαριστούμε τη Σοφία Αδάμ για τις υποδείξεις της.

Εξώφυλλο - Σελιδοποίηση: Σωκράτης Παπάζογλου, Λύδια Φραγκοπούλου

Θεσσαλονίκη 2010

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

TOMASZ KONICZ
ΠΑΝΤΟΥ ΕΙΝΑΙ ΕΛΛΑΔΑ

Πάντοτε υπάρχουν και χειρότερα. Σύμφωνα με πρόσφατες εκτιμήσεις, το ελληνικό χρέος μπορεί να αποδειχτεί τελικά υψηλότερο και από το αναμενόμενο. (Και η Αθήνα δεν είναι η μόνη που αντιμετωπίζει τέτοιο πρόβλημα.)

Στα τέλη του 2009, η νεοεκλεγμένη κυβέρνηση αναγκάστηκε να παραδεχτεί ότι τα μέχρι τότε οικονομικά στοιχεία ήταν "πειραγμένα". Με το χρέος στο 12,7% του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος, το έλλειμμα είναι διπλάσιο απ' αυτό που παρουσιάστηκε στις Βρυξέλλες από την αποχωρήσασα συντηρητική κυβέρνηση. Το συνολικό χρέος της χώρας έχει εν τω μεταξύ ανέλθει στο 125% του ετήσιου ΑΕΠ. Εταιρείες αξιολόγησης αντέδρασαν στην απάτη του προϋπολογισμού με τον υποβιβασμό της δανειοληπτικής αξιοπιστίας της χώρας. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή εξήγησε ότι το δημοσιονομικό έλλειμμα ίσως είναι υψηλότερο «απ' όσο υπολογίζαμε». Η στατιστική υπηρεσία στην Αθήνα είναι, λέει, «αναποτελεσματική» και «επιρρεπής στις πολιτικές παρεμβάσεις».

Χρέος-ρεκόρ

Ποτέ στην ιστορία του καπιταλισμού δεν έχουν χρεωθεί τόσο πολύ τα κράτη σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα, όσο από τότε που ξέσπασε η παγκόσμια οικονομική κρίση το 2007. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση, Ισπανία, Μεγάλη Βρετανία

και Ιρλανδία εμφανίζουν χρέος παρόμοια υψηλό με τους ταλαίπωρους τους Έλληνες. Γιγάντιο είναι και το χρέος των ΗΠΑ. Η θέση της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας μοιάζει ας πούμε σταθερή – όσο κι αν τα πρώτα τέσσερα τρίμηνα του 2009, κράτος, ομοσπονδιακά κρατίδια και δήμοι εξαπλασίασαν το έλλειμμά τους σε σχέση με το ίδιο διάστημα πέρσι, με νέες πιστώσεις 100 δισ. ευρώ.

Οι αιτίες αυτής της εξέλιξης είναι παρόμοιες και συγκρίσιμες, τουλάχιστον στα κέντρα του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος. Η ύφεση οδήγησε σε μειωμένα έσοδα από τη φορολογία, ενώ τα μέτρα που πάρθηκαν βιαστικά για τη σταθεροποίηση και τα σχέδια για την ανάκαμψη της οικονομίας απογείωσαν τις δαπάνες. Μόνο μεταξύ Οκτωβρίου και Νοεμβρίου 2009 στις ΗΠΑ καταγράφηκε έλλειμμα σχεδόν 300 δισ. δολαρίων. Το απερχόμενο δημοσιονομικό έτος 2008/9, το έλλειμμα έφτασε τα 1400 δισ., ενώ μέχρι τότε το ρεκόρ ετήσιου χρέους της χώρας δεν είχε ξεπεράσει ποτέ τα 400 δισ.

Τα σχέδια για την ανάκαμψη της οικονομίας –το Ινστιτούτο για την Παγκόσμια Οικονομία στο Κίελο τα υπολόγισε στα 3.000 δισ. (δηλαδή γύρω στο 4,7% του παγκόσμιου εισοδήματος)– απέτρεψαν τουλάχιστον προσωρινά την κατάρρευση της οικονομίας. Η κρατικά παραγόμενη ζήτηση αντιστοιχεί όμως και σε αντίστοιχου ύψους πιστωτικές δεσμεύσεις. Σε αυτές προστίθενται και τα μακράν ογκωδέστερα σχέδια διάσωσης και στήριξης των χρηματαγορών. Μόνο στις ΗΠΑ αυτά ανέρχονται στα 23.700 δισ. δολάρια. Όταν σκάσει η κερδοσκοπική φούσκα που δημιουργήθηκε από τα σχέδια αυτά, ένα μεγάλο μέρος των εγγυήσεων που κατατέθηκαν για τον χρηματοπιστωτικό τομέα θα πρέπει να καταβληθεί, με το ενδεχόμενο ακόμη και κρατικών χρεοκοπιών. Ακόμη και η ομοσπονδιακή κυβέρνηση της Γερμανίας άπλωσε ένα «δίχτυ ασφαλείας» ύψους 280 δισ. ευρώ με τη μορφή κρατικών εγγυήσεων για τον εγχώριο χρηματοπιστωτικό τομέα.

Στην περιφέρεια της Ευρώπης ορισμένες κρατικές οικονομίες απειλούνται ήδη με πτώχευση του δημοσίου

τομέα: Ουκρανία, Λεττονία, Ουγγαρία, Ρουμανία, Σερβία, Λευκορωσία προσέφυγαν σε έκτακτους δανεισμούς δισεκατομμυρίων από το ΔΝΤ, την Παγκόσμια Τράπεζα και την Κομισιόν για να αποφύγουν την επαπειλούμενη ανικανότητα πληρωμών των χωρών τους. Ωστόσο, η Ελλάδα δείχνει πως η κρίση επελαύνει με γοργούς ρυθμούς.

Κρατική χρεοκοπία

Βλέπουμε να κλονίζονται κράτη που είναι μέλη της ΕΕ εδώ και δεκαετίες. Η Ισπανία αναγκάστηκε να υποστεί υποβάθμιση της πιστοληπτικής της δυνατότητας. Ακόμη και στην Αυστρία, που θεωρείται υπόδειγμα σταθερότητας, ο αμερικανός οικονομολόγος Κένεθ Ρογκόφ προκάλεσε ανησυχία με τις δηλώσεις του ότι και η δημοκρατία των Άλπεων απειλείται με χρεοκοπία. Οι τράπεζες εκεί, λέει, έχουν δανείσει μεγάλα ποσά στην ανατολική Ευρώπη, τα οποία στο άμεσο μέλλον θα επιστραφούν μόνον εν μέρει, ή δεν θα επιστραφούν καθόλου. Η Βιέννη θα πρέπει να οχυρώνεται μπρος στο ενδεχόμενο νέας όξυνσης της κρίσης. Η Ιαπωνία επίσης φαίνεται να πνίγεται από τα γιγάντια χρέη της. Οι ταμειακές υποχρεώσεις τής δεύτερης μεγαλύτερης κρατικής οικονομίας στον κόσμο, υποχρεώσεις του κράτους κυρίως προς τους ίδιους τους πολίτες, έφτασαν φέτος στο 227% του ΑΕΠ. Εν τω μεταξύ το ποσοστό αποταμίευσης του πληθυσμού, που το 1990 ήταν 14% του ΑΕΠ, έπεσε στο 2%. Και δεν υπάρχει πια περιθώριο για περαιτέρω κρατικά ομολογιακά δάνεια…

Ταυτόχρονα προωθούνται διεθνώς νέα προγράμματα ανάκαμψης. Η όποια ανοδική τάση δεν μπορεί από μόνη της να συνεχιστεί, διαπίστωσε για παράδειγμα το γερμανικό Ινστιτούτο για τη Μακροοικονομία και την Έρευνα της Ανάκαμψης στις αρχές Ιανουαρίου 2010. Και στα υψηλότερα κλιμάκια της ομοσπονδιακής τράπεζας των ΗΠΑ εκφράστηκαν στην τελευταία συνεδρίαση τον Δεκέμβριο 2009 απαιτήσεις για επανορθωτικά μέτρα για την αμερικανική οικονομία.

Αποκαλύπτονται λοιπόν και τα αίτια του δημόσιου χρεωστικού οργίου. Τα κράτη ενδύονται τον ρόλο των χρηματαγορών και των υπερχρεωμένων αμερικανών καταναλωτών. Πριν αύξαναν τη ζήτηση τεχνητά, επί πιστώσει. Τώρα επιχειρούν την αποκατάσταση του ελλείμματος μέσω των φόρων. Έτσι κρατιέται στη ζωή η παγκόσμια οικονομία, που επί δεκαετίες υποφέρει από κρίση υπερπαραγωγής. Χωρίς χρέος ο καπιταλισμός δεν μπορεί να επιβιώσει. Μένει να δούμε για πόσο ακόμη μπορεί να σέρνεται, γιατί Ελλάδα είναι παντού.

GRUPPE KRISIS

ΜΑΝΙΦΕΣΤΟ ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΗΝ ΕΡΓΑΣΙΑ

1. Η κυριαρχία της νεκρής εργασίας

Ένα πτώμα κυριαρχεί στην κοινωνία – το πτώμα της εργασίας. Όλες οι δυνάμεις της υφηλίου συμμάχησαν προκειμένου να υπερασπίσουν την κυριαρχία του: ο πάπας και η Παγκόσμια Τράπεζα, ο Τόνυ Μπλερ και ο Γιεργκ Χάιντερ, συνδικάτα και επιχειρηματίες, γερμανοί οικολόγοι και γάλλοι σοσιαλιστές. Το μόνο σύνθημα που ξέρουν είναι: δουλειά, δουλειά, δουλειά! Όποιος δεν έχει ξεχάσει ακόμη να συλλογίζεται, θα συνειδητοποιήσει εύκολα τον παραλογισμό μιας τέτοιας στάσης. Διότι η κοινωνία στην οποία κυριαρχεί η εργασία δεν αντιμετωπίζει κάποια προσωρινή κρίση· έρχεται αντιμέτωπη με το απόλυτο όριό της. Την επαύριο της μικροηλεκτρονικής επανάστασης, η παραγωγή πλούτου έγινε ολοένα και πιο ανεξάρτητη από την πραγματική ανάλωση της ανθρώπινης εργασιακής δύναμης σε βαθμό που στο πρόσφατο παρελθόν μόνο η επιστημονική φαντασία θα μπορούσε να διανοηθεί. Κανείς δεν μπορεί να ισχυρίζεται πλέον ότι η διαδικασία αυτή μπορεί να σταματήσει ή πόσο μάλλον να αντιστραφεί. Η πώληση του εμπορεύματος εργασιακή δύναμη στον 21ο αιώνα είναι τόσο πολλά υποσχόμενη όσο αποδείχτηκε ότι ήταν η πώληση ιππήλατων ταχυδρομικών αμαξών στον 20ό αιώνα. Ωστόσο, όποιος δεν είναι ικανός να πουλήσει την εργασιακή του δύναμη σ’ αυτήν την κοινωνία θεωρεί-

ται «πλεονάζων» και θα πεταχτεί στον κάλαθο των κοινωνικών αχρήστων.

Ο δε μη εργαζόμενος μηδέ εσθιέτω. Αυτή η κυνική αρχή βρίσκεται ακόμα σε ισχύ· κι ακόμη περισσότερο στις μέρες μας, ακριβώς επειδή καθίσταται απελπιστικά απαρχαιωμένη. Είναι στ' αλήθεια ένας παραλογισμός: ποτέ στο παρελθόν η κοινωνία δεν ήταν τόσο πολύ κοινωνία της εργασίας όσο είναι σήμερα που η ίδια η εργασία έχει γίνει πλεονάζουσα. Πάνω στο νεκροκρέβατό της η εργασία αποδεικνύεται μία ολοκληρωτική εξουσία που δεν ανέχεται άλλους θεούς δίπλα της. Καθώς διαποτίζει μέσα από τους πόρους της καθημερινής ζωής την ψυχή, η εργασία ελέγχει τόσο τη σκέψη όσο και την πράξη. Δεν φείδονται καμίας δαπάνης ή κόπου για να παρατείνουν τεχνητά τη διάρκεια ζωής του «ειδώλου της εργασίας». Η παρανοϊκή κραυγή για «απασχόληση» δικαιολογεί την καταστροφή των φυσικών πόρων με πιο εντατικούς ρυθμούς, παρ' όλο που οι ολέθριες συνέπειες για την ανθρωπότητα έχουν γίνει αντιληπτές εδώ και πολύ καιρό. Ακόμη και τα έσχατα εμπόδια για την πλήρη εμπορευματοποίηση οποιασδήποτε κοινωνικής σχέσης μπορεί να αρθούν άκριτα, αρκεί να υπάρχει η πιθανότητα να δημιουργηθούν κάποιες άθλιες «θέσεις εργασίας». Το σύνθημα «μια οποιαδήποτε δουλειά είναι καλύτερη από το να μην υπάρχει δουλειά» έγινε η ομολογία πίστης που απαιτείται από τον καθένα στις μέρες μας.

Όσο περισσότερο γίνεται φανερό ότι η κοινωνία της εργασίας πλησιάζει στο τέλος της, τόσο και πιο βίαια απωθείται η συνειδητοποίηση αυτού του γεγονότος από τον δημόσιο λόγο. Οι μέθοδοι της απώθησης μπορεί να διαφέρουν, αλλά μπορούν να συνοψιστούν σ' έναν κοινό παρονομαστή. Το παγκοσμίως προφανές γεγονός ότι η

εργασία αποδεικνύεται ένας παράλογος αυτοσκοπός, επανερμηνεύεται πεισματικά ως ατομική ή συλλογική αποτυχία ατόμων, εταιρειών, ή ακόμα και ολόκληρων «αναπτυξιακών» περιοχών, λες και ο κόσμος έχει καταληφθεί από μία καθολική έμμονη ιδέα. Ο αντικειμενικός δομικός φραγμός της εργασίας οφείλει να εμφανιστεί ως υποκειμενικό πρόβλημα όσων έχουν ήδη αποκλειστεί.

Κι ενώ μερικοί άνθρωποι θεωρούν την ανεργία αποτέλεσμα υπερβολικών απαιτήσεων, χαμηλών επιδόσεων ή έλλειψης ευελιξίας, για άλλους οφείλεται στην ανικανότητα, τη διαφθορά ή την απληστία των πολιτικών ή των διευθυντικών στελεχών "τους", συμπεριλαμβανομένης της ροπής αυτών των "ηγετών" να ακολουθούν πολιτικές "απάτης". Στο τέλος, όλοι συμφωνούν με τον Ρόμαν Χέρτσογκ, πρώην πρόεδρο της Γερμανίας, ο οποίος είπε: «Σ' ολόκληρη τη χώρα όλοι πρέπει να συνεργαζόμαστε», λες και το πρόβλημα ήταν η παρακίνηση, ας πούμε, μιας ποδοσφαιρικής ομάδας ή μιας πολιτικής σέχτας. Ο καθένας και η καθεμία οφείλει να πέσει με τα μούτρα στη δουλειά, ακόμα κι αν οι δουλειές έχουν γίνει αέρας κοπανιστός. Το ζοφερό μετα-μήνυμα αυτών των προτροπών δεν μπορεί να παρερμηνευτεί: όσοι παρ' όλα αυτά αποτύχουν να εξασφαλίσουν την εύνοια του «ειδώλου της εργασίας» θα επωμιστούν τις ευθύνες, θα ξεγραφτούν και θα παραγκωνιστούν.

Ο νόμος αυτός της ανθρωποθυσίας ισχύει σε παγκόσμια κλίμακα. Η μια χώρα μετά την άλλη συνθλίβεται κάτω από την μπότα του οικονομικού ολοκληρωτισμού, αποδεικνύοντας έτσι τη μία και μοναδική "αλήθεια": Η χώρα παραβίασε τους λεγόμενους «νόμους της οικονομίας της αγοράς». Η λογική της κερδοφορίας θα τιμωρήσει όποια χώρα δεν εναρμονιστεί απολύτως, χωρίς ενδοιασμούς

για τις απώλειες, με τις τυφλές διεργασίες του καθολικού ανταγωνισμού. Οι λαμπροί ελπιδοφόροι τού σήμερα είναι τα επιχειρηματικά σκουπίδια τού αύριο. Ωστόσο, οι κυρίαρχοι ψυχωτικοί της οικονομίας διατηρούν ακλόνητη την αλλόκοτη κοσμοθεωρία τους. Εν τω μεταξύ, τα τρία τέταρτα του παγκόσμιου πληθυσμού ανακηρύχτηκαν λίγο-πολύ κοινωνικά απόβλητα. Το ένα καπιταλιστικό «αναπτυξιακό» κέντρο μετά το άλλο συντρίβεται. Μετά την καταστροφική κατάρρευση των αναπτυσσόμενων χωρών του Νότου και μετά την αποτυχία του κρατικο-καπιταλιστικού τμήματος της παγκόσμιας κοινωνίας της εργασίας στην Ανατολή, οι υποδειγματικοί μαθητές του οικονομικού μοντέλου της Ανατολικής Ασίας παραδόθηκαν στην λήθη. Ακόμα και στην Ευρώπη εξαπλώνεται ήδη ο κοινωνικός πανικός. Παρ' όλα αυτά, οι δονκιχώτες της πολιτικής και του μάνατζμεντ συνεχίζουν όλο και πιο αδυσώπητα τη σταυροφορία στο όνομα του «ειδώλου της εργασίας».

> *Το προτεινόμενο αξίωμα είναι ότι καθένας θα πρέπει να μπορεί να ζήσει από την εργασία του. Επομένως, το να μπορεί να ζήσει κανείς υπόκειται σ' έναν όρο, και δεν υπάρχει κανένα δικαίωμα όταν δεν πληρούνται οι προϋποθέσεις.*
>
> Γιόχαν Γκότλιμπ Φίχτε, *Βάσεις του φυσικού νόμου σύμφωνα με τις αρχές της επιστημονικής θεωρίας*, 1797

2. Η νεοφιλελεύθερη κοινωνία του απαρτχάιντ

Καθώς η επιτυχημένη πώληση του εμπορεύματος «εργασιακή δύναμη» γίνεται η εξαίρεση παρά ο κανόνας, μια κοινωνία προσηλωμένη στην παράλογη αφηρημένη έννοια της εργασίας οδηγείται αναπόφευκτα στο να αναπτύξει μια τάση για κοινωνικό απαρτχάιντ. Όλες οι φράξιες της ευρείας διακομματικής συναίνεσης σχετικά με την εργασία, με άλλα λόγια το στρατόπεδο της εργασίας, αποδέχτηκαν στα κρυφά εδώ και καιρό αυτή τη λογική και τη στηρίζουν με όλες τους τις δυνάμεις. Δεν υπάρχει καμία διαμάχη για το *αν* όλο και μεγαλύτερα κομμάτια του πληθυσμού θα εξωθηθούν στο περιθώριο και θα αποκλειστούν από την κοινωνική συμμετοχή· υπάρχει διαμάχη μόνο για το *πώς* θα επιβληθεί αυτή η κοινωνική επιλογή.

Η νεοφιλελεύθερη φράξια εμπιστεύεται αυτή τη βρόμικη κοινωνικοδαρβινιστική δουλειά στο «αόρατο χέρι» των αγορών. Η αντίληψη αυτή αξιοποιήθηκε για να δικαιολογήσει τη διάλυση του κράτους πρόνοιας, εξοστρακίζοντας όσους αδυνατούν να ακολουθήσουν την ξέφρενη κούρσα του ανταγωνισμού. Η ποιότητα του να είσαι άνθρωπος απονέμεται μόνο σε όσους ανήκουν στην ξιπασμένη αδελφότητα των νικητών της παγκοσμιοποίησης. Περιττό να πούμε ότι ο καπιταλιστικός αυτοσκοπός απαιτεί όλους τους φυσικούς πόρους του πλανήτη. Κι όταν αυτοί δεν μπορούν πλέον να επιστρατευτούν στην υπηρεσία του κέρδους, πρέπει να μείνουν αχρησιμοποίητοι ακόμη κι αν ολόκληροι πληθυσμοί εξολοθρεύονται από την πείνα.

Η αστυνομία, διάφορες σωτηριολογικές αιρέσεις, η Μαφία και τα συσσίτια των φιλόπτωχων σωματείων αναλαμβάνουν την ευθύνη αυτών των ενοχλητικών ανθρώπινων

αποβλήτων. Στις ΗΠΑ και στις περισσότερες χώρες της κεντρικής Ευρώπης υπάρχουν περισσότεροι φυλακισμένοι απ' ό,τι σε μια τυπική στρατιωτική δικτατορία. Στη Λατινική Αμερική εκτελούνται καθημερινά από ανεξέλεγκτα αποσπάσματα θανάτου περισσότερα παιδιά του δρόμου και άλλοι φτωχοί απ' ό,τι διαφωνούντες στις χειρότερες περιόδους πολιτικής καταπίεσης. Έχει απομείνει μία μόνο κοινωνική λειτουργία για τους εξοστρακισμένους: να αποτελούν το παράδειγμα προς αποφυγή. Η μοίρα τους προορίζεται απλώς να κεντρίσει όσους συμμετέχουν ακόμη στον ξέφρενο ανταγωνισμό για τ' αποφάγια του κοινωνικού κράτους. Ακόμα και οι αποτυχημένοι πρέπει να κρατιούνται σε αγχώδη κινητικότητα έτσι ώστε να μην τους περάσει καν από το μυαλό η ιδέα να εξεγερθούν ενάντια στους αφόρητους καταναγκασμούς που αντιμετωπίζουν.

Και όμως, ακόμα και με το τίμημα της αυτοεξόντωσης, ο θαυμαστός καινούριος κόσμος της ολοκληρωτικής οικονομίας της αγοράς θα παρέχει στους περισσότερους ανθρώπους μονάχα μια ζωή μέσα στις σκιές, μια ζωή ανθρώπων-σκιών σε μια "σκιώδη" οικονομία. Σαν χαμηλόμισθοι σκλάβοι και δημοκρατικοί δουλοπάροικοι της «κοινωνίας παροχής υπηρεσιών», θα πρέπει να υπηρετούν ταπεινωμένοι τους καλοζωισμένους νικητές της παγκοσμιοποίησης. Οι σύγχρονοι «εργαζόμενοι φτωχοί» μπορούν να γυαλίζουν τα παπούτσια των τελευταίων επιχειρηματιών της θνήσκουσας κοινωνίας της εργασίας, μπορούν να τους πουλούν βρομερά χάμπουργκερ, ή μπορούν να καταταγούν στις υπηρεσίες security για να φυλάνε τα εμπορικά τους κέντρα. Όσοι έχουν παραιτηθεί από το να σκέφτονται μπορούν να ονειρεύονται την αναρρίχησή τους στη θέση ενός εκατομμυριούχου της βιομηχανίας των υπηρεσιών.

Εν τω μεταξύ, στις αγγλοσαξονικές χώρες αυτό το τρομακτικό σενάριο είναι ήδη πραγματικότητα, όπως εξάλλου και στις χώρες του Τρίτου Κόσμου και στην ανατολική Ευρώπη· και η Ευρωζώνη πρόκειται να ακολουθήσει με γοργά βήματα. Οι σχετικές οικονομικές εφημερίδες δεν κρύβουν το πώς φαντάζονται το μέλλον της εργασίας. Τα παιδιά στις χώρες του Τρίτου Κόσμου που καθαρίζουν παρμπρίζ αυτοκινήτων σε μολυσμένα σταυροδρόμια παρουσιάζονται ως λαμπρά παραδείγματα «επιχειρηματικής πρωτοβουλίας» και θα αποτελέσουν υπόδειγμα για τους άνεργους στην αντίστοιχη τοπική «έρημο των υπηρεσιών». «Υπόδειγμα για το μέλλον είναι το άτομο ως επιχειρηματίας της ίδιας του της εργασιακής δύναμης, καθώς αναλαμβάνει την πρόνοια του εαυτού του και καθίσταται αποκλειστικά υπεύθυνο για το σύνολο της ζωής του», λέει η «Επιτροπή για τα μελλοντικά κοινωνικά ζητήματα των ελεύθερων κρατιδίων της Βαυαρίας και της Σαξονίας». Και συμπληρώνει: «Θα υπάρξει μεγαλύτερη ζήτηση για κοινές υπηρεσίες προσωπικής και οικιακής φροντίδας, αν οι παρεχόμενες υπηρεσίες γίνουν φθηνότερες, αν δηλαδή ο “πάροχος των υπηρεσιών” παίρνει χαμηλότερο μισθό». Σε μια κοινωνία όπου οι άνθρωποι έχουν αυτοσεβασμό, μια τέτοια δήλωση θα ξεσήκωνε κοινωνική εξέγερση. Όμως, σ’ έναν κόσμο υποτακτικών δουλευταράδων θα προκαλέσει απλώς ένα νεύμα ανήμπορης συγκατάνευσης.

> *Ο απατεώνας κατέστρεψε την εργασία παρ’ όλο που άρπαξε το μισθό ενός εργάτη. Τώρα θα πρέπει να εργαστεί χωρίς μισθό και την ίδια στιγμή να ονειρεύεται μέσα στο κελί του ότι ευλογείται από την επιτυχία και το κέρδος. […] Μέσω της καταναγκαστικής εργασίας θα εκπαιδευτεί να εργάζεται ενάρετα σαν να ασκεί μία ελεύθερη προσωπική δραστηριότητα.*
>
> Βίλχελμ Χάινριχ Ρηλ, *Η γερμανική εργασία*, 1861

3. Το απαρτχάιντ του νεο-κοινωνικού κράτους πρόνοιας

Η αντι-νεοφιλελεύθερη τάση ενός στρατοπέδου της εργασίας που θα περιλαμβάνει ολόκληρη την κοινωνία δεν μπορεί να αποδεχτεί μια τέτοια προοπτική, όμως είναι βαθιά πεπεισμένη ότι ένα ανθρώπινο ον που δεν έχει δουλειά δεν είναι ανθρώπινο ον. Νοσταλγικά προσκολλημένη στη μεταπολεμική εποχή της μαζικής απασχόλησης, έχει καθηλωθεί στην ιδέα της αναβίωσης της κοινωνίας της εργασίας. Το κράτος θα πρέπει να διευθετήσει ό,τι αδυνατούν να κάνουν οι αγορές. Η υποτιθέμενη κανονικότητα της κοινωνίας της εργασίας θα εξακολουθήσει να προσομοιώνεται μέσω προγραμμάτων απασχόλησης, δημοτικών προγραμμάτων υποχρεωτικής εργασίας για όσους παίρνουν επιδόματα ανεργίας ή πρόνοιας, επιδοτήσεων, δημόσιου χρέους και άλλων πολιτικών αυτού του είδους. Αυτό το απρόθυμο αναμάσημα ενός ρυθμιζόμενου από το κράτος στρατοπέδου της εργασίας δεν έχει καμία πιθανότητα επιτυχίας, παραμένει ωστόσο το ιδεολογικό σημείο αναφοράς ευρέων στρωμάτων του πληθυσμού τα οποία είναι ήδη στο χείλος της καταστροφής. Καταδικασμένες να αποτύχουν, τέτοιες κινήσεις όταν εφαρμόζονται είναι κάθε άλλο παρά απελευθερωτικές.

Ο ιδεολογικός μετασχηματισμός τής «εν ανεπαρκεία εργασίας» (σφιχτή αγορά εργασίας) σε πρωταρχικό πολιτικό δικαίωμα αποκλείει αναγκαστικά όλους τους ξένους. Η κοινωνική λογική της επιλογής δεν τίθεται υπό αμφισβήτηση, αλλά απλώς ορίζεται εκ νέου: Η ατομική πάλη για επιβίωση θα εξουδετερωθεί μέσω της επιβολής εθνικών-εθνικιστικών κριτηρίων. «Δουλειές μόνο για τους ντόπιους», είναι η κραυγή μέσα από τα κατακάθια της ψυχής των ανθρώπων, οι οποίοι μπορούν ξαφνικά να

συστρατευθούν σε μια εθνική ενότητα ωθούμενοι από τη διεστραμμένη αγάπη τους για εργασία. Ο δεξιός λαϊκισμός δεν κρύβει αυτές του τις απόψεις. Η κριτική του της «ανταγωνιστικής κοινωνίας» σημαίνει απλώς εθνοκάθαρση μέσα στις συρρικνούμενες ζώνες του καπιταλιστικού πλούτου.

Από την άλλη, ο μετριοπαθής εθνικισμός των σοσιαλδημοκρατών ή των Πρασίνων στηρίζεται στην αντιμετώπιση των από παλιά εγκατεστημένων μεταναστών ως ντόπιων, και μπορεί να φανταστεί ακόμα και την πολιτογράφηση αυτών των ανθρώπων, αρκεί να αποδείξουν ότι είναι άκακοι και προσηνείς. Μ' αυτόν τον τρόπο, ο εντεινόμενος αποκλεισμός των προσφύγων από την Ανατολή και την Αφρική μπορεί να νομιμοποιηθεί με έναν λαϊκιστικό τρόπο ακόμη καλύτερα και χωρίς μπελάδες. Φυσικά, η όλη επιχείρηση συγκαλύπτεται επαρκώς μιλώντας ακατάπαυστα περί ανθρωπιάς και πολιτισμού. Το ανθρωποκυνηγητό των «παράνομων μεταναστών» που έχουν υποτίθεται λαθραία "τρυπώσει" σε ντόπιες δουλειές δεν θ' αφήσει πίσω του αποτρόπαιες κηλίδες αίματος ή σημάδια από πυρωμένο σίδερο σε γερμανικό έδαφος. Πρόκειται, μάλλον, για δουλειά των συνοριοφυλάκων, των αστυνομικών δυνάμεων γενικότερα και των κρατών αποτροπής της συνθήκης του Σένγκεν, τα οποία ξεφορτώνονται το πρόβλημα νομότυπα και κυρίως μακριά από την κάλυψη των μίντια.

Τα κρατικά προγράμματα προσομοίωσης της εργασίας είναι βίαια και καταπιεστικά εκ γενετής. Αντιπροσωπεύουν την απεριόριστη βούληση να διατηρηθεί η κυριαρχία του «ειδώλου της εργασίας» με όλα τα μέσα: ακόμα και μετά το θάνατό του. Αυτός ο εργασιο-γραφειοκρατικός φανατισμός δεν θ' αφήσει σε ησυχία ούτε αυτούς που κατέφυγαν στους τελευταίους κρυψώνες ενός ήδη διαλυμέ-

νου κράτους πρόνοιας: τους απόβλητους, τους άνεργους, τους μη ανταγωνιστικούς, για να μην αναφέρουμε όσους αρνούνται να δουλέψουν – κι έχουν σοβαρούς λόγους γι' αυτό. Οι υπάλληλοι της πρόνοιας και των γραφείων απασχόλησης θα τους σύρουν μπροστά στις επίσημες επιτροπές εξέτασης, εξαναγκάζοντάς τους να προσκυνήσουν το θρόνο του κυρίαρχου πτώματος.

Συνήθως ο κατηγορούμενος έχει το τεκμήριο της αθωότητας, αλλά εδώ η υποχρέωση να αποδειχτεί η κατηγορία έχει εκλείψει. Εάν οι εξοστρακισμένοι δεν θέλουν να περάσουν το υπόλοιπο της ζωής τους με αέρα κοπανιστό και χριστιανική ελεημοσύνη, θα πρέπει να δεχτούν μια οποιαδήποτε βρόμικη και δουλική εργασία ή όποια άλλη παράλογη "εργασιοθεραπεία" έχουν επινοήσει τα προγράμματα δημιουργίας θέσεων απασχόλησης, μόνο και μόνο για να δείξουν την άνευ όρων ετοιμότητά τους για δουλειά. Το γεγονός ότι αυτές οι δουλειές αποτελούν την υλοποίηση καθαρών παραλογισμών, για να μην αναφέρουμε την έλλειψη νοήματός τους, δεν έχει καμία σημασία. Το βασικό είναι οι άνεργοι να διατηρούνται σε μία κίνηση που τους υπενθυμίζει αδιάκοπα τον ένα και μοναδικό νόμο που διέπει την ύπαρξή τους πάνω στη γη.

Παλιότερα οι άνθρωποι δούλευαν για να βγάλουν χρήματα. Σήμερα η κυβέρνηση δεν φείδεται δαπανών για να προσομοιώσει τον εργασιακό "παράδεισο" –χαμένο πλέον για μερικές εκατοντάδες χιλιάδες ανθρώπους–, εγκαινιάζοντας περίεργα «προγράμματα κατάρτισης» ή ιδρύοντας «γραφεία επαγγελματικής εκπαίδευσης» προκειμένου να τους καταστήσουν κατάλληλους για "κανονικές" θέσεις εργασίας που δεν πρόκειται να καταλάβουν ποτέ. Λαμβάνονται νέα κι ολοένα και πιο ανόητα μέτρα ώστε να συντηρηθεί η φαινομενικότητα ότι το σκουρια-

σμένο κοινωνικό μαγγανοπήγαδο μπορεί να συνεχίσει να γυρνάει κανονικά μέχρι τέλους. Όσο πιο παράλογος καθίσταται ο κοινωνικός καταναγκασμός της «εργασίας», τόσο περισσότερο ενσταλάζεται στο μυαλό των ανθρώπων η ιδέα ότι δεν μπορούν να έχουν ούτε καν ένα ξεροκόμματο δωρεάν.

Ως προς αυτό το σημείο, οι βρετανοί Νέοι Εργατικοί και όσοι τους μιμούνται σ' ολόκληρο τον κόσμο συμπράττουν με το νεοφιλελεύθερο πρόγραμμα της κοινωνικής (δαρβινικής) επιλογής. Με την προσομοίωση θέσεων εργασίας και την καλλιέργεια απατηλών ελπίδων για ένα λαμπρό μέλλον της κοινωνίας της εργασίας, δημιουργείται μια ακλόνητη ηθική νομιμοποίηση για να καταστείλει ακόμη πιο βίαια τους άνεργους και τους αρνητές της εργασίας. Την ίδια στιγμή, η εξαναγκαστική εργασία, οι επιδοτούμενοι μισθοί και οι λεγόμενες «εθελοντικές δραστηριότητες των πολιτών» κατεβάζουν το κόστος της εργασίας, με συνέπεια τη δημιουργία ενός τεραστίων διαστάσεων τομέα χαμηλόμισθων και την αύξηση των διάφορων άθλιων θέσεων εργασίας αυτού του είδους.

Η αποκαλούμενη ενεργή εργασιακή πολιτική των Νέων Εργατικών δεν χαρίζεται ούτε καν σε άτομα που πάσχουν από χρόνιες ασθένειες ή σε μόνες μητέρες με μικρά παιδιά. Οι αποδέκτες κοινωνικών επιδομάτων δεν ξεφεύγουν από αυτή τη διοικητική μέγγενη παρά μόνο όταν η ταμπέλα με τ' όνομά τους κρεμαστεί στο δάχτυλο του ποδιού τους (δηλαδή, στον νεκροθάλαμο). Ο μόνος λόγος που το κράτος επιμένει τόσο φορτικά είναι για να αποθαρρύνει εντελώς όσο το δυνατόν περισσότερους ανθρώπους από το να διεκδικήσουν επιδόματα, επιδεικνύοντας τα τρομακτικά του όργανα βασανισμού – οποιαδήποτε μίζερη δουλειά θα φανεί συγκριτικά ευχάριστη.

Επίσημα, το πατερναλιστικό κράτος κραδαίνει πάντα το μαστίγιο μόνο από αγάπη και με την πρόθεση να εκπαιδεύσει με αυστηρότητα τα παιδιά του, που τα επικρίνει ως «τεμπέληδες», έτσι ώστε να γίνουν σκληρά εν ονόματι της προόδου τους. Στην πραγματικότητα, τα παιδαγωγικά μέτρα έχουν σκοπό να εξαναγκάσουν τους κηδεμονευόμενους σε ταπεινωτική φυγή. Τι άλλο είναι η ιδέα της στρατολόγησης ανέργων και ο εξαναγκασμός τους να πάνε στα χωράφια για τη συγκομιδή σπαραγγιών (στη Γερμανία); Εννοείται ότι εκδιώκονται οι πολωνοί εποχιακοί εργάτες, οι οποίοι αποδέχονται εξευτελιστικούς μισθούς μόνο και μόνο επειδή η συναλλαγματική ισοτιμία μετατρέπει τα ψίχουλα που παίρνουν σε ένα ικανοποιητικό εισόδημα στην πατρίδα τους. Όσοι εξαναγκάζονται να εργαστούν σ' αυτές τις περιπτώσεις, ούτε βοηθιούνται ούτε αποκτούν κάποια «επαγγελματική προοπτική». Ακόμα και για τους καλλιεργητές σπαραγγιών, οι δυσαρεστημένοι σπουδαστές και οι απρόθυμα καταρτισμένοι εργάτες, οι οποίοι τους προσφέρθηκαν ως δώρο, δεν είναι παρά μόνο μπελάς. Όταν, μετά από ένα δωδεκάωρο εργασίας, η ηλίθια ιδέα να "στήσεις" έναν πάγκο για να πουλάς χοτ-ντογκ, από κίνηση απελπισίας μοιάζει ξαφνικά σπουδαία, η «ενίσχυση της ευελιξίας» έχει το επιθυμητό νεο-βρετανικό αποτέλεσμά της.

Μια οποιαδήποτε δουλειά είναι καλύτερη από το να μην υπάρχει δουλειά.

Μπιλ Κλίντον, 1998

Καμιά δουλειά δεν είναι τόσο σκληρή όσο η ανυπαρξία δουλειάς.

Αφίσα στο συλλαλητήριο του Δεκεμβρίου 1998, το οποίο οργανώθηκε από πρωτοβουλίες για τους ανέργους

Η εργασία του πολίτη θα έπρεπε να επιβραβεύεται και όχι να πληρώνεται. […] Όποιος πολίτης προσφέρει εθελοντική εργασία αποτινάσσει το στίγμα της ανεργίας και της αποδοχής των επιδομάτων της πρόνοιας.

Ούλριχ Μπεκ, *Η ψυχή της δημοκρατίας*, 1997

4. Υπερβολή και άρνηση της θρησκείας της εργασίας

Ο νέος φανατισμός υπέρ της εργασίας με τον οποίο αυτή η κοινωνία αντιδρά στο θάνατο του ειδώλου της είναι η λογική συνέχεια και το τελικό στάδιο μιας μακράς ιστορίας. Από την εποχή της Μεταρρύθμισης όλες οι δυνάμεις του εκμοντερνισμού στη Δύση κήρυτταν την ιερότητα της εργασίας. Τα τελευταία 150 χρόνια όλες οι κοινωνικές θεωρίες και οι πολιτικές σχολές διακατέχονται από την ιδέα της εργασίας. Σοσιαλιστές και συντηρητικοί, δημοκράτες και φασίστες πολέμησαν μεταξύ τους μέχρι θανάτου, αλλά παρ' όλο το θανατηφόρο μίσος απέδιδαν πάντοτε φόρο τιμής στο είδωλο της εργασίας. «Παραμερίστε τον αργόσχολο», λέει ένας στίχος από τον γερμανικό ύμνο της διεθνούς εργατικής τάξης· «η εργασία απελευθερώνει» αντιλαλεί τρομακτικά η επιγραφή πάνω από την πύλη του Άουσβιτς. Οι πλουραλιστικές μεταπολεμικές δημοκρατίες περισσότερο κι από παλιά έδωσαν όρκο πίστης στην αιώνια δικτατορία της εργασίας. Ακόμη και το σύνταγμα του υπερ-καθολικού κρατιδίου της Βαυαρίας κατηχεί τους πολίτες του σύμφωνα με την λουθηρανή παράδοση: «Η εργασία είναι η πηγή της ευημερίας του λαού και υπόκειται στην ιδιαίτερη προστατευτική εποπτεία του κράτους». Στο τέλος του 20ού αιώνα όλες οι ιδεολογικές διαφορές εξανεμίστηκαν. Ό,τι απομένει είναι το κοινό έδαφος ενός ανηλεούς δόγματος: η εργασία είναι το φυσικό πεπρωμένο του ανθρώπινου είδους.

Σήμερα, η ίδια η πραγματικότητα της κοινωνίας της εργασίας αρνείται αυτό το δόγμα. Οι απόστολοι της θρησκείας της εργασίας κήρυτταν πάντα ότι ο άνθρωπος, σύμφωνα με την υποτιθέμενη φύση του, είναι ένα "animal laborans" (εργαζόμενο ζώο). Και αυτό το "ζώο" αποκτά τα χαρα-

κτηριστικά του ανθρώπινου όντος μονάχα όταν υποτάσσει την ύλη στη θέλησή του και όταν αυτοπραγματώνεται μέσα από τα προϊόντα του, όπως έκανε κάποτε ο Προμηθέας. Η σύγχρονη παραγωγική διαδικασία έκανε πάντοτε αυτό το μύθο του ημίθεου κατακτητή του κόσμου να φαίνεται γελοίος – έναν μύθο που ίσως είχε ένα ρεαλιστικό υπόβαθρο την εποχή που μεσουρανούσαν οι εφευρέτες καπιταλιστές όπως ο Ζήμενς ή ο Έντισον και το ειδικευμένο εργατικό δυναμικό τους. Στο μεταξύ, όμως, τέτοιου είδους καμώματα έχασαν εντελώς τη σημασία τους.

Όποιος αναζητεί το περιεχόμενο, το νόημα ή το σκοπό της δουλειάς του, τρελαίνεται ή γίνεται στοιχείο αποδιοργάνωσης του κοινωνικού μηχανισμού ο οποίος είναι σχεδιασμένος να λειτουργεί ως αυτοσκοπός. Ο "homo faber", κάποτε γεμάτος περηφάνια για την εργασία του, ένας τύπος ανθρώπου που έπαιρνε στα σοβαρά όσα έκανε μ' έναν στενόμυαλο τρόπο, έγινε τόσο παρωχημένος όσο μια μηχανική γραφομηχανή. Το μαγγανοπήγαδο πρέπει να γυρίζει με κάθε κόστος, και «αυτό είναι όλο». Τη δημιουργία νοήματος αναλαμβάνουν τα διαφημιστικά τμήματα και οι στρατιές των διασκεδαστών, οι ψυχολόγοι επιχειρήσεων, οι σύμβουλοι εικόνας και οι έμποροι ναρκωτικών. Όπου υπάρχει ακατάπαυστη φλυαρία περί κινήτρων και δημιουργικότητας δεν υπάρχει ούτε ίχνος από αυτά – μην έχετε αυταπάτες. Να γιατί ταλέντα όπως η αυθυποβολή, η αυτοπροβολή και η προσποίηση επιδεξιότητας κατατάσσονται ανάμεσα στις πιο σημαντικές αρετές των μάνατζερ και των ειδικευμένων εργατών, των σταρ των μίντια και των λογιστών, των καθηγητών και των παρκαδόρων.

Η κρίση της κοινωνίας της εργασίας κατέστησε γελοίο τον ισχυρισμό ότι η εργασία είναι μια αιώνια αναγκαιότη-

τα επιβεβλημένη στον άνθρωπο από τη φύση. Για αιώνες κήρυτταν ότι πρέπει να αποτίουμε φόρο τιμής στο είδωλο της εργασίας για τον απλό λόγο ότι οι ανάγκες δεν μπορούν να ικανοποιηθούν χωρίς τον ιδρώτα και το αίμα των ανθρώπων: Η ικανοποίηση των αναγκών, αυτό είναι όλο το νόημα της ύπαρξης του ανθρώπινου στρατοπέδου της εργασίας. Αν αυτό αλήθευε, η κριτική της εργασίας θα ήταν τόσο λογική όσο και η κριτική της βαρύτητας. Πώς μπορεί λοιπόν ένας πραγματικός «νόμος της φύσης» να περιέλθει σε κατάσταση κρίσης ή ακόμη και να εκλείψει; Οι ηγέτες των διάφορων τάσεων του στρατοπέδου της εργασίας, από τους νεοφιλελεύθερους λαίμαργους για χαβιάρι μέχρι τους συνδικαλιστές μπιροκοιλιάδες, μοιάζει να έχουν εξαντλήσει τα επιχειρήματά τους για να αποδείξουν την ψευδο-φύση της εργασίας. Πώς αλλιώς μπορούν να εξηγήσουν ότι τα τρία τέταρτα της ανθρωπότητας βουλιάζουν μέσα στην εξαθλίωση και τη φτώχεια μόνο και μόνο επειδή το σύστημα της εργασίας δεν έχει πλέον ανάγκη την εργασία τους;

Δεν είναι η κατάρα της Παλαιάς Διαθήκης «Εν τω ιδρώτι του προσώπου σου θέλεις τρώγεις τον άρτον σου» που βαρύνει πλέον τους εξοστρακισμένους, αλλά μια νέα αδυσώπητη καταδίκη: «Δεν θα φας, διότι ο ιδρώτας σου πλεονάζον και μη εμπορεύσιμος είναι». Κι αυτός υποτίθεται πως είναι νόμος της φύσης; Αυτή η καταδίκη δεν είναι παρά ένα ανορθολογικό κοινωνικό αξίωμα, που παίρνει τη μορφή ενός φυσικού καταναγκασμού επειδή έχει καταστρέψει ή καθυποτάξει κάθε άλλη μορφή κοινωνικών σχέσεων κατά τους περασμένους αιώνες και έχει αυτοανακηρυχτεί αδιαμφισβήτητο. Είναι ο "φυσικός νόμος" μιας κοινωνίας που θεωρεί τον εαυτό της πολύ "λογικό", στην πραγματικότητα, όμως, ακολουθεί τον εργαλειακό ορθολογισμό του ειδώλου της εργασίας της, και για τις

"ουσιαστικά αναπόδραστες ανάγκες" του είναι έτοιμη να θυσιάσει τα τελευταία υπολείμματα της ανθρωπιάς της.

> *Η εργασία, όσο ευτελής και αν είναι, όσο και αν υπηρετεί τον μαμμωνά, συνδέεται πάντοτε με τη φύση. Η επιθυμία της εργασίας οδηγεί όλο και περισσότερο στην αλήθεια, στους νόμους και τις επιταγές της φύσης, τα οποία είναι αλήθειες.*
>
> Τόμας Καρλάιλ, *Εργάζεσθε και μη απελπίζεσθε*, 1843

5. Η εργασία είναι ένας καταναγκαστικός κοινωνικός κανόνας

Η εργασία δεν ταυτίζεται κατά κανέναν τρόπο με το μετασχηματισμό της φύσης (της ύλης) από τους ανθρώπους και με την αλληλεπίδρασή τους. Όσο υπάρχει το ανθρώπινο είδος, θα χτίζει σπίτια, θα παράγει ρουχισμό, τροφή και πολλά άλλα πράγματα. Θα ανατρέφει παιδιά, θα γράφει βιβλία, θα συζητά, θα καλλιεργεί κήπους, θα δημιουργεί μουσική κι ακόμη περισσότερα. Αυτό είναι κοινότοπο και αυταπόδεικτο. Ωστόσο, η ανάδειξη της ανθρώπινης δραστηριότητας, της καθαρής «δαπάνης της εργασιακής δύναμης», σε έναν αφηρημένο κανόνα που διέπει τις κοινωνικές σχέσεις, ασχέτως του περιεχομένου του και ανεξαρτήτως των αναγκών και των επιθυμιών των συμμετεχόντων, δεν είναι καθόλου αυταπόδεικτη.

Στις αρχαίες αγροτικές κοινωνίες υπήρχαν κάθε είδους μορφές κυριαρχίας και εξάρτησης των ανθρώπων, όχι όμως και η δικτατορία της αφαίρεσης «εργασία». Οι δραστηριότητες που αφορούσαν το μετασχηματισμό της φύσης ή των κοινωνικών σχέσεων δεν είχαν κατά κανέναν τρόπο ανεξάρτητη υπόσταση κι ελάχιστα υπόκειντan σε κάποια αφηρημένη «δαπάνη εργασιακής δύναμης». Αποτελούσαν, μάλλον, αδιαχώριστο μέρος πολύπλοκων θρησκευτικών επιταγών και κοινωνικών και πολιτισμικών παραδόσεων με αμοιβαίες υποχρεώσεις. Κάθε δραστηριότητα είχε το χρόνο και τον τόπο της· με λίγα λόγια, δεν υπήρχε καμία αφηρημένη γενική μορφή δραστηριότητας.

Έλαχε στο σύγχρονο σύστημα εμπορευματικής παραγωγής, το οποίο ως αυτοσκοπός μετασχηματίζει αδιάκοπα την ανθρώπινη ενέργεια σε χρήμα, να δημιουργήσει

τη διαχωρισμένη σφαίρα της αποκαλούμενης εργασίας, «αλλότρια» από όλες τις άλλες κοινωνικές σχέσεις και αποκομμένη από κάθε περιεχόμενο. Είναι μία σφαίρα που απαιτεί από τους τροφίμους της άνευ όρων παράδοση, μια ζωή υποταγής στους κανόνες, ελεγχόμενη ρομποτική δραστηριότητα διαχωρισμένη από κάθε άλλο κοινωνικό πλαίσιο, και υπακοή σε έναν αφηρημένο «οικονομικό» εργαλειακό ορθολογισμό, ανεξάρτητο από τις ανθρώπινες ανάγκες. Σ' αυτήν την αποχωρισμένη από τη ζωή σφαίρα, ο χρόνος παύει να είναι βιωμένος χρόνος και μετατρέπεται σε μια απλή ακατέργαστη ύλη, έτοιμη για την βέλτιστη εκμετάλλευσή της: «ο χρόνος είναι χρήμα». Κάθε δευτερόλεπτο ζωής χρεώνεται σε έναν λογαριασμό χρόνου, κάθε επίσκεψη στην τουαλέτα είναι παράπτωμα και κάθε κουβεντολόι είναι έγκλημα απέναντι στους στόχους μιας παραγωγής που έχει γίνει ανεξάρτητη. Στο χώρο της εργασίας επιτρέπεται να δαπανάται μόνο αφηρημένη ενέργεια. Η ζωή είναι αλλού – ή πουθενά, αφού η εργασία μετρά το χρόνο μέρα και νύχτα. Ακόμη και τα παιδιά εκπαιδεύονται αυστηρά για να υπακούν τον νευτώνιο χρόνο και να γίνουν «αποτελεσματικά» μέλη του εργατικού δυναμικού στη μελλοντική τους ζωή. Η άδεια απουσίας από την εργασία παραχωρείται μόνο για την αποκατάσταση της «εργασιακής δύναμης» ενός ατόμου. Όταν κανείς γευματίζει, γιορτάζει ή κάνει έρωτα, ο δευτερολεπτοδείκτης χτυπάει στο βάθος του μυαλού του.

Στη σφαίρα της εργασίας δεν έχει σημασία τι πραγματοποιείται· είναι η ίδια η πράξη της πραγματοποίησης που μετράει. Πάνω απ' όλα, η εργασία είναι αυτοσκοπός, ιδιαίτερα όσον αφορά το γεγονός ότι αποτελεί την πρώτη ύλη και την ουσία των χρηματικών αποδόσεων του κεφαλαίου – της απεριόριστης δυναμικής του κεφαλαίου ως αξίας που αυτοαξιοποιείται. Η εργασία δεν είναι παρά το «ρευ-

στό συσσωμάτωμα» αυτού του παράλογου αυτοσκοπού. Γι' αυτό το λόγο και όλα τα προϊόντα πρέπει να παράγονται ως εμπορεύματα. Διότι μόνο με τη μορφή του εμπορεύματος τα προϊόντα μπορούν να «στερεοποιήσουν» την αφαίρεση «χρήμα», της οποίας η ουσία είναι η αφαίρεση «εργασία». Αυτός είναι ο μηχανισμός του αυτονομημένου κοινωνικού μαγγανοπήγαδου που κρατάει αιχμάλωτη τη σύγχρονη ανθρωπότητα.

Γι' αυτό το λόγο, δεν έχει σημασία τι παράγεται, ούτε και ποια είναι η χρήση αυτού που παράγεται – για να μην αναφέρουμε ότι είναι αδιάφορες οι κοινωνικές και περιβαλλοντικές επιπτώσεις. Είτε χτίζονται σπίτια ή κατασκευάζονται ορυχεία, είτε τυπώνονται βιβλία ή καλλιεργούνται γενετικά τροποποιημένες ντομάτες, είτε το αποτέλεσμα είναι να αρρωσταίνουν άνθρωποι ή να μολύνεται ο αέρας, είτε "απλώς" η ωραία γεύση πάει περίπατο – όλα αυτά δεν έχουν σημασία όσο μπορούν, ανεξαρτήτως των συνεπειών, τα εμπορεύματα να μετατρέπονται σε χρήμα και το χρήμα σε πρόσθετη εργασία. Το γεγονός ότι κάθε εμπόρευμα απαιτείται να έχει μια συγκεκριμένη χρήση, ακόμη και καταστροφική, δεν έχει σημασία για την οικονομική λογική, σύμφωνα με την οποία το προϊόν δεν είναι παρά ο φορέας της εργασίας που έχει δαπανηθεί, ή «νεκρή εργασία».

Η συσσώρευση της «νεκρής εργασίας», με άλλα λόγια το «κεφάλαιο», με την υλική του υπόσταση στη μορφή του χρήματος, είναι το μόνο "νόημα" που καταλαβαίνει το σύγχρονο σύστημα εμπορευματικής παραγωγής. Τι είναι η «νεκρή εργασία»; Μια μεταφυσική τρέλα! Μια μεταφυσική, όμως, που έχει γίνει απτή πραγματικότητα, μια «πραγμοποιημένη» τρέλα που σφίγγει με τη σιδερένια λαβή της αυτήν την κοινωνία. Μέσα στην αέναη αγορα-

πωλησία, οι άνθρωποι δεν αλληλεπιδρούν ως ανεξάρτητα κοινωνικά όντα, αλλά εκτελούν απλώς τον θεωρούμενο ως δεδομένο αυτοσκοπό σαν να είναι κοινωνικά ρομπότ.

> *Ο εργάτης αισθάνεται ότι είναι ο εαυτός του έξω από την εργασία του, και όταν εργάζεται αισθάνεται έξω από τον εαυτό του. Νιώθει άνετα όταν δεν εργάζεται. Κι όταν εργάζεται δεν νιώθει άνετα. Κατά συνέπεια, η εργασία του δεν είναι εθελοντική, αλλά καταναγκαστική. Και η καταναγκαστική εργασία δεν είναι η ικανοποίηση μιας ανάγκης, αλλά μονάχα ένα μέσο για να ικανοποιήσει ανάγκες εκτός της εργασίας. Ο αλλότριος χαρακτήρας της φαίνεται καθαρά από το γεγονός ότι μόλις πάψει να υπάρχει σωματικός ή άλλος εξαναγκασμός η εργασία αποφεύγεται σαν πανούκλα.*
>
> Καρλ Μαρξ, *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα*, 1844[1]

1. Συμβουλευόμαστε την ελληνική μετάφραση: Μπάμπης Γραμμένος, Γλάρος, Αθήνα 1975, σσ. 95-96. (*Σ.τ.μ.*)

6. Η εργασία και το κεφάλαιο είναι οι δύο πλευρές του ίδιου νομίσματος

Η αριστερά λάτρευε πάντοτε με πάθος την εργασία. Όχι μόνο παρουσίαζε την εργασία ως την αληθινή φύση του ανθρώπου, αλλά και την μυστικοποιούσε ως την υποτιθέμενη αρχή που αντιτίθεται στο κεφάλαιο. Δεν θεωρούνταν σκάνδαλο η εργασία, αλλά η εκμετάλλευσή της από το κεφάλαιο. Ως αποτέλεσμα, προγραμματική αρχή όλων των «κομμάτων της εργατικής τάξης» ήταν πάντοτε η «απελευθέρωση *της* εργασίας» και όχι η «απελευθέρωση *από* την εργασία». Ωστόσο, η κοινωνική αντιπαλότητα κεφαλαίου και εργασίας είναι απλώς αντιπαλότητα διαφορετικών (αν και άνισα ισχυρών) συμφερόντων *εντός* του καπιταλιστικού αυτοσκοπού. Η ταξική πάλη ήταν η μορφή του αγώνα αντιτιθέμενων συμφερόντων στο κοινό κοινωνικό πεδίο και πλαίσιο αναφοράς του συστήματος της εμπορευματικής παραγωγής. Βρισκόταν σε συνάφεια με την εσωτερική δυναμική της συσσώρευσης του κεφαλαίου. Είτε η πάλη αφορούσε αυξήσεις μισθών είτε πολιτικά δικαιώματα ή καλύτερες συνθήκες εργασίας ή περισσότερες δουλειές, είχε πάντοτε ως σιωπηρή προϋπόθεση την κοινή αποδοχή του κοινωνικού μαγγανοπήγαδου με τους ανορθολογικούς κανόνες του.

Τόσο από την άποψη της εργασίας όσο και από αυτήν του κεφαλαίου, το ποιοτικό περιεχόμενο της παραγωγής μετράει ελάχιστα. Το μόνο που ενδιαφέρει είναι η πώληση της εργασιακής δύναμης στην καλύτερη τιμή. Η ιδέα να καθορίσουν το στόχο και το αντικείμενο της ανθρώπινης δραστηριότητας, αποφασίζοντας από κοινού, ξεπερνάει τη φαντασία των τροφίμων του μαγγανοπήγαδου. Αν υπήρχε ποτέ η ελπίδα ότι θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί αυτός ο αυτοκαθορισμός της κοινωνικής αναπαρα-

γωγής με τις διαδικασίες που επέβαλλε το σύστημα εμπορευματικής παραγωγής, το «εργατικό δυναμικό» έχει από καιρό λησμονήσει αυτήν την ψευδαίσθηση. Το μόνο που ενδιαφέρει είναι οι «θέσεις εργασίας» και η «απασχόληση»· οι υποδηλώσεις αυτών των όρων αποδεικνύουν το χαρακτήρα αυτοσκοπού της όλης ρύθμισης και την πνευματική ανωριμότητα των συμμετεχόντων.

Το τι παράγεται και για ποιο σκοπό, καθώς και ποιες μπορεί να είναι οι συνέπειες, δεν ενδιαφέρει ούτε τον πωλητή ούτε τον αγοραστή του εμπορεύματος εργασιακή δύναμη. Οι εργαζόμενοι σε σταθμούς πυρηνικής ενέργειας και χημικές βιομηχανίες είναι οι πρώτοι που διαμαρτύρονται έντονα όταν πρόκειται να απενεργοποιηθούν οι ωρολογιακές τους βόμβες. Οι «απασχολούμενοι» της Volkswagen, της Ford ή της Toyota είναι οι πιο φανατικοί οπαδοί του προγράμματος αυτοκινητικής αυτοκτονίας. Όχι μόνο διότι είναι υποχρεωμένοι να πουλούν τον εαυτό τους για να τους «επιτρέπεται» να βιοπορίζονται, αλλά διότι πράγματι ταυτίζονται με το κοντόθωρο μέλλον των επιχειρήσεων. Κοινωνιολόγοι, συνδικαλιστές, παπάδες και άλλοι «επαγγελματίες θεολόγοι» του «κοινωνικού ζητήματος» το θεωρούν αυτό απόδειξη της ηθικής αξίας της εργασίας. «Η εργασία διαμορφώνει την προσωπικότητα», λένε. Πράγματι, τις προσωπικότητες των ζόμπι της εμπορευματικής παραγωγής που δεν μπορούν πλέον να φανταστούν τη ζωή έξω από το πολυαγαπημένο τους μαγγανοπήγαδο, που για χάρη του αυτοεξοντώνονται καθημερινά.

Όπως η εργατική τάξη ελάχιστα εναντιώθηκε ποτέ ανταγωνιστικά στο κεφάλαιο ή υπήρξε το ιστορικό υποκείμενο της ανθρώπινης χειραφέτησης, έτσι και οι καπιταλιστές και οι μάνατζερ ελάχιστα ελέγχουν την κοινωνία μέσω της κακόβουλης ύπαρξης κάποιας «υποκειμενικής

επιθυμίας εκμετάλλευσης». Καμία κυρίαρχη κοινωνική κάστα στην ιστορία δεν έχει διαγάγει μια τόσο άθλια ζωή σαν «είλωτας» όσο οι ταλαίπωροι μάνατζερ της Microsoft, της Daimler-Chrysler ή της Sony. Οποιοσδήποτε βαρόνος του Μεσαίωνα θα περιφρονούσε βαθύτατα αυτούς τους ανθρώπους, αφού λάτρευε τη σχόλη και σπαταλούσε τον πλούτο οργιωδώς· αντίθετα, η ελίτ της κοινωνίας της εργασίας δεν επιτρέπει στον εαυτό της την παραμικρή ανάπαυλα. Όταν βρίσκονται έξω από το μαγγανοπήγαδο, δεν γνωρίζουν παρά μόνο να γίνονται παιδαριώδεις. Η σχόλη, η αποκόμιση ικανοποίησης από τις διεργασίες της γνώσης, η συνειδητοποίηση και η ανακάλυψη, όπως και οι απολαύσεις των αισθήσεων, τους είναι τόσο ξένες όσο και στους ανθρώπινους «πόρους» τους. Είναι μονάχα σκλάβοι του ειδώλου της εργασίας, απλά λειτουργικά στελέχη του ανορθολογικού κοινωνικού αυτοσκοπού.

Το κυρίαρχο είδωλο γνωρίζει πώς να επιβάλλει την «δίχως υποκείμενο» (Μαρξ) θέλησή του, χρησιμοποιώντας τον «σιωπηλό (υπαινισσόμενο) καταναγκασμό» του ανταγωνισμού, στον οποίο ακόμη και οι ισχυροί πρέπει να υποκλιθούν, ιδιαίτερα όταν διευθύνουν εκατοντάδες εργοστάσια και διαχειρίζονται δισεκατομμύρια σε ολόκληρο τον πλανήτη. Αν δεν «κάνουν μπίζνες», θα πεταχτούν στα σκουπίδια με τον ίδιο ανελέητο τρόπο που πετιέται το πλεονάζον «εργατικό δυναμικό». Αυτό που τους μετατρέπει σε δημόσια απειλή είναι το γεγονός ότι βρίσκονται υπό το κράτος αδιάλλακτων συστημικών καταναγκασμών, και όχι κάποια συνειδητή θέληση να εκμεταλλευτούν τους άλλους. Ιδίως, δεν τους επιτρέπεται να αναρωτηθούν σχετικά με το νόημα και τις συνέπειες της ακατάπαυστης δραστηριότητάς τους, ούτε να έχουν συναισθήματα ή συμπόνια. Κι έτσι, ονομάζουν ρεαλισμό το να ρημάζουν τον κόσμο ή να καταστρέφουν τη φυσιογνω-

μία των πόλεων, κι απλώς σηκώνουν τους ώμους όταν οι διπλανοί τους φτωχαίνουν εν μέσω της αφθονίας.

> *Μέρα με τη μέρα η εργασία παίρνει όλη την καλή συνείδηση με το μέρος της: η κλίση για χαρά ήδη αυτοαποκαλείται «ανάγκη για διασκέδαση» κι έχει αρχίσει να ντρέπεται για τον εαυτό της. «Είμαστε υπεύθυνοι για την υγεία μας» – αυτό λένε οι άνθρωποι όταν τους τσακώσεις σε μια εκδρομή στην εξοχή. Γρήγορα θα φτάσουμε στο σημείο να μη μπορούν οι άνθρωποι να δοθούν στην κλίση για vita contemplativa [θεωρησιακή ζωή] (δηλαδή στο να κάνεις έναν περίπατο μαζί με σκέψεις και φίλους) χωρίς να περιφρονούν τον εαυτό τους και χωρίς να έχουν κακή συνείδηση.*
>
> Φρίντριχ Νίτσε, *Σχόλη και αργία*, 1882[2]

2. Φρίντριχ Νίτσε, *Η χαρούμενη επιστήμη*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 274. (*Σ.τ.μ.*)

7. Η εργασία είναι πατριαρχική κυριαρχία

Δεν είναι δυνατόν όλες οι σφαίρες της κοινωνικής ζωής ή όλες οι βασικές ανθρώπινες δραστηριότητες να υπόκεινται στον κανόνα του αφηρημένου (νευτώνιου) χρόνου, παρ' όλο που η εγγενής λογική της εργασίας, συμπεριλαμβάνοντας και το μετασχηματισμό του χρόνου σε «ουσία του χρήματος», επιμένει σ' αυτό. Ως συνέπεια, δίπλα στη «διαχωρισμένη» σφαίρα της εργασίας, κατά κάποιον τρόπο στα νώτα της, εμφανίστηκε η σφαίρα της οικιακής ζωής, της οικογενειακής ζωής και της οικειότητας.

Είναι η σφαίρα που μεταδίδει την αντίληψη της θηλυκότητας και περιέχει τις ποικίλες δραστηριότητες της καθημερινής ζωής, οι οποίες μόνο σε σπάνιες περιπτώσεις μεταφράζονται σε χρηματικές ανταμοιβές: από το καθάρισμα, το μαγείρεμα, την ανατροφή των παιδιών και τη φροντίδα των ηλικιωμένων, μέχρι την «εργασία της αγάπης» που παρέχει η ιδανική νοικοκυρά, η οποία ασχολείται με τη «στοργική» περιποίηση του εξαντλημένου κουβαλητή της και τροφοδοτεί το κενό του με καλά υπολογισμένες δόσεις συναισθήματος. Αυτός είναι και ο λόγος που η σφαίρα της οικειότητας, η οποία δεν είναι παρά η άλλη πλευρά της σφαίρας της εργασίας, έχει εξιδανικευτεί από την αστική ιδεολογία ως καταφύγιο της αληθινής ζωής, παρ' ότι στην πραγματικότητα είναι συχνότατα μία οικεία κόλαση. Πράγματι, δεν πρόκειται για μία σφαίρα καλύτερης ή αληθινής ζωής, αλλά για μια περιορισμένη και υποβιβασμένη μορφή ύπαρξης, ένα απλό αντεστραμμένο είδωλο που υπόκειται στους ίδιους ακριβώς συστημικούς καταναγκασμούς (δηλαδή, στην εργασία). Η σφαίρα της οικειότητας είναι ένα παρακλάδι της σφαίρας της εργασίας, που έχει αποκοπεί και αποκτήσει την αυτονομία του εν τω μεταξύ, αλλά εξακολουθεί να συνδέεται

στενά με το κύριο κοινό σύστημα αναφοράς. Δίχως την κοινωνική σφαίρα των «γυναικείων» δραστηριοτήτων, η κοινωνία της εργασίας δεν θα μπορούσε στην πραγματικότητα ποτέ να λειτουργήσει. Η «γυναικεία σφαίρα» είναι η σιωπηρή προϋπόθεση της κοινωνίας της εργασίας και συγχρόνως το ειδικό της αποτέλεσμα.

Το ίδιο μπορούμε να πούμε και για τα έμφυλα στερεότυπα που εξαπλώθηκαν στην πορεία ανάπτυξης του συστήματος της εμπορευματικής παραγωγής. Δεν ήταν τυχαίο ότι η εικόνα τής κάπως πρωτόγονης, παρασυρόμενης από τα ένστικτα, ανορθολογικής και συναισθηματικής γυναίκας παγιώθηκε συγχρόνως με την εικόνα του πολιτισμένου, ορθολογικού και αυτοσυγκρατημένου άρρενα εργασιομανή, και τελικά κατέληξε μια μαζική προκατάληψη. Και δεν ήταν επίσης τυχαίο ότι η αυτοεξόντωση του λευκού άντρα, για χάρη των αυστηρών απαιτήσεων της εργασίας και του κρατικού μηχανισμού διαχείρισης ανθρώπων που την υπηρετεί, συνέπεσε με ένα κτηνώδες κυνήγι μαγισσών που μαινόταν για μερικούς αιώνες.

Η νεωτερική κατανόηση και ιδιοποίηση του κόσμου μέσω του (φυσικού) επιστημονικού στοχασμού, ένας τρόπος σκέψης που τότε κέρδιζε έδαφος, ήταν μολυσμένη μέχρι τις ρίζες της από τον κοινωνικό αυτοσκοπό και τα έμφυλα γνωρίσματά του. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο λευκός άντρας, για να εξασφαλίσει την ομαλή λειτουργία του, αυτοϋποβλήθηκε σε έναν εξορκισμό όλων των κακών πνευμάτων, και συγκεκριμένα εκείνων των τρόπων αντίληψης και εκείνων των συναισθηματικών αναγκών που θεωρούνται δυσλειτουργικές στην επικράτεια της εργασίας.

Κατά τον 20ό αιώνα, ιδιαίτερα στις μεταπολεμικές δημοκρατίες του φορντισμού, οι γυναίκες επιστρατεύτηκαν

ολοένα και περισσότερο στο σύστημα εργασίας. Το αποτέλεσμα όμως ήταν μόνο μια γυναικεία σχιζο-συνείδηση. Αφ' ενός, η εισαγωγή των γυναικών στη σφαίρα της εργασίας δεν οδήγησε στην απελευθέρωσή τους, αλλά τις υπέταξε στα ίδια γυμνάσια προς χάριν του ειδώλου της εργασίας που υφίσταντο ήδη οι άντρες. Αφ' ετέρου, καθώς η συστημική δομή του «καταμερισμού» έμεινε ανέπαφη, η διαχωρισμένη σφαίρα της «γυναικείας εργασίας» συνέχισε να υπάρχει έξω από αυτό που θεωρείται επίσημα ως «εργασία». Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι γυναίκες ανέλαβαν ένα διπλό φορτίο και εκτέθηκαν σε αντικρουόμενες κοινωνικές επιταγές. Στη σφαίρα της εργασίας –μέχρι σήμερα– περιορίζονται κυρίως σε χαμηλόμισθες θέσεις και κατώτερες δουλειές.

Κανένας συμμορφωμένος με το σύστημα αγώνας για κανονισμούς ποσόστωσης ή ίσες ευκαιρίες καριέρας δεν πρόκειται να αλλάξει τίποτε. Το άθλιο αστικό όραμα ενός «συνδυασμού καριέρας και οικογένειας» αφήνει εντελώς ανέπαφο το διαχωρισμό των σφαιρών του συστήματος της εμπορευματικής παραγωγής, και ως εκ τούτου διατηρεί τη δομή του έμφυλου καταμερισμού. Αυτή η προοπτική ζωής είναι αφόρητη για την πλειοψηφία των γυναικών· ωστόσο, μία μειοψηφία πλούσιων γυναικών μπορεί να εκμεταλλευτεί τις κοινωνικές συνθήκες για να αποκτήσει μία πλεονεκτική θέση εντός του συστήματος κοινωνικού απαρτχάιντ, αναθέτοντας τις οικιακές εργασίες και τη φροντίδα των παιδιών σε κακοπληρωμένες ("προφανώς" γυναίκες) οικιακές βοηθούς.

Οι συστημικοί περιορισμοί της κοινωνίας της εργασίας και, ιδιαίτερα, ο πλήρης εκ μέρους της σφετερισμός του ατόμου –που συνεπάγεται την άνευ όρων παράδοσή του στη λογική του συστήματος καθώς και την επιστράτευσή

του και υπακοή στο καθεστώς του καπιταλιστικού χρόνου– έχουν ως αποτέλεσμα να διαβρώνεται και να υποβιβάζεται συνεχώς η ιερή αστική σφαίρα της λεγόμενης ιδιωτικής ζωής και της «αγίας οικογένειας». Η πατριαρχία δεν έχει καταργηθεί· "αλωνίζει" μέσα στην μη αναγνωριζόμενη κρίση της κοινωνίας της εργασίας. Καθώς τώρα το σύστημα της εμπορευματικής παραγωγής σταδιακά καταρρέει, οι γυναίκες καθίστανται υπεύθυνες για την επιβίωση από κάθε άποψη, ενώ ο «ανδρικός» κόσμος εντρυφά στην επέκταση των κατηγοριών της κοινωνίας της εργασίας μέσω των προσομοιώσεών της.

> *Η ανθρωπότητα έπρεπε να προξενήσει στον εαυτό της πολλά δεινά ώσπου να δημιουργηθεί ο εαυτός, ο ταυτόσημος ανδρικός χαρακτήρας των ανθρώπων, που προσανατολίζεται προς ταγμένους σκοπούς, και κάτι από αυτό επαναλαμβάνεται ακόμη σε κάθε παιδική ηλικία.*
>
> Μαξ Χορκχάιμερ - Τέοντορ Β. Αντόρνο, *Διαλεκτική του διαφωτισμού*[3]

3. Μετάφραση Λευτέρης Αναγνώστου, νήσος, Αθήνα 1996, σ. 74. (*Σ.τ.μ.*)

8. Η εργασία είναι η υπηρεσία των δεσμωτών

Η ταύτιση εργασίας και δουλείας μπορεί να εκτεθεί όχι μόνο πραγματολογικά αλλά και εννοιολογικά. Πριν μερικούς μόνο αιώνες, οι άνθρωποι είχαν γνώση της σχέσης μεταξύ εργασίας και κοινωνικών καταναγκασμών. Στις περισσότερες ευρωπαϊκές γλώσσες, ο όρος «δουλειά» παραπέμπει αρχικά μόνο σε δραστηριότητες που εκτελούσαν δεσμώτες, δηλαδή δούλοι, δουλοπάροικοι και σκλάβοι. Στις γερμανόφωνες περιοχές, η λέξη δηλώνει το μόχθο ενός ορφανού παιδιού που κατάντησε δουλοπάροικος. Το λατινικό ρήμα "lavorare" σήμαινε «να παραπατάς κάτω από ένα βαρύ φορτίο» και απέδιδε τις κακουχίες και τη σκληρή δουλειά των σκλάβων. Οι λατινογενείς λέξεις "travail", "trabajo" κ.λπ. προέρχονται από την λατινική "tripalium", ένα είδος ζυγού που χρησιμοποιείτο για τον βασανισμό και την τιμωρία των σκλάβων και άλλων ανθρώπων στα δεσμά. Ένας υπαινιγμός αυτών των βασάνων διακρίνεται ακόμη στον γερμανικό ιδιωματισμό «κυρτός υπό τον ζυγό της εργασίας».

Η «δουλειά» λοιπόν, σύμφωνα με τις ρίζες της, δεν είναι συνώνυμο μιας αυτοκαθοριζόμενης ανθρώπινης δραστηριότητας, αλλά παραπέμπει σε μια δυστυχή κοινωνική μοίρα. Είναι η δραστηριότητα εκείνων που έχουν χάσει την ελευθερία τους. Η επιβολή της εργασίας σε όλα τα μέλη της κοινωνίας δεν είναι τίποτα άλλο παρά η γενίκευση μιας ζωής στα δεσμά· και η σύγχρονη λατρεία της εργασίας είναι απλώς η οιονεί θρησκευτική μεταμόρφωση των πραγματικών κοινωνικών συνθηκών.

Τα άτομα, ωστόσο, ήταν δυνατόν να καταπνίξουν με επιτυχία τη σύνδεση μεταξύ εργασίας και σκλαβιάς και να εσωτερικεύσουν τους κοινωνικούς καταναγκασμούς, δι-

ότι στην ανάπτυξη του συστήματος της εμπορευματικής παραγωγής η γενίκευση της εργασίας συνοδεύτηκε από την πραγμοποίησή της: Οι περισσότεροι άνθρωποι δεν είναι πλέον υποχείρια ενός ατομικού αφεντικού. Η αλληλεξάρτηση των ανθρώπων μετασχηματίστηκε σε μια κοινωνική ολότητα αφηρημένης κυριαρχίας – που είναι παντού ευδιάκριτη αλλά αποδεικνύεται ασύλληπτη. Όταν ο καθένας έχει μετατραπεί σε σκλάβο, ο καθένας είναι ταυτοχρόνως αφεντικό, με άλλα λόγια δουλέμπορος του εαυτού του, επιστάτης και δεσμοφύλακας. Όλοι υποτάσσονται στο είδωλο ενός αδιαφανούς συστήματος, στον «Μεγάλο Αδελφό» της αξιοποίησης του κεφαλαίου που τους έχει ζέψει στο "tripalium".

9. Η αιματοβαμμένη ιστορία της επιβολής της εργασίας

Η ιστορία της νεωτερικής εποχής είναι η ιστορία της επιβολής της εργασίας, η οποία στο πέρασμά της επέφερε καταστροφή και τρόμο στον πλανήτη. Ο εξαναγκασμός να χαραμίζει κανείς το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του υπό τον ζυγό αφηρημένων συστημικών προσταγών δεν ήταν πάντοτε τόσο εσωτερικευμένος όσο σήμερα. Ακριβέστερα, χρειάστηκαν αρκετοί αιώνες ωμής δύναμης και βίας σε ευρεία κλίμακα για να υποχρεώσουν τους ανθρώπους να τεθούν στην άνευ όρων υπηρεσία του ειδώλου της εργασίας.

Δεν ξεκίνησε με κάποια “αθώα” επέκταση της αγοράς που σκόπευε να αυξήσει “τα πλούτη” των υπηκόων της Αυτού Μεγαλειότητος, αλλά με την ακόρεστη πείνα του απολυταρχικού μηχανισμού του κράτους για χρήμα που θα χρηματοδοτούσε τον πρώιμο νεωτερικό στρατιωτικό μηχανισμό. Όμως, η πέρα από τις παραδοσιακές εμπορικές σχέσεις ανάπτυξη του εμπορικού και χρηματιστικού κεφαλαίου στις πόλεις επιταχύνθηκε χάρη στον κρατικό μηχανισμό, γεγονός που έφερε για πρώτη φορά στην ιστορία το σύνολο της κοινωνίας υπό τον ασφυκτικό έλεγχο της γραφειοκρατίας. Ήταν μ’ αυτόν τον τρόπο που το χρήμα μετατράπηκε σε κεντρικό κοινωνικό κίνητρο και η αφαίρεση της εργασίας σε κεντρικό κοινωνικό εξαναγκασμό ανεξαρτήτως των πραγματικών αναγκών.

Οι περισσότεροι άνθρωποι δεν εισήλθαν οικειοθελώς στην παραγωγή για απρόσωπες αγορές και ως εκ τούτου σε μια καθολική χρηματική οικονομία· αναγκάστηκαν εξ αιτίας της απολυταρχικής πείνας για χρήμα, που οδηγούσε στην επιβολή χρηματικών και ολοένα αυξανόμενων φόρων, αντικαθιστώντας τις παραδοσιακές πληρωμές σε

είδος. Οι άνθρωποι έπρεπε να «βγάζουν χρήματα», όχι για τους ίδιους αλλά για το στρατιωτικοποιημένο πρώιμο νεωτερικό κράτος, την επιμελητεία του και τη γραφειοκρατία του. Μ' αυτόν τον τρόπο, γεννήθηκε ο παράλογος αυτοσκοπός της αξιοποίησης του κεφαλαίου και συνεπώς της εργασίας.

Μετά από λίγο καιρό τα κρατικά έσοδα από τη φορολογία έγιναν ανεπαρκή. Οι απολυταρχικοί γραφειοκράτες και οι διαχειριστές χρηματιστικού κεφαλαίου άρχισαν άμεσα και με τη βία να δημιουργούν δομές που χρησιμοποιούσαν τους ανθρώπους σαν υλικό ενός «κοινωνικού μηχανισμού» για το μετασχηματισμό της εργασίας σε χρήμα. Ο παραδοσιακός τρόπος ζωής και ύπαρξης του πληθυσμού καταστράφηκε καθώς ο πληθυσμός κατάντησε το ανθρώπινο υλικό για τη μηχανή αξιοποίησης που τέθηκε σε λειτουργία. Χωρικοί και μικροκτηματίες εξαναγκάστηκαν με τα όπλα να εγκαταλείψουν τα χωράφια τους για να δοθεί ο χώρος στη βόσκηση των προβάτων που παρήγαγαν την πρώτη ύλη για τα υφαντουργεία. Καταργήθηκαν παραδοσιακά δικαιώματα, όπως η ελευθερία του κυνηγιού, του ψαρέματος και της συγκέντρωσης ξύλων από τα δάση. Όταν στη συνέχεια οι εκπτωχευμένες μάζες ξεχύθηκαν σ' ολόκληρη τη χώρα ζητιανεύοντας και κλέβοντας, τις έκλεισαν σε αναμορφωτήρια και εργοστάσια, και τις έζεψαν σε εργασιακές μηχανές βασανιστηρίων για να σφυρηλατήσουν τη δούλα συνείδηση του πειθήνιου σκλάβου. Οι φήμες ότι οι άνθρωποι παράτησαν με τη συγκατάθεσή τους τον παραδοσιακό τρόπο ζωής τους για να επανδρώσουν τις στρατιές της εργασίας, δελεασμένοι από τις προοπτικές της κοινωνίας της εργασίας, είναι παντελώς ανυπόστατες.

Όμως τα απολυταρχικά τερατώδη κράτη δεν έμειναν ικανοποιημένα από τον σταδιακό μετασχηματισμό των

υπηκόων τους σε υλικό για το είδωλο της εργασίας που γεννούσε χρήμα. Επέκτειναν τις αξιώσεις τους και σε άλλες ηπείρους. Ο εσωτερικός αποικισμός της Ευρώπης συνοδεύτηκε από έναν εξωτερικό αποικισμό, πρώτα στη Βόρεια και Νότια Αμερική και στη συνέχεια σε τμήματα της Αφρικής. Εδώ οι αφέντες της εργασίας με τα μαστίγια εγκατέλειψαν εντέλει κάθε ενδοιασμό. Εφόρμησαν στους πρόσφατα «ανακαλυφθέντες» κόσμους, σε μία πρωτοφανή εκστρατεία λεηλασίας, καταστροφής και γενοκτονίας – τα θύματα στις υπερπόντιες κτήσεις δεν θεωρούνταν καν ανθρώπινα όντα. Μάλιστα, οι κανιβαλικές ευρωπαϊκές δυνάμεις της ανατέλλουσας κοινωνίας της εργασίας όριζαν τους υπόδουλους ξένους πολιτισμούς ως «άγριους» και κανιβαλικούς.

Αυτό προσέφερε τη δικαιολογία για την εξόντωση ή τη σκλαβιά εκατομμυρίων ανθρώπων. Η δουλεία στις αποικιακές φυτείες και στις «βιομηχανίες» πρώτων υλών –σε μία έκταση που ξεπερνούσε κατά πολύ τη δουλεία στην αρχαιότητα– ήταν ένα από τα ιδρυτικά εγκλήματα του συστήματος της εμπορευματικής παραγωγής. Εδώ, για πρώτη φορά σε τόσο ευρεία κλίμακα, πραγματοποιήθηκε η «εξολόθρευση μέσω της εργασίας». Ήταν το δεύτερο έγκλημα θεμελίωσης της κοινωνίας της εργασίας. Ο λευκός, στιγματισμένος ήδη από τα καταστροφικά αποτελέσματα της αυτοπειθαρχίας, μπορούσε να αντισταθμίσει το καταπιεσμένο μίσος για τον εαυτό του και το σύμπλεγμα κατωτερότητάς του ξεσπώντας στους «άγριους». Όπως η «γυναίκα», οι αυτόχθονες θεωρούνταν ότι ήταν πρωτόγονα χόμπιτ, κάτι μεταξύ ζώων και ανθρώπων. Ο Ιμάνουελ Καντ διατύπωσε την αιχμηρή εικασία ότι οι μπαμπουίνοι θα μπορούσαν να μιλήσουν αν ήθελαν, και δεν το έκαναν γιατί φοβόντουσαν ότι θα τους βάλουν με το ζόρι να δουλέψουν.

Αυτή η παράδοξη λογική είναι αποκαλυπτική για τον Διαφωτισμό. Η καταπιεστική εργασιακή ηθική της νεωτερικής εποχής, η οποία στην αρχική προτεσταντική της εκδοχή βασιζόταν στη θεία χάρη και μετά τον Διαφωτισμό στον «Φυσικό Νόμο», μεταμφιέστηκε σε «αποστολή εκπολιτισμού». Πολιτισμός κατ᾽ αυτήν την έννοια σημαίνει την εκούσια υποταγή στην εργασία· και η εργασία είναι αρσενική, λευκή και «δυτική». Το αντίθετο, η μη ανθρώπινη, άμορφη και απολίτιστη φύση, είναι θηλυκή, έγχρωμη και «εξωτική», και γι᾽ αυτό πρέπει να είναι δέσμια. Κοντολογίς, η «παγκοσμιότητα» της κοινωνίας της εργασίας είναι τελείως ρατσιστική από καταγωγής. Η ισχύουσα παγκοσμίως αφαίρεση της εργασίας μπορεί να αυτοπροσδιορίζεται μόνο εφόσον οριοθετείται από οτιδήποτε δεν ευθυγραμμίζεται με τις δικές της κατηγορίες.

Η νεωτερική αστική τάξη, η οποία τελικώς διαδέχτηκε το απολυταρχικό καθεστώς, δεν είναι απόγονος των ειρηνικών εμπόρων που ταξίδευαν κάποτε στους παλιούς δρόμους του εμπορίου. Ήταν μάλλον το συνονθύλευμα των κοντοτιέρων (μισθοφορικών συμμοριών της πρώιμης νεωτερικότητας), των επιστατών φτωχοκομείων, των δεσμοφυλάκων, κάθε είδους αγροτών γενικά, των δουλεμπόρων και των μαχαιροβγαλτών, που προετοίμασαν το κοινωνικό φυτώριο της νεωτερικής «επιχειρηματικότητας». Οι αστικές επαναστάσεις του 18ου και του 19ου αιώνα δεν είχαν καμία σχέση με την κοινωνική χειραφέτηση. Απλώς αναδιέταξαν την ισορροπία δυνάμεων εντός του αναδυόμενου συστήματος καταναγκασμών, αποσυνέδεσαν τους θεσμούς της κοινωνίας της εργασίας από τα απαρχαιωμένα συμφέροντα των δυναστειών και ακολούθησαν το δρόμο της πραγμοποίησης και της αποπροσωποποίησης. Η ένδοξη γαλλική επανάσταση ήταν αυτή που με μελοδραματικό τρόπο περιέλαβε στις διακηρύξεις της την

υποχρεωτική εργασία, ψήφισε νόμο για την «εξάλειψη της επαιτείας» και δημιούργησε δίχως καθυστέρηση νέες φυλακές καταναγκαστικής εργασίας.

Ακριβώς για το αντίθετο είχαν αγωνιστεί διάφορα επαναστατικά κοινωνικά κινήματα που φούντωσαν στις παρυφές των αστικών επαναστάσεων. Πολύ πριν αυτές τις επαναστάσεις, υπήρξαν εντελώς αυτόνομες μορφές αντίστασης και ανυπακοής, αλλά η επίσημη ιστοριογραφία της σύγχρονης κοινωνίας της εργασίας τις αγνοεί. Οι παραγωγοί των παλιών αγροτικών κοινωνιών, που δεν αποδέχτηκαν ποτέ εντελώς τη φεουδαρχική εξουσία, δεν ήταν πρόθυμοι να συμβιβαστούν με την προοπτική να αποτελέσουν την εργατική τάξη ενός συστήματος ξένου προς τη ζωή τους. Μια αδιάκοπη αλυσίδα γεγονότων, από τις επαναστάσεις των χωρικών του 15ου και 16ου αιώνα μέχρι τις εξεγέρσεις των λουδδιτών στη Βρετανία, που αργότερα κατηγορήθηκαν ως πράξεις οπισθοδρομικών ηλιθίων, και μέχρι την εξέγερση των υφαντουργών της Σιλεσίας το 1844, μαρτυρεί για την οργισμένη αντίσταση στην εργασία. Σε όλη τη διάρκεια των τελευταίων αιώνων, η ενίσχυση της κοινωνίας της εργασίας πήγαινε μαζί με έναν, άλλοτε φανερό και άλλοτε αφανή, εμφύλιο πόλεμο.

Οι παλιές αγροτικές κοινωνίες δεν ήταν βεβαίως ο επί της γης παράδεισος. Παρ' όλα αυτά, η πλειοψηφία τους βίωσε τους φοβερούς καταναγκασμούς της ανατέλλουσας κοινωνίας της εργασίας ως στροφή προς το χειρότερο και ως «καιρόν απογνώσεως». Παρά τους περιορισμούς της ύπαρξής τους, οι άνθρωποι είχαν πράγματι κάτι να χάσουν. Αυτό που η εσφαλμένη αντίληψη των σύγχρονων καιρών εμφανίζει σαν σκοτάδι και μάστιγα του παραποιημένου Μεσαίωνα, είναι στην πραγματικότητα ο τρόμος της ιστορίας της νεωτερικής εποχής. Οι

ώρες εργασίας ενός σύγχρονου υπαλλήλου γραφείου ή εργοστασίου είναι περισσότερες από το χρόνο που δαπανούσε για την κοινωνική αναπαραγωγή, σε ετήσια ή ημερήσια βάση, οποιοσδήποτε προκαπιταλιστικός ή μη καπιταλιστικός πολιτισμός, εντός ή εκτός της Ευρώπης. Η παραδοσιακή παραγωγή δεν ήταν προσηλωμένη στην αποτελεσματικότητα, αλλά χαρακτηριζόταν από μία κουλτούρα σχόλης και σχετικής «βραδύτητας». Αν εξαιρέσουμε τις περιπτώσεις των φυσικών καταστροφών, οι κοινωνίες εκείνες ήταν ικανές να καλύπτουν τις βασικές υλικές ανάγκες των μελών τους, και μάλιστα πολύ καλύτερα απ' ό,τι συνέβη σε μακρές περιόδους της σύγχρονης ιστορίας ή συμβαίνει σήμερα στις φρικτές παραγκουπόλεις της παγκόσμιας κρίσης. Επιπλέον, η κυριαρχία δεν μπορούσε να εισχωρήσει τόσο βαθιά στους ανθρώπους όσο στη σημερινή εντελώς γραφειοκρατικοποιημένη κοινωνία της εργασίας.

Γι' αυτό το λόγο, η αντίσταση στην εργασία δεν μπορούσε να συντριβεί παρά μόνο με στρατιωτικές δυνάμεις. Ακόμη και στις μέρες μας, οι ιδεολόγοι της κοινωνίας της εργασίας καταφεύγουν σε ψευδολογίες για να συγκαλύψουν το γεγονός ότι ο πολιτισμός των προ-νεωτερικών παραγωγών δεν "εξελίχθηκε" ειρηνικά στην καπιταλιστική κοινωνία, αλλά πνίγηκε στο αίμα. Οι μειλίχιοι σημερινοί δημοκράτες υπερασπιστές της εργασίας μετατοπίζουν κατά προτίμηση την ευθύνη για όλες εκείνες τις ωμότητες στις αποκαλούμενες «προ-δημοκρατικές συνθήκες» ενός παρελθόντος με το οποίο δεν έχουν καμία σχέση. Δεν θέλουν να δουν ότι η τρομοκρατική ιστορία της νεωτερικής εποχής είναι αρκούντως αποκαλυπτική ως προς τη φύση της σημερινής κοινωνίας της εργασίας. Η γραφειοκρατική διαχείριση της εργασίας και η εκπορευόμενη από το κράτος μανία καταγραφής και ελέγχου στις βιομηχανικές

δημοκρατίες δεν κατάφερε ποτέ να αποτινάξει τις απολυταρχικές και αποικιοκρατικές της ρίζες. Μέσω της συνεχιζόμενης πραγμοποίησης, που αποσκοπεί στη δημιουργία ενός απρόσωπου συστημικού πλαισίου, η καταπιεστική διαχείριση των ανθρώπινων πόρων, που εκτελείται εν ονόματι του ειδώλου της εργασίας, έχει ενταθεί ακόμη περισσότερο και διαποτίζει σήμερα όλα τα πεδία της ζωής. Εξαιτίας της τωρινής οδύνης της εργασίας, η γραφειοκρατική μέγγενη γίνεται αισθητή όπως και τις πρώτες μέρες της κοινωνίας της εργασίας. Η διαχείριση της εργασίας αποδεικνύεται ένα σύστημα καταναγκασμών το οποίο πάντοτε οργάνωνε το κοινωνικό απαρτχάιντ και επιδιώκει μάταια να εξοβελίσει την κρίση χρησιμοποιώντας τις μεθόδους της δημοκρατικής κρατικής σκλαβιάς. Την ίδια στιγμή, το μοχθηρό αποικιακό πνεύμα επιστρέφει στις χώρες της περιφέρειας του καπιταλιστικού “πλούτου”, στις “εθνικές οικονομίες” που έχουν ήδη καταστραφεί μαζικά. Αυτή τη φορά, είναι το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο που αναλαμβάνει τη θέση του «επίσημου διαχειριστή περιουσίας» για να απομυζήσει τα απομεινάρια. Μετά το θάνατο του ειδώλου της, η κοινωνία της εργασίας, ελπίζοντας ακόμη στη διάσωσή της, επιστρέφει στις μεθόδους των ιδρυτικών της εγκλημάτων, μολονότι δεν υπάρχει πλέον σωτηρία.

> *Ο βάρβαρος είναι τεμπέλης και διακρίνεται από τον μορφωμένο ως προς το ότι χαζεύει μέσα στην αμβλύνοιά του, διότι η πρακτική παιδεία συνίσταται ακριβώς στο έθος και την ανάγκη της απασχόλησης.*
>
> Γκέοργκ Β. Φ. Χέγκελ, *Βασικές κατευθύνσεις της Φιλοσοφίας του Δικαίου,* 1821[4]

4. Μετάφραση Σταμάτης Γιακουμής, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 2004, σ. 214. (*Σ.τ.μ.*)

[Α]ισθάνεται κανείς σήμερα [...] ότι μια τέτοια εργασία είναι η καλύτερη αστυνομία, ότι χαλιναγωγεί τους πάντες και ξέρει να εμποδίζει δυναμικά την ανάπτυξη του λογικού, της επιθυμίας, του πόθου για ανεξαρτησία. Διότι ξοδεύει εξαιρετικά πολλή νευρική δύναμη, την οποία έτσι αφαιρεί από τον στοχασμό, τον αναλογισμό, την ονειροπόληση, τις μέριμνες, την αγάπη, το μίσος.

Φρίντριχ Νίτσε, *Οι εγκωμιαστές της εργασίας*, 1881[5]

5. Φρίντριχ Νίτσε, *Χαραυγή*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 185. (*Σ.τ.μ.*)

10. Το κίνημα της εργατικής τάξης ήταν ένα κίνημα υπέρ της εργασίας

Το ιστορικό κίνημα της εργατικής τάξης, το οποίο δεν εμφανίστηκε παρά αρκετά μετά την ήττα των παλιών κοινωνικών εξεγέρσεων, δεν αγωνιζόταν πλέον ενάντια σε όσα επέβαλλε η εργασία, αλλά ανέπτυξε μία υπερβολική ταύτιση με το φαινομενικά αναπόφευκτο. Το κίνημα εστίαζε στα «δικαιώματα» των εργατών και στη βελτίωση των συνθηκών ζωής, έχοντας ως σημείο αναφοράς την κοινωνία της εργασίας και εσωτερικεύοντας σε μεγάλο βαθμό τους κοινωνικούς της εξαναγκασμούς. Αντί να ασκεί ριζοσπαστική κριτική στο μετασχηματισμό της ανθρώπινης ενεργητικότητας σε χρήμα ως έναν ανορθολογικό αυτοσκοπό, το εργατικό κίνημα ανέλαβε να υποστηρίξει τη «σκοπιά της εργασίας» και αντιλήφθηκε την αξιοποίηση του κεφαλαίου ως ένα ουδέτερο δεδομένο.

Κατ᾽ αυτόν τον τρόπο, το εργατικό κίνημα ανέλαβε το ρόλο που είχαν παίξει στο παρελθόν ο απολυταρχισμός, ο προτεσταντισμός και ο αστικός Διαφωτισμός. Η εργασία μετατράπηκε από συμφορά σε απατηλή περηφάνια, επαναπροσδιορίζοντας ως «ανθρώπινο δικαίωμα» το μάντρωμα που υπέστη η πλήρως εξειδικευμένη εργατική τάξη για τους σκοπούς του σύγχρονου ειδώλου. Οι μαντρωμένοι είλωτες, τρόπος του λέγειν, αντέστρεψαν ιδεολογικά την πραγματικότητα και επέδειξαν έναν ιεραποστολικό ζήλο, ζητώντας ταυτόχρονα το «δικαίωμα στην εργασία» και μία καθολική «υποχρέωση στην εργασία». Αντί να αντιπαλέψουν τους αστούς για τη θέση τους ως διευθυντικά στελέχη της κοινωνίας της εργασίας, τους κατηγορούσαν, εν ονόματι της εργασίας, αποκαλώντας τους παράσιτα. Όλα τα μέλη της κοινωνίας, δίχως καμία εξαίρεση, θα έπρεπε με το ζόρι να καταταγούν στις «στρατιές της εργασίας».

Το ίδιο το εργατικό κίνημα ήταν αυτό που έδινε το ρυθμό στην καπιταλιστική κοινωνία της εργασίας, ενισχύοντας τα τελευταία στάδια της πραγμοποίησης στη διαδικασία ανάπτυξης του εργασιακού συστήματος και επικρατώντας των στενοκέφαλων αστών του 19ου και του πρώιμου 20ού αιώνα. Επρόκειτο για μια διαδικασία που έμοιαζε αρκετά με αυτό που συνέβη πριν εκατό μόλις χρόνια, όταν η αστική τάξη ανέλαβε το ρόλο της απολυταρχίας. Αυτό κατέστη δυνατόν μόνο και μόνο επειδή τα εργατικά κόμματα και τα συνδικάτα, λόγω του ότι θεοποιούσαν την εργασία, είχαν κατηγορηματική εμπιστοσύνη στον κρατικό μηχανισμό και τους θεσμούς του της καταπιεστικής διαχείρισης της εργασίας. Γι᾽ αυτό και δεν τους πέρασε ποτέ απ᾽ το μυαλό να καταργήσουν τόσο την κρατική διαχείριση του ανθρώπινου υλικού όσο και το ίδιο το κράτος. Αντιθέτως, λαχταρούσαν να καταλάβουν την εξουσία μέσω της λεγόμενης «πορείας μέσα από τους θεσμούς» (στην Γερμανία). Κατ᾽ αυτόν τον τρόπο, το εργατικό κίνημα, όπως είχε κάνει και η αστική τάξη νωρίτερα, υιοθέτησε τη γραφειοκρατική παράδοση της διαχείρισης της εργασίας και του ελέγχου των ανθρώπινων πόρων που είχε κάποτε εφεύρει η απολυταρχία.

Η ιδεολογία, όμως, της καθολικής κοινωνικής γενίκευσης της εργασίας απαιτούσε και μια ανασυγκρότηση της πολιτικής σφαίρας. Το καθεστώς των παλαιών κοινωνικών τάξεων με τις διακρίσεις που περιλάμβανε ως προς τα πολιτικά «δικαιώματα» (δηλαδή, το ταξικό σύστημα των προνομίων), και το οποίο ίσχυε όταν το σύστημα της εργασίας δεν είχε ακόμη ολοκληρωθεί, έπρεπε να αντικατασταθεί από την καθολική δημοκρατική ισότητα του ολοκληρωμένου «εργατικού κράτους». Επιπλέον, οποιαδήποτε ανωμαλία στη λειτουργία της μηχανής αξιοποίησης, ιδιαίτερα όταν γινόταν αισθητή με αρνητικό τρόπο

από την κοινωνία ως σύνολο, έπρεπε να εξισορροπηθεί από τις παρεμβάσεις του κράτους πρόνοιας. Σε σχέση μ' αυτό, ήταν και πάλι το εργατικό κίνημα που εισήγαγε το υπόδειγμα. Με το όνομα «σοσιαλδημοκρατία» έγινε η μεγαλύτερη παρά ποτέ «αστική ομάδα δράσης» στην ιστορία, παγιδεύτηκε όμως στην ίδια της την παγίδα. Σε μια δημοκρατία τα πάντα πρέπει να υπόκεινται σε διαπραγματεύσεις εκτός από τους εγγενείς καταναγκασμούς της κοινωνίας της εργασίας, οι οποίοι αποτελούν τις αξιωματικές προϋποθέσεις που υπονοούνται. Αυτό που μπορεί να τεθεί υπό διαβούλευση περιορίζεται στους τρόπους ύπαρξης και στους χειρισμούς αυτών των καταναγκασμών. Η επιλογή είναι πάντοτε μόνο μεταξύ της Coca-Cola και της Pepsi, της πανούκλας και της χολέρας, της ξεδιαντροπιάς και της βλακείας, του Κολ και του Σρέντερ.

Η «δημοκρατία» που είναι σύμφυτη στην κοινωνία της εργασίας είναι το πιο ύπουλο καθεστώς κυριαρχίας στην ιστορία – ένα καθεστώς αυτοκαταπίεσης. Γι' αυτό και μια τέτοια δημοκρατία δεν οργανώνει ποτέ τις δομές για να αποφασίζουν ελεύθερα τα μέλη της πώς θα αξιοποιηθούν οι διαθέσιμοι πόροι, αλλά ενδιαφέρεται μόνο για τη δημιουργία των νομικών δομών που διαμορφώνουν το σύστημα αναφοράς για τις κοινωνικά διαχωρισμένες εργασιακές μονάδες που είναι υποχρεωμένες να εμπορεύονται τον εαυτό τους υποτασσόμενες στο νόμο του ανταγωνισμού. Η δημοκρατία είναι το ακριβώς αντίθετο της ελευθερίας. Ως συνέπεια, οι εργαζόμενοι χωρίζονται αναγκαστικά σε διευθύνοντες και διευθυνόμενους, σε εργοδότες και υφιστάμενους (με την κυριολεκτική σημασία της λέξης), σε λειτουργική ελίτ και ανθρώπινο υλικό. Οι εσωτερικές δομές των πολιτικών κομμάτων, ιδιαίτερα στα εργατικά κόμματα, απεικονίζουν πραγματικά την κυρίαρχη κοινωνική δυναμική. Ηγέτης και οπαδοί, διασημότητες και χει-

ροκροτητές, δίκτυα νεποτισμού και καιροσκόποι: Αυτοί οι αλληλεξαρτώμενοι όροι αποδεικνύουν την ουσία μιας κοινωνικής δομής που δεν έχει καμία σχέση με τον ελεύθερο διάλογο και την ελεύθερη απόφαση. Το γεγονός ότι και η ίδια η ελίτ είναι απλώς ένα εξαρτημένο λειτουργικό στοιχείο του ειδώλου της εργασίας και των αδιεξόδων του αποτελεί συστατικό μέρος της λογικής του συστήματος.

Τουλάχιστον από τότε που κατέλαβαν την εξουσία οι ναζί, όλα τα πολιτικά κόμματα είναι συγχρόνως εργατικά και καπιταλιστικά. Στις «αναπτυσσόμενες κοινωνίες» της Ανατολής και του Νότου, τα εργατικά κόμματα μεταλλάχτηκαν σε κόμματα κρατικής τρομοκρατίας για να διευκολύνουν την πορεία προς τον εκσυγχρονισμό· στις χώρες της Δύσης έγιναν μέρος ενός συστήματος «λαϊκών κομμάτων» που μπορούν να ανταλλάσουν κομματικά μανιφέστα και εκπροσώπους τύπου. Η ταξική πάλη τέλειωσε γιατί ο χρόνος της κοινωνίας της εργασίας έχει λήξει. Και καθώς η κοινωνία της εργασίας φτάνει στο τέλος της, οι «τάξεις» αποδεικνύονται απλές λειτουργικές κατηγορίες ενός κοινού συστήματος κοινωνικών φετίχ. Όποτε οι σοσιαλδημοκράτες, οι Πράσινοι και οι μετα-κομμουνιστές διαπρέπουν χαράζοντας κάποια ιδιαίτερα ύπουλα σχέδια καταστολής, αποδεικνύονται οι πραγματικοί νόμιμοι κληρονόμοι του εργατικού κινήματος, το οποίο δεν ήθελε ποτέ τίποτε άλλο εκτός από εργασία με κάθε κόστος.

Η δουλειά πρέπει να κρατά το σκήπτρο
Η σκλαβιά θα είναι η μοίρα των οκνών
Η δουλειά πρέπει να κυβερνά τον κόσμο
Αφού αυτή είναι του κόσμου η ουσία.

Φρίντριχ Στάμπφερ, *Προς τιμήν της εργασίας*, 1903

11. Η κρίση της εργασίας

Για μία σύντομη ιστορική περίοδο μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, φαινόταν ότι η κοινωνία της εργασίας, βασισμένη στις φορντιστικές βιομηχανίες, είχε παγιωθεί σε ένα σύστημα «αιώνιας ευημερίας» κατευνάζοντας τον ανυπόφορο αυτοσκοπό μέσω της μαζικής κατανάλωσης και των ανέσεων του κράτους πρόνοιας. Εκτός από το γεγονός ότι μια τέτοια αντίληψη ήταν αυτή που πάντοτε είχαν οι δημοκρατικοί είλωτες –και μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνο για μια μικρή μειονότητα του παγκόσμιου πληθυσμού–, αποδείχτηκε βλακώδης ακόμη και στα καπιταλιστικά κέντρα. Με την τρίτη βιομηχανική επανάσταση της μικροηλεκτρονικής, η κοινωνία της εργασίας έφτασε στα απόλυτα ιστορικά της όρια.

Ότι θα έφτανε αργά ή γρήγορα σ' αυτά τα όρια ήταν λογικά προβλέψιμο. Από τη γέννησή του, το σύστημα της εμπορευματικής παραγωγής δοκιμάζεται από μία μοιραία αντίφαση. Από τη μία πλευρά, συντηρείται χάρη στην τεράστια εισροή ανθρώπινης ενέργειας που δημιουργείται από τη δαπάνη καθαρής εργασιακής δύναμης. Από την άλλη, ο νόμος του λειτουργικού ανταγωνισμού υποχρεώνει σε μια διαρκή αύξηση της παραγωγικότητας, η οποία επιφέρει την αντικατάσταση της ανθρώπινης εργασιακής δύναμης από τεχνικό-επιστημονικό βιομηχανικό κεφάλαιο.

Αυτή η αντίφαση ήταν στην πραγματικότητα η βασική αιτία όλων των προηγούμενων κρίσεων, περιλαμβανομένης της καταστροφικής παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 1929-33. Το ξεπέρασμα εκείνων των κρίσεων κατέστη δυνατόν κάθε φορά χάρη σε έναν μηχανισμό αντιστάθμισης. Μετά από μία ορισμένη περίοδο κύησης, που βασιζόταν στην επίτευξη ενός υψηλότερου επιπέδου παραγωγικότη-

τας, η επέκταση των αγορών σε νέες ομάδες αγοραστών οδηγούσε σε μία εισροή περισσότερης εργασιακής δύναμης (σε απόλυτους αριθμούς) σε σχέση με τη μείωση που είχε επέλθει προηγουμένως εξαιτίας της αναδιάρθρωσης της παραγωγής. Η δαπάνη της εργασιακής δύναμης ανά προϊόν μειωνόταν ενώ παράγονταν περισσότερα αγαθά σε απόλυτους αριθμούς, σε μία τέτοια μάλιστα έκταση που η μείωση αυτή υπεραντισταθμιζόταν. Στον βαθμό που οι καινοτομίες στα προϊόντα ξεπερνούσαν τις καινοτομίες στη διαδικασία παραγωγής, ήταν δυνατόν να μετατρέπεται η εγγενής αντίφαση του συστήματος σε μια διαδικασία επέκτασης.

Το πιο χτυπητό ιστορικό παράδειγμα είναι το αυτοκίνητο. Χάρη στην αλυσίδα παραγωγής και άλλες τεχνικές του «τεϊλορισμού» («μελέτη χρόνου και κινήσεων σχετικά με την απόδοση των εργατών») που εισήχθησαν για πρώτη φορά στο εργοστάσιο αυτοκινήτων του Χένρι Φορντ στο Ντιτρόιτ, μειώθηκε ο αναγκαίος χρόνος εργασίας ανά αυτοκίνητο. Ταυτόχρονα, η εργασιακή διαδικασία συμπυκνώθηκε τρομερά, με αποτέλεσμα το ανθρώπινο υλικό να ξεζουμίζεται πολύ περισσότερο από πριν στο ίδιο χρονικό διάστημα. Πάνω απ᾽ όλα, το αυτοκίνητο, που μέχρι τότε αποτελούσε ένα είδος πολυτελείας για μια μερίδα της ανώτερης τάξης, μπορούσε λόγω της χαμηλότερης τιμής να γίνει προσιτό στη μαζική κατανάλωση.

Μ᾽ αυτόν τον τρόπο, ικανοποιήθηκε σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό η ακόρεστη δίψα του ειδώλου της εργασίας για ανθρώπινη ενέργεια, παρ᾽ όλο τον εξορθολογισμό της αλυσίδας παραγωγής στον καιρό της δεύτερης βιομηχανικής επανάστασης του «φορντισμού». Συγχρόνως, το αυτοκίνητο αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα του καταστροφικού χαρακτήρα που έχει ο άκρως ανεπτυγμένος

τρόπος παραγωγής και κατανάλωσης στην κοινωνία της εργασίας. Μπροστά στο συμφέρον της μαζικής παραγωγής αυτοκινήτων και της ιδιωτικής τους χρήσης σε ευρεία κλίμακα, το τοπίο θάβεται κάτω από το τσιμέντο και το περιβάλλον μολύνεται. Και οι άνθρωποι έχουν εγκαταλειφθεί, δίχως να δίνουν καν σημασία, στον ακήρυχτο τρίτο παγκόσμιο πόλεμο που μαίνεται στους δρόμους του κόσμου – έναν πόλεμο με εκατομμύρια σκοτωμένων, τραυματισμένων και σακατεμένων κάθε χρόνο.

Ο μηχανισμός της αντιστάθμισης παύει να λειτουργεί με την έλευση της τρίτης βιομηχανικής επανάστασης της μικροηλεκτρονικής. Είναι αλήθεια ότι με την μικροηλεκτρονική μειώθηκαν οι τιμές πολλών προϊόντων και νέα προϊόντα δημιουργήθηκαν (κυρίως στον τομέα των μίντια). Ωστόσο, για πρώτη φορά, οι καινοτομίες στη διαδικασία παραγωγής είναι ταχύτερες από τις καινοτομίες στα προϊόντα. Εξαιτίας της αναδιάρθρωσης της παραγωγής, μειώνεται η απαιτούμενη εργασία σε βαθμό μεγαλύτερο από ό,τι μπορεί να επαναπορροφηθεί διά της επέκτασης των αγορών. Ως λογική συνέπεια της αναδιάρθρωσης, η ηλεκτρονική ρομποτική αντικαθιστά την ανθρώπινη ενέργεια ή, αντιστοίχως, η νέα επικοινωνιακή τεχνολογία καθιστά την εργασία πλεονάζουσα. Ολόκληροι τομείς και τμήματα της κατασκευής, της παραγωγής, της προώθησης των προϊόντων, της αποθήκευσης, της διανομής και της διαχείρισης "γίνονται καπνός". Για πρώτη φορά, το είδωλο της εργασίας αυτοπεριορίζεται ακούσια σε διαρκείς μερίδες πείνας, προξενώντας μ' αυτόν τον τρόπο τον ίδιο του το θάνατο.

Καθώς η δημοκρατική κοινωνία της εργασίας είναι ένα ώριμο σύστημα αυτοαναφορικής δαπάνης εργασιακής δύναμης, που αποτελεί από μόνο του αυτοσκοπό και

λειτουργεί σαν ένα κλειστό κύκλωμα ανάδρασης, είναι αδύνατον εντός του πλαισίου του να αλλάξει τελείως η λειτουργία του και να υπάρξει μία γενική μείωση των ωρών εργασίας. Από τη μια, ο διοικητικός ορθολογισμός της οικονομίας απαιτεί ως εγγενές χαρακτηριστικό του συστήματος να καθίστανται μονίμως «άνεργοι» ολοένα και περισσότεροι άνθρωποι και να αποκόπτονται από την αναπαραγωγή της ζωής τους. Από την άλλη, ο διαρκώς μειούμενος αριθμός των «απασχολουμένων» υποφέρει από την υπερβολική εργασία και υφίσταται μια ακόμη πιο έντονη πίεση για αποδοτικότητα. Εν μέσω του πλούτου, η φτώχεια και η πείνα εμφανίζονται στα καπιταλιστικά κέντρα. Μονάδες παραγωγής κλείνουν και μεγάλα τμήματα αρόσιμης γης μένουν ακαλλιέργητα. Πολλά σπίτια και δημόσια κτίρια είναι άδεια, τη στιγμή που ο αριθμός των άστεγων αυξάνεται. Ο καπιταλισμός μετατρέπεται σε άθλημα μιας πλανητικής μειοψηφίας.

Μέσα στην αγωνία του, το θνήσκον είδωλο της εργασίας τρώει τις ίδιες του τις σάρκες. Στην αναζήτηση της εναπομένουσας εργασιακής "τροφής", το κεφάλαιο σπάζει τα σύνορα της εθνικής οικονομίας και παγκοσμιοποιείται, χρησιμοποιώντας τον νομαδικό αθέμιτο ανταγωνισμό. Ολόκληρες περιοχές του πλανήτη έχουν αποκλειστεί από τις ροές του κεφαλαίου και των εμπορευμάτων. Με ένα πρωτοφανές κύμα συγχωνεύσεων και «επιθετικών εξαγορών», οι πλανητικοί παίκτες ετοιμάζονται για την τελική μάχη της ιδιωτικής επιχειρηματικότητας. Τα αποδιοργανωμένα κράτη καταρρέουν, οι πληθυσμοί τους, μανιασμένοι από τον αγώνα για επιβίωση, επιτίθενται ο ένας στον άλλο σε εθνοτικούς πολέμους συμμοριών.

> *Η θεμελιώδης ηθική αρχή είναι το δικαίωμα του ατόμου στην εργασία του. […] Για μένα τίποτα δεν είναι περισσότε-*

ρο απεχθές από μια τεμπέλικη ζωή. Κανείς μας δεν έχει το δικαίωμα να κάνει κάτι τέτοιο. Ο πολιτισμός δεν έχει χώρο για τεμπέληδες.

Χένρι Φορντ

Το ίδιο το κεφάλαιο είναι η κινούμενη αντίφαση: προσπαθεί να περιορίσει τον χρόνο εργασίας στο ελάχιστο, ενώ από την άλλη μεριά τοποθετεί τον χρόνο εργασίας σαν μοναδικό μέτρο και πηγή του πλούτου. […] Από τη μια μεριά λοιπόν ξυπνά όλες τις δυνάμεις της επιστήμης και της φύσης, όπως και του κοινωνικού συνδυασμού και της κοινωνικής συναλλαγής, για να κάνει τη δημιουργία του πλούτου ανεξάρτητη (σχετικά) από τον χρόνο εργασίας που καταβλήθηκε γι' αυτόν. Από την άλλη μεριά, αυτές τις γιγάντιες κοινωνικές δυνάμεις που δημιουργήθηκαν μ' αυτό τον τρόπο θέλει να τις μετρήσει με τον χρόνο εργασίας, και να τις περιχαρακώσει μέσα στα όρια που απαιτούνται για τη διατήρηση της ήδη δημιουργημένης αξίας σαν αξίας.

Καρλ Μαρξ, *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, 1857/8[6]

---

6. Μετάφραση Διονύσης Διβάρης, Στοχαστής, Αθήνα 1990, τόμος Β΄, σ. 539. (*Σ.τ.μ.*)

12. Το τέλος της πολιτικής

Η κρίση της εργασίας επιφέρει αναγκαστικά την κρίση του κράτους και της πολιτικής. Κατ' αρχήν, το σύγχρονο κράτος οφείλει τη σταδιοδρομία του στο γεγονός ότι το σύστημα της εμπορευματικής παραγωγής έχει την ανάγκη μίας ανώτερης αρχής που θα εγγυάται τους κοινούς όρους του ανταγωνισμού, τις γενικές νομικές βάσεις και τις προϋποθέσεις για τη διαδικασία αξιοποίησης – συμπεριλαμβανομένου ενός κατασταλτικού μηχανισμού για τις περιπτώσεις που το ανθρώπινο υλικό παραβαίνει τις συστημικές επιταγές και καθίσταται απείθαρχο. Το κράτος κατά τον 20ό αιώνα έπρεπε να αναλαμβάνει ολοένα και περισσότερες κοινωνικοοικονομικές λειτουργίες για να εντάξει τις μάζες στη μορφή της αστικής δημοκρατίας. Οι λειτουργίες του δεν περιορίζονται στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών, αλλά περιλαμβάνουν τη δημόσια υγεία, υπηρεσίες μεταφορών και επικοινωνιών, καθώς και κάθε είδους υποδομές. Αυτές οι υποδομές, των οποίων τη διαχείριση ή την επίβλεψη αναλαμβάνει το κράτος, είναι ουσιαστικές για τη λειτουργία της κοινωνίας της εργασίας, αλλά δεν μπορούν να είναι οργανωμένες όπως η διαδικασία αξιοποίησης μιας ιδιωτικής επιχείρησης· συχνά, οι «ιδιωτικοποιημένες» δημόσιες υπηρεσίες δεν είναι παρά μεταμφιεσμένες κρατικές καταναλωτικές δαπάνες. Κι αυτό διότι οι υποδομές αυτές πρέπει να είναι διαθέσιμες σε μόνιμη βάση στην κοινωνία ως σύνολο και δεν μπορούν να ακολουθούν τους κύκλους προσφοράς και ζήτησης της αγοράς.

Καθώς το κράτος δεν αποτελεί από μόνο του μια μονάδα αξιοποίησης, κι έτσι δεν μπορεί να μετασχηματίζει την εργασία σε χρήμα, πρέπει να αφαιρεί χρήματα από την πραγματική διαδικασία αξιοποίησης για να χρηματοδοτεί

τις λειτουργίες του. Εάν η αξιοποίηση της αξίας παγώσει, τα χρηματοκιβώτια του κράτους αδειάζουν. Το κράτος, που εμφανίζεται ως κυρίαρχος της κοινωνίας, αποδεικνύεται εντελώς εξαρτημένο από την τυφλή μανία της φετιχοποιημένης οικονομίας που χαρακτηρίζει την κοινωνία της εργασίας. Το κράτος μπορεί να περάσει όσα νομοσχέδια θέλει· εάν όμως οι παραγωγικές δυνάμεις (οι γενικές δυνάμεις της ανθρωπότητας) ξεπεράσουν σε ανάπτυξη το εργασιακό σύστημα, οι συγκεκριμένοι νόμοι, που έχουν συνταχθεί και είναι εφαρμόσιμοι μόνο σε σχέση με τα υποκείμενα της εργασίας, δεν οδηγούν πουθενά.

Ως αποτέλεσμα της διαρκώς αυξανόμενης μαζικής ανεργίας, τα έσοδα από τη φορολόγηση των εισοδημάτων εξαντλούνται. Η κοινωνική ασφάλιση καταρρέει καθώς ο αριθμός των «πλεοναζόντων» ανθρώπων συνιστά μία κρίσιμη μάζα που πρέπει να τροφοδοτηθεί από την αναδιανομή χρηματικών αποδόσεων που έχουν παραχθεί αλλού στο καπιταλιστικό σύστημα. Όμως και η διαδικασία των αλλεπάλληλων συγχωνεύσεων του κεφαλαίου που βρίσκεται σε κρίση και "διαφεύγει" των συνόρων των εθνικών οικονομιών, επιφέρει την εξάντληση των κρατικών εσόδων από τη φορολόγηση των εταιρικών κερδών. Ως εκ τούτου, οι πιέσεις που ασκούν οι πολυεθνικές εταιρείες στις εθνικές οικονομίες που ανταγωνίζονται για τις ξένες επενδύσεις, έχουν ως αποτέλεσμα τις φοροαπαλλαγές των εταιρειών, τη διάλυση του κράτους πρόνοιας και τη μείωση των προδιαγραφών προστασίας του περιβάλλοντος. Γι' αυτό και το δημοκρατικό κράτος μεταλλάσσεται σε έναν απλό διαχειριστή της κρίσης.

Όσο το κράτος πλησιάζει σε μια χρηματοοικονομική κατάσταση εκτάκτου ανάγκης, τόσο περιστέλλεται στον κατασταλτικό του πυρήνα. Οι περικοπές στις υποδομές

αφήνουν άθικτες μόνον εκείνες που εξυπηρετούν τις απαιτήσεις του πολυεθνικού κεφαλαίου. Όπως συνέβαινε κάποτε στις αποικίες, η κοινωνική μέριμνα περιορίζεται διαρκώς σε λίγα οικονομικά κέντρα ενώ η υπόλοιπη επικράτεια μετατρέπεται σε έρημη χώρα. Ό,τι μπορεί να ιδιωτικοποιηθεί ιδιωτικοποιείται, ακόμη κι αν ολοένα και περισσότεροι άνθρωποι αποκλείονται και από τις πλέον στοιχειώδεις παροχές.

Όταν η αξιοποίηση της αξίας συγκεντρώνεται σε μερικά μόνο καταφύγια της παγκόσμιας αγοράς, δεν έχει πλέον σημασία η ύπαρξη ενός περιεκτικού συστήματος παροχών που μπορεί να ικανοποιεί τις ανάγκες του πληθυσμού συνολικά. Το αν θα υπάρχουν τρένα ή ταχυδρομικές υπηρεσίες αφορά πλέον αποκλειστικά τη σχέση τους με το εμπόριο, τη βιομηχανία και τις χρηματοπιστωτικές αγορές. Η εκπαίδευση μετατρέπεται σε προνόμιο των νικητών της παγκοσμιοποίησης. Η διανοητική, καλλιτεχνική και θεωρητική καλλιέργεια ζυγίζεται με βάση το κριτήριο της εμπορευσιμότητας και σιγά-σιγά μαραίνεται. Τα κενά στη χρηματοδότηση διευρύνονται καταστρέφοντας τις δημόσιες υπηρεσίες υγείας και προκαλώντας την ανάδυση ενός ταξικού συστήματος ιατρικής περίθαλψης. Στην αρχή κρυφά και σταδιακά, και τελικά με ανάλγητη ευθύτητα διαδίδεται ο νόμος της κοινωνικής ευθανασίας: Θα πεθάνεις νωρίς επειδή είσαι φτωχός και πλεονάζων.

Στα πεδία της ιατρικής, της εκπαίδευσης, του πολιτισμού και των γενικών υποδομών διατίθενται σε αφθονία οι γνώσεις, οι ικανότητες, οι τεχνικές και οι μέθοδοι, μαζί με τα αναγκαία εργαλεία. Σύμφωνα, όμως, με τον κανόνα που λέει ότι «υπόκεινται σε επαρκή κονδύλια» –και ο οποίος συγκεκριμενοποιεί τον παράλογο νόμο της κοινωνίας της εργασίας–, όλες αυτές οι ικανότητες και οι δε-

ξιότητες μένουν θαμμένες ή τσακίζονται και πετιούνται στα σκουπίδια. Το ίδιο ισχύει και για τα μέσα παραγωγής στον αγροτικό τομέα και τη βιομηχανία από τη στιγμή που αποδεικνύονται «μη κερδοφόρα». Πέρα από την καταπιεστική προσομοίωση της εργασίας που επιβάλλεται καταναγκαστικά στους ανθρώπους και από το καθεστώς των χαμηλών μισθών μαζί με την περικοπή των επιδομάτων κοινωνικής πρόνοιας, το δημοκρατικό κράτος, που έχει ήδη μετασχηματιστεί σε ένα καθεστώς απαρτχάιντ, δεν έχει τίποτα να προσφέρει στους πρώην εργαζόμενους υπηκόους του. Σε ένα πιο προχωρημένο στάδιο η κρατική διοίκηση θα αποσυντεθεί. Ο κρατικός μηχανισμός θα καταντήσει μία διεφθαρμένη «κλεπτοκρατία», οι ένοπλες δυνάμεις θα γίνουν πολεμικές συμμορίες με δομές μαφίας, και οι αστυνομικές δυνάμεις ληστοσυμμορίτες.

Κανένα πιθανό πολιτικό σχέδιο δεν μπορεί να σταματήσει ή να αντιστρέψει αυτή τη διαδικασία. Από τη φύση της η πολιτική συνδέεται με την κοινωνική οργάνωση στη μορφή του κράτους. Όταν τα θεμέλια του κρατικού οικοδομήματος καταρρέουν, η πολιτική και οι εφαρμογές της στερούνται ερεισμάτων. Μέρα με τη μέρα, η αριστερή δημοκρατική συνταγή της «πολιτικής διαμόρφωσης» των συνθηκών ζωής γελοιοποιείται όλο και περισσότερο. Πέρα από την ατελείωτη καταπίεση, τη σταδιακή εξάλειψη του πολιτισμού και την ενίσχυση της «τρομοκρατίας της οικονομίας», δεν απομένει τίποτε να «διαμορφωθεί». Καθώς ο κοινωνικός αυτοσκοπός που προσιδιάζει στην κοινωνία της εργασίας αποτελεί αξιωματική προϋπόθεση των δυτικών δημοκρατιών, οποιαδήποτε πολιτική-δημοκρατική ρύθμιση γίνεται αβάσιμη όταν η εργασία βρίσκεται σε κρίση. Το τέλος της εργασίας είναι το τέλος της πολιτικής.

13. Η καζινο-καπιταλιστική προσομοίωση της κοινωνίας της εργασίας

Η κυρίαρχη κοινωνική αντίληψη εξαπατά τον εαυτό της συστηματικά σχετικά με την πραγματική κατάσταση της κοινωνίας της εργασίας: Ολόκληρες περιοχές αφορίζονται ιδεολογικά, οι στατιστικές της αγοράς εργασίας παραποιούνται χωρίς αναστολές, και διάφορες μορφές εκπτώχευσης διαστρεβλώνονται από τα μίντια. Ούτως ή άλλως, η προσομοίωση είναι το βασικό χαρακτηριστικό του καπιταλισμού της κρίσης. Κι αυτό ισχύει και για την ίδια την οικονομία.

Αν –τουλάχιστον για τις χώρες που βρίσκονται στην καρδιά του δυτικού κόσμου– φαίνεται ότι η συσσώρευση κεφαλαίου μπορεί να γίνεται δίχως την απασχόληση εργασίας και ότι το χρήμα μπορεί από μόνο του ως καθαρή μορφή να εγγυάται την περαιτέρω αξιοποίηση της αξίας, αυτό το φαινόμενο οφείλεται στη διαδικασία προσομοίωσης που λαμβάνει χώρα στις χρηματοπιστωτικές αγορές. Ως αντικαθρέφτισμα της προσομοίωσης της εργασίας, η οποία επιβάλλεται διά των καταναγκαστικών μέτρων που λαμβάνουν οι διοικητικές υπηρεσίες εργασίας, εμφανίστηκε μία προσομοίωση της αξιοποίησης του κεφαλαίου εξαιτίας της κερδοσκοπικής αποσύνδεσης του πιστωτικού συστήματος και της αγοράς μετοχών από την πραγματική οικονομία.

Η χρήση της παρούσας εργασίας αντικαθίσταται από την πρόσβαση σε χρήση μελλοντικής εργασίας, η οποία δεν πρόκειται να υπάρξει ποτέ στην πραγματικότητα. Πρόκειται κατά κάποιον τρόπο για συσσώρευση κεφαλαίου σε ένα φανταστικό «Μέλλον ΙΙ». Το χρηματιστικό κεφάλαιο που δεν μπορεί πλέον να επανεπενδυθεί κερδοφόρα σε

στοιχεία ενεργητικού, και έτσι δεν είναι σε θέση να απορροφήσει εργασία, αναγκάζεται ολοένα και περισσότερο να καταφεύγει στις χρηματοπιστωτικές αγορές.

Ακόμα και η φορντιστική έκρηξη αξιοποίησης κεφαλαίου στο αποκορύφωμα του λεγόμενου «οικονομικού θαύματος» μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο δεν ήταν τελείως αυτοσυντηρούμενη. Καθώς ήταν αδύνατον να χρηματοδοτηθούν αλλιώς οι βασικές προϋποθέσεις της κοινωνίας της εργασίας, το κράτος στράφηκε σε πρωτοφανή βαθμό προς πολιτικές ελλειμματικού προϋπολογισμού. Ο αυξημένος όγκος των πιστώσεων ξεπέρασε κατά πολύ τα κρατικά έσοδα από τη φορολογία. Αυτό σημαίνει ότι το κράτος υποθήκευσε τα μελλοντικά πραγματικά του έσοδα ως δευτερεύουσα εγγύηση. Από τη μια, κατ' αυτόν τον τρόπο δημιουργήθηκε μια επενδυτική ευκαιρία για το «πλεονάζον» χρηματικό κεφάλαιο· έγινε δάνεια με τόκο προς το κράτος. Το κράτος τακτοποιούσε τις πληρωμές των τόκων με νέες πιστώσεις, ξαναρίχνοντας έτσι τα δανεισμένα χρήματα στην οικονομική κυκλοφορία.

Από την άλλη, αυτό συνεπάγεται ότι τα έξοδα για την κοινωνική ασφάλιση και οι δημόσιες δαπάνες για τις υποδομές χρηματοδοτούνταν μέσω πιστώσεων. Ως εκ τούτου, με όρους καπιταλιστικής λογικής, δημιουργήθηκε μία «τεχνητή» ζήτηση η οποία δεν καλύφθηκε από δαπάνη παραγωγικής εργασιακής δύναμης. Αντλώντας από το ίδιο της το μέλλον, η κοινωνία της εργασίας παρέτεινε το χρόνο ζωής της φορντιστικής έκρηξης οικονομικής δραστηριότητας πέρα από τα πραγματικά της όρια.

Αυτό το πλασματικό στοιχείο, που λειτουργούσε ακόμη και σε καιρούς μιας φαινομενικά καθαρής διαδικασίας αξιοποίησης, ήρθε αντιμέτωπο με ορισμένους περιο-

ρισμούς που έθετε το συνολικό ποσό των οφειλών του κράτους. Η «κρίση του δημόσιου χρέους», τόσο στα καπιταλιστικά κέντρα όσο και στις χώρες του Τρίτου Κόσμου, έβαλε τέλος στην τόνωση της οικονομικής ανάπτυξης μέσω ελλείμματος και έθεσε τα θεμέλια για την θριαμβική προέλαση των νεοφιλελεύθερων πολιτικών απορρύθμισης. Σύμφωνα με τη φιλελεύθερη ιδεολογία, η απορρύθμιση μπορεί να επιτευχθεί μόνο με την παράλληλη δραστική μείωση της συμμετοχής του δημόσιου τομέα στο εθνικό προϊόν. Στην πραγματικότητα, οι δαπάνες και τα έξοδα που προκύπτουν από τη διαχείριση της κρίσης, είτε είναι κρατικές δαπάνες για τους μηχανισμούς καταστολής είτε έξοδα για τη διατήρηση του μηχανισμού προσομοίωσης, αντισταθμίζουν την περιστολή των δαπανών που προέρχεται από την απορρύθμιση και τη μείωση των λειτουργιών του κράτους. Σε πολλές χώρες, μάλιστα, το αποτέλεσμα ήταν ακόμη και να αυξηθεί η συμμετοχή του δημόσιου τομέα. Ωστόσο, δεν ήταν δυνατόν πλέον να συντηρείται πλασματικά η επιπλέον συσσώρευση κεφαλαίου με κρατικά ελλείμματα. Γεγονός που είχε ως συνέπεια, στη δεκαετία του 1980, τα επιπρόσθετα πλασματικά κεφάλαια που είχαν δημιουργηθεί να στραφούν στην αγορά μετοχών. Αυτό που ενδιαφέρει πλέον δεν είναι το μέρισμα, το μερίδιο από τα πραγματικά κέρδη, αλλά τα κέρδη από τις τιμές των μετοχών, η κερδοσκοπική αύξηση της αξίας των τίτλων σε αστρονομικά ύψη. Η αναλογία της πραγματικής οικονομίας προς τις κερδοσκοπικές κινήσεις των τιμών αντιστράφηκε. Η κερδοσκοπική άνοδος των τιμών δεν προεξοφλεί πλέον την άνοδο της πραγματικής οικονομίας, αλλά αντιστρόφως, τα πλασματικά υπερκέρδη από τη χρηματιστηριακή άνοδο των τιμών προσομοιώνουν μια πραγματική συσσώρευση που πλέον δεν υπάρχει.

Όντας κλινικά νεκρό, το είδωλο της εργασίας συντηρείται τεχνητά στη ζωή χάρη σε μια φαινομενικά αυτοπαραγόμενη επέκταση των χρηματοπιστωτικών αγορών. Οι βιομηχανικές επιχειρήσεις εμφανίζουν κέρδη που δεν προέρχονται από λειτουργικά έσοδα, δηλαδή από την παραγωγή και πώληση αγαθών –έναν εδώ και πολύ καιρό ζημιογόνο τομέα των επιχειρήσεων–, αλλά από τις "έξυπνες" κερδοσκοπικές κινήσεις των χρηματιστηριακών τους τμημάτων σε μετοχές και συναλλάγματα. Τα στοιχεία εσόδων που εμφανίζονται σε προϋπολογισμούς δημόσιων οργανισμών δεν προέρχονται από τη φορολόγηση ή τον δημόσιο δανεισμό, αλλά από την ενθουσιώδη συμμετοχή των οικονομικών τους διοικήσεων στον τζόγο των χρηματοπιστωτικών αγορών. Οι οικογένειες και τα μονοπρόσωπα νοικοκυριά των οποίων το πραγματικό εισόδημα από μισθούς πέφτει δραματικά, συνεχίζουν ένα ξεφάντωμα δαπανών χρησιμοποιώντας μετοχές και τις προσδοκώμενες αποδόσεις τους ως εγγύηση για καταναλωτικά δάνεια. Για μία ακόμη φορά, δημιουργείται ένα νέο είδος τεχνητής ζήτησης που έχει ως αποτέλεσμα ένα μέρος της παραγωγής και των κρατικών εσόδων να «χτίζεται πάνω στην άμμο».

Η κερδοσκοπική διαδικασία είναι μια παρελκυστική τακτική με σκοπό την αναβολή της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης. Καθώς η πλασματική αύξηση στην αξία των μετοχών προεξοφλεί απλώς μία μελλοντική απασχόληση εργασίας (σε αστρονομικό βαθμό) η οποία δεν πρόκειται ποτέ να υπάρξει, η συγκεκριμένη απάτη θα αποκαλυφθεί μετά από έναν ορισμένο χρόνο επώασης. Η κατάρρευση των «αναπτυσσόμενων αγορών» της Ασίας, της Λατινικής Αμερικής και της Ανατολικής Ευρώπης ήταν απλώς μία πρώτη πρόγευση. Δεν είναι παρά ζήτημα χρόνου το να ακολουθήσουν οι χρηματοπιστωτικές αγορές των κα-

πιταλιστικών κέντρων στις ΗΠΑ, την Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ιαπωνία.

Αυτές οι αλληλεξαρτήσεις διαστρεβλώνονται εντελώς από την φετιχιστική συνείδηση της κοινωνίας της εργασίας, συμπεριλαμβανομένων των παραδοσιακών αριστερών αλλά και δεξιών «επικριτών του καπιταλισμού». Καθηλωμένοι σε μια φασματική θεώρηση της εργασίας, στην οποία απονέμεται ο τίτλος μιας διιστορικής και αδιάσειστης προϋπόθεσης της ανθρώπινης ύπαρξης, συγχέουν συστηματικά τις αιτίες με τα αποτελέσματα. Έτσι, η κερδοσκοπική επέκταση των χρηματοπιστωτικών αγορών, που αποτελεί την αιτία της προσωρινής αναβολής της κρίσης, θεωρείται αντιθέτως αιτία της κρίσης. Οι «κακοί κερδοσκόποι», λένε λίγο ή πολύ πανικόβλητοι, θα καταστρέψουν την απολύτως υπέροχη κοινωνία της εργασίας τζογάροντας για πλάκα τα «καλά» χρήματα από τα οποία έχουν υπεραρκετά, αντί να τα επενδύουν στη δημιουργία έξοχων θέσεων εργασίας έτσι ώστε μια μανιακή με την εργασία ανθρωπότητα να μπορεί να απολαμβάνει απρόσκοπτα την «πλήρη απασχόληση».

Δεν χωρά στην αντίληψή τους ότι δεν είναι η κερδοσκοπία που επέφερε το πάγωμα των επενδύσεων στην πραγματική οικονομία, αλλά το γεγονός ότι οι επενδύσεις αυτές κατέστησαν ασύμφορες εξαιτίας της τρίτης βιομηχανικής επανάστασης. Η κερδοσκοπική εκτόξευση των τιμών των μετοχών είναι απλώς ένα σύμπτωμα της εσωτερικής δυναμικής αυτής της διαδικασίας. Ακόμη και σύμφωνα με την καπιταλιστική λογική, αυτά τα χρήματα, τα οποία φαινομενικά κυκλοφορούν σε διαρκώς αυξανόμενες ποσότητες, δεν είναι πλέον «καλά» χρήματα αλλά μάλλον «αέρας κοπανιστός» που διογκώνει την κερδοσκοπική φούσκα. Οποιαδήποτε προσπάθεια περιορισμού

αυτής της φούσκας μέσω κάποιου φόρου (όπως ο φόρος Τόμπιν κ.ά.), έτσι ώστε να διοχετευτεί χρήμα στο κατ' επίφασιν "σωστό" και πραγματικό κοινωνικό μαγγανοπήγαδο, θα επιφέρει πιθανότατα το ξαφνικό σκάσιμο της φούσκας.

Αντί να συνειδητοποιήσουν ότι όλοι γινόμαστε αναπόφευκτα ασύμφοροι και άρα πρέπει να επιτεθούμε στο ίδιο το κριτήριο του κέρδους και συγχρόνως στα εμμενή θεμέλια της κοινωνίας της εργασίας που καθίστανται απαρχαιωμένα, ορισμένοι ενδίδουν στην δαιμονοποίηση των «κερδοσκόπων». Δεξιοί εξτρεμιστές, αριστερά "ανατρεπτικά στοιχεία", άξιοι συνδικαλιστές, νοσταλγοί του κεϋνσιανισμού, κοινωνικοί θεολόγοι, τηλεοπτικοί αναλυτές κι όλοι οι άλλοι απόστολοι της "τίμιας" εργασίας καλλιεργούν ομόφωνα μια τέτοια φτηνή αντίληψη του εχθρού. Ελάχιστοι αντιλαμβάνονται ότι αυτή η λογική απέχει ένα μικρό μόνο βήμα από την επανεμφάνιση της αντισημιτικής παράνοιας. Η επίκληση των «δημιουργικών δυνάμεων» του εθνικού μη χρηματιστικού κεφαλαίου που μπορεί να αντιπαλέψει το «αποθησαυρισμένο» εβραϊκό-διεθνές χρηματιστικό κεφάλαιο εμφανίζεται απειλητικά ως το έσχατο σύμβολο πίστεως μιας πνευματικά εκφυλισμένης αριστεράς· όπως υπήρξε πάντοτε το σύμβολο πίστεως της ρατσιστικής, αντισημιτικής και αντιαμερικανικής δεξιάς με τα «προγράμματά της για τη δημιουργία θέσεων εργασίας».

> *Από τη στιγμή που η εργασία στην άμεση μορφή παύει να αποτελεί τη μεγάλη πηγή του πλούτου, παύει –αναγκαστικά– ο χρόνος εργασίας να είναι μέτρο του πλούτου, και άρα η ανταλλακτική αξία μέτρο της αξίας χρήσης. [...] Έτσι καταρρέει η παραγωγή που βασίζεται στην ανταλλακτική αξία, και*

η άμεση υλική παραγωγική διαδικασία αποβάλλει τη μορφή της ανέχειας και αντιθετικότητας.

Καρλ Μαρξ, *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, 1857/8[7]

7. Μετάφραση Διονύσης Διβάρης, Στοχαστής, Αθήνα 1990, τόμος Β΄, σσ. 538-9. (*Σ.τ.μ.*)

14. Η εργασία δεν μπορεί να οριστεί εκ νέου

Μετά από αιώνες πειθήνιας εξόντωσης, ο σύγχρονος άνθρωπος δεν μπορεί καν να φανταστεί μια ζωή χωρίς εργασία. Η εργασία, ως κοινωνική επιταγή, δεν κυριαρχεί μόνο στη σφαίρα της οικονομίας με τη στενή έννοια, αλλά διαπερνά το σύνολο της κοινωνικής ύπαρξης, εισχωρώντας στους πόρους της καθημερινής ζωής και την ιδιωτική ύπαρξη. Ο «ελεύθερος χρόνος», ένας όρος της φυλακής στην κυριολεκτική του σημασία, δαπανάται στην κατανάλωση εμπορευμάτων έτσι ώστε να αυξάνονται οι (μελλοντικές) πωλήσεις.

Αλλά ακόμη και πέρα από το εσωτερικευμένο καθήκον της κατανάλωσης εμπορευμάτων ως αυτοσκοπό, κι ακόμη κι έξω από τα γραφεία και τα εργοστάσια, η εργασία ρίχνει τη σκιά της στο σύγχρονο άτομο. Από τη στιγμή που ο άνθρωπος της εποχής μας σηκώνεται από τον καναπέ της τηλεόρασής του και δραστηριοποιείται, οποιαδήποτε ενέργεια μεταμορφώνεται σε μια πράξη παρόμοια με την εργασία. Όσοι κάνουν τζόγκινγκ αντικαθιστούν το ρολόι της κάρτας εργασίας με το χρονόμετρο, το μαγγανοπήγαδο πανηγυρίζει τη μεταμοντέρνα του αναγέννηση στα επιχρωμιωμένα όργανα των γυμναστηρίων, και οι τουρίστες "γράφουν" χιλιόμετρα θαρρείς και πρέπει να συναγωνιστούν έναν χρόνο δουλειάς κανενός νταλικιέρη. Ακόμα και οι σεξουαλικές επαφές προσαρμόζονται στα στάνταρ της σεξολογίας και τους κομπασμούς των τοκ σόου.

Ο βασιλιάς Μίδας στην εποχή του αντιμετώπιζε σαν κατάρα το γεγονός πως ό,τι άγγιζε μετατρεπόταν σε χρυσό· οι σύγχρονοι συνάδελφοί του, ωστόσο, έχουν κατά πολύ ξεπεράσει αυτό το στάδιο. Οι δαιμονισμένοι με την εργασία δεν αντιλαμβάνονται καν πλέον ότι η ιδιαίτερη αισθητική

ποιότητα οποιασδήποτε δραστηριότητας ξεθωριάζει και γίνεται ασήμαντη όταν προσαρμόζεται στα πρότυπα της εργασίας. Αντιθέτως, οι σύγχρονοί μας σε γενικές γραμμές αποδίδουν νόημα, κύρος και κοινωνική σημασία μόνο στις δραστηριότητες εκείνες που μπορούν να εντάξουν στην ασημαντότητα του κόσμου των εμπορευμάτων. Οι υπήκοοι της αυτής μεγαλειότητος της εργασίας δεν γνωρίζουν τι να κάνουν με ένα συναίσθημα όπως το πένθος· η μεταμόρφωση όμως του πένθους σε επεξεργασία του με τη συνδρομή ειδικών μετατρέπει ένα συναισθηματικά επίφοβο στοιχείο σε μια γνωστή ποσότητα για την οποία μπορεί κανείς να κουτσομπολέψει με άλλους ανθρώπους του είδους του. Κατά τον ίδιο τρόπο, το να ονειρεύεσαι μετατρέπεται σε "εργασία" ερμηνείας και ελέγχου των ονείρων, το να νοιάζεσαι για κάποιον αγαπημένο σε ψυχολογική επεξεργασία των σχέσεων, το να φροντίζεις παιδιά σε καταφυγή σε «μαθήματα ανατροφής» (δίχως φροντίδα πλέον). Όποτε ο σύγχρονος άνθρωπος επιμένει για τη σοβαρότητα των δραστηριοτήτων του, αποτίει φόρο τιμής στο είδωλο χρησιμοποιώντας τη λέξη «εργάζομαι».

Ο ιμπεριαλισμός της εργασίας δεν αντανακλάται μόνο στην καθομιλουμένη γλώσσα. Δεν έχουμε συνηθίσει απλώς να χρησιμοποιούμε τον όρο «εργασία/δουλειά» καθ' υπερβολή, αλλά επίσης συγχέουμε δύο ουσιαστικά διαφορετικές σημασίες της λέξης. Η «εργασία» δεν αντιπροσωπεύει πλέον, όπως θα ήταν το σωστό, μια καπιταλιστική μορφή δραστηριότητας που διεξάγεται στα μαγγανοπήγαδα του αυτοσκοπού, αλλά έχει γίνει γενικά συνώνυμο οποιασδήποτε σκόπιμης ανθρώπινης προσπάθειας, συγκαλύπτοντας έτσι τα ιστορικά της ίχνη.

Αυτή η έλλειψη εννοιολογικής καθαρότητας προετοιμάζει το έδαφος για μία ευρέως διαδεδομένη "λογική" κρι-

τική της κοινωνίας της εργασίας, η οποία χρησιμοποιεί εσφαλμένα επιχειρήματα καταφάσκοντας στον ιμπεριαλισμό της εργασίας με έναν θετικιστικό τρόπο. Λες και η εργασία δεν ελέγχει πέρα για πέρα τη ζωή, η κοινωνία της εργασίας κατηγορείται ότι αντιλαμβάνεται την έννοια της εργασίας πολύ στενά, προσδίδοντας αξία μόνο στην εμπορεύσιμη κερδοφόρα απασχόληση ως «πραγματική» εργασία χωρίς να λαμβάνει υπ᾽ όψιν την ηθικά αξιοσέβαστη do-it-yourself εργασία ή την απλήρωτη άτυπη παροχή υπηρεσιών και στήριξης (όπως η οικιακή εργασία, η παροχή βοήθειας στη γειτονιά κ.λπ.). Η αναβάθμιση και διεύρυνση της έννοιας της εργασίας θα εξαλείψει την μονόπλευρη αυτή προσκόλληση μαζί με την ιεραρχία που συνεπάγεται.

Αυτή η αντίληψη απέχει πολύ από το να συμβάλλει στη χειραφέτηση από τους κυρίαρχους καταναγκασμούς· αποτελεί απλώς ένα σημασιολογικό συνονθύλευμα. Η εμφανής κρίση της κοινωνίας της εργασίας θα επιλυθεί με τους κατάλληλους χειρισμούς της κοινωνικής επίγνωσης έτσι ώστε ορισμένες υπηρεσίες, οι οποίες μέχρι σήμερα βρίσκονται εκτός της καπιταλιστικής σφαίρας της παραγωγής και θεωρούνται κατώτερες, να εξυψωθούν και να αποκτήσουν τον τίτλο τιμής της «πραγματικής» εργασίας. Όμως η κατωτερότητα αυτών των υπηρεσιών δεν είναι απλώς το αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης ιδεολογικής αντίληψης· είναι σύμφυτη με την ίδια τη δομή του συστήματος της εμπορευματικής παραγωγής και δεν μπορεί να καταργηθεί με έναν όμορφο και ηθικό νέο ορισμό λέξεων.

Σε μια κοινωνία που κυριαρχείται από την εμπορευματική παραγωγή η οποία έχει αναχθεί σε αυτοσκοπό, ό,τι μπορεί να θεωρηθεί «πραγματικός» πλούτος πρέπει να εκφράζε-

ται σε χρηματική μορφή. Η έννοια της εργασίας, η οποία καθορίζεται επεκτατικά από αυτή τη δομή, διαχέεται σε όλα τα άλλα πεδία, μολονότι μόνο με έναν αρνητικό τρόπο: καθιστώντας σαφές ότι στην πραγματικότητα τα πάντα υπόκεινται στην κυριαρχία της. Έτσι, οι σφαίρες που βρίσκονται εκτός της παραγωγής εμπορευμάτων παραμένουν αναγκαστικά στη σκιά της σφαίρας της καπιταλιστικής παραγωγής, αφού δεν εναρμονίζονται με την οικονομική διαχειριστική λογική του χρόνου, ακόμη κι αν –και ακριβώς όταν– η λειτουργία τους είναι ζωτικής σημασίας, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της «γυναικείας εργασίας» στην οικιακή σφαίρα, σε αυτήν της συναισθηματικής φροντίδας κ.λπ.

Μια ηθικολογική διεύρυνση της έννοιας της εργασίας, αντί για μια ριζοσπαστική κριτική της, δεν συγκαλύπτει απλώς τον κοινωνικό επεκτατισμό της οικονομίας της εμπορευματικής παραγωγής, αλλά ταιριάζει εξαιρετικά καλά με την αυταρχική διαχείριση της κρίσης. Η απαίτηση για πλήρη αναγνώριση της «οικιακής εργασίας» και άλλων ανειδίκευτων υπηρεσιών που εκτελούνται στον λεγόμενο «τριτογενή τομέα», μια απαίτηση που προβλήθηκε από τη δεκαετία του 1970, επικεντρωνόταν στην αρχή σε κρατικά κοινωνικά επιδόματα. Όμως, ο τρόπος διαχείρισης της κρίσης αντέστρεψε τους όρους και επιστρατεύει την ηθική δυναμική αυτής της αξίωσης εναντίον των ελπίδων για χρηματικές απολαβές, χρησιμοποιώντας την διαβόητη «αρχή της επικουρικότητας».

Το ότι πλέκουν το εγκώμιο των «τιμητικών θέσεων» και της «εθελοντικής δραστηριότητας των πολιτών» δεν σημαίνει ότι οι πολίτες θα “τσιμπήσουν” κάτι από τα σχεδόν άδεια δημόσια ταμεία. Σημαίνει μάλλον ότι θέλουν να συγκαλύψουν την απόσυρση του κράτους από το πεδίο των

κοινωνικών υπηρεσιών, να αποκρύψουν τα προγράμματα υποχρεωτικής εργασίας που βρίσκονται ήδη σε εξέλιξη και να καλύψουν την άθλια προσπάθεια να φορτώσουν το βάρος της κρίσης στις γυναίκες. Καθώς οι κρατικοί θεσμοί εγκαταλείπουν τις κοινωνικές τους δεσμεύσεις, απευθύνουν μία εγκάρδια και δίχως επιβάρυνση έκκληση σε «όλους εμάς» να αναλάβουμε από ᾽δω και στο εξής «ιδιωτικές» πρωτοβουλίες για να καταπολεμήσουμε τα δεινά –τα δικά μας ή άλλων– και ποτέ να μην απαιτούμε οικονομική βοήθεια. Κατ᾽ αυτόν τον τρόπο, οι ταχυδακτυλουργίες με τον ορισμό της «ιερής» έννοιας της εργασίας, οι οποίες μάλιστα έχουν ευρέως εκληφθεί ως χειραφετητικές προσεγγίσεις, προετοιμάζουν το έδαφος για την κατάργηση μισθών μέσω της διατήρησης της εργασίας στην καμένη γη της οικονομίας της αγοράς. Τα μέτρα που εφαρμόζουν οι κρατικοί θεσμοί επιβεβαιώνουν ότι η κοινωνική χειραφέτηση σήμερα δεν μπορεί να επιτευχθεί μέσω ενός νέου ορισμού της εργασίας, αλλά μόνο με μια συνειδητή απαξίωσή της.

Μαζί με την υλική ευμάρεια, οι κοινές υπηρεσίες οικιακής και προσωπικής φροντίδας πρόκειται να αυξήσουν και την μη υλική ευμάρεια. Η ευημερία του πελάτη θα βελτιωθεί αν ο «πάροχος των υπηρεσιών» τον απαλλάξει από διάφορες ενοχλητικές μικροδουλειές. Συγχρόνως θα βελτιωθεί και η ευημερία του «παρόχου των υπηρεσιών» διότι οι προσφερόμενες υπηρεσίες είναι πιθανόν να ενισχύσουν την αυτοεκτίμησή του. Η προσφορά μιας κοινής υπηρεσίας οικιακής και προσωπικής φροντίδας είναι καλύτερη για την ψυχή [του παρόχου υπηρεσιών] από την κατάσταση της ανεργίας.

Αναφορά της «Επιτροπής για τα μελλοντικά κοινωνικά ζητήματα των ελεύθερων κρατιδίων της Βαυαρίας και της Σαξονίας», 1997

Κανονικώς δεν έχεις καμίαν άλλη γνώση παρά μόνον αυτήν που απέκτησες διά της εργασίας: όλα τα υπόλοιπα παραμένουν ακόμη μία αναπόδεικτη θεωρία.

Τόμας Καρλάιλ, *Εργάζεσθε και μη απελπίζεσθε*, 1843

15. Η κρίση των αντιτιθέμενων συμφερόντων

Όσο κι αν η θεμελιώδης κρίση της εργασίας απωθείται και γίνεται ταμπού, η επίδρασή της σε κάθε κοινωνική διαμάχη είναι αναμφισβήτητη. Ωστόσο, η μετάβαση από μια κοινωνία που είχε τη δυνατότητα να ενσωματώνει τις μάζες, σε ένα καθεστώς δαρβινικής επιλογής και απαρτχάιντ δεν οδήγησε σε έναν νέο γύρο της παλιάς ταξικής πάλης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Το αποτέλεσμα ήταν μάλλον μια απόλυτη κρίση των αντιτιθέμενων συμφερόντων που θεωρούνταν εγγενή στο σύστημα. Ακόμη και κατά την περίοδο της ευμάρειας μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η παλαιά έμφαση στην ταξική πάλη βρισκόταν σε ύφεση. Και ο λόγος δεν ήταν ότι το «προκαθορισμένο» επαναστατικό υποκείμενο (η εργατική τάξη) είχε ενσωματωθεί στην κοινωνία χάρη στις μεθόδους χειραγώγησης και εξαπάτησης ή εξαιτίας των ανταμοιβών που προσέφερε μια αμφιλεγόμενη ευμάρεια. Αντιθέτως, η έμφαση εξασθένισε διότι η λογική ταύτιση κεφαλαίου και εργασίας ως λειτουργικών κατηγοριών μιας κοινής μορφής κοινωνικού φετίχ κατέστη προφανής στη φάση της κοινωνικής ανάπτυξης που επιτεύχθηκε την εποχή του φορντισμού. Η επιθυμία πώλησης του εμπορεύματος εργασιακή δύναμη στην καλύτερη τιμή, ως εμμενής στο σύστημα, κατέστρεψε οποιαδήποτε προοπτική υπέρβασης.

Μέχρι τη δεκαετία του 1970 η εργατική τάξη αγωνιζόταν για να μπορούν να απολαμβάνουν ολοένα και ευρύτερα τμήματα του πληθυσμού τους δηλητηριώδεις καρπούς της κοινωνίας της εργασίας. Όμως, στις συνθήκες κρίσης της Τρίτης Βιομηχανικής Επανάστασης, ακόμη και η κινητήρια δύναμη έχασε την ορμή της. Όσο η κοινωνία της εργασίας διευρυνόταν, ήταν δυνατόν να στηθεί η μάχη των αντιτιθέμενων συμφερόντων σε ευρεία κλίμακα. Όταν όμως οι

κοινές βάσεις καταρρέουν, γίνεται λίγο πολύ αδύνατη η εγγενής στο σύστημα επιδίωξη των συμφερόντων μέσω της κοινής δράσης. Η έλλειψη αλληλεγγύης γενικεύεται. Οι μισθωτοί εργαζόμενοι εγκαταλείπουν τα συνδικάτα, τα ανώτερα στελέχη εγκαταλείπουν τις εργοδοτικές ενώσεις – ο καθένας για τον εαυτό του, και το καπιταλιστικό σύστημα-θεός εναντίον όλων. Η εξατομίκευση, που τόσο συχνά επικαλούνται, δεν είναι παρά ένα ακόμη σύμπτωμα της κρίσης της κοινωνίας της εργασίας.

Μόνο στην μικροοικονομική κλίμακα είναι πιθανόν ακόμη τα συμφέροντα να μπορούν να συμπράττουν. Δεδομένου ότι έχει γίνει κάτι σαν προνόμιο το να οργανώνει κάποιος την ίδια του τη ζωή σύμφωνα με τις αρχές της διοίκησης επιχειρήσεων, γεγονός το οποίο, παρεμπιπτόντως, απαξιώνει εντελώς την αντίληψη της κοινωνικής χειραφέτησης, η αντιπροσώπευση των συμφερόντων του εμπορεύματος εργασιακή δύναμη κατάντησε άσκηση πιέσεων διάφορων λόμπι που εκφράζουν ολοένα και μικρότερα τμήματα της κοινωνίας. Όποιος είναι πρόθυμος να αποδεχτεί τη λογική της εργασίας πρέπει συγχρόνως να αποδεχτεί και τη λογική του απαρτχάιντ. Οι διάφορες συνδικαλιστικές ενώσεις επικεντρώνονται στο να εξασφαλίσουν στα διαρκώς και πιο λίγα και ειδικά καθορισμένα μέλη τους ότι μπορούν να πουλήσουν το τομάρι τους εις βάρος των μελών άλλων ενώσεων. Οι εργάτες και οι εκλεγμένοι αντιπρόσωποί τους δεν αντιπαλεύουν πλέον τον διευθυντή της δικής τους εταιρείας, αλλά τους μισθωτούς ανταγωνιστικών επιχειρήσεων ή βιομηχανιών που έχουν εγκατασταθεί σε άλλα μέρη – ασχέτως αν είναι στη διπλανή γειτονιά ή στην Άπω Ανατολή. Κι αν προκύψει το ζήτημα ποιος θα απολυθεί όταν επιβάλλεται η επόμενη εσωτερική αναδιάρθρωση της εταιρείας, οι συνάδελφοι γίνονται εχθροί.

Η ανυποχώρητη έλλειψη αλληλεγγύης δεν περιορίζεται σε διαμάχες στο εσωτερικό εταιρειών ή στον ανταγωνισμό μεταξύ διάφορων συνδικαλιστικών ενώσεων. Καθώς όλες οι λειτουργικές κατηγορίες της κοινωνίας της εργασίας που βρίσκεται σε κρίση επιμένουν φανατικά στην εμμενή λογική του συστήματος, ότι δηλαδή η ευημερία των ανθρώπων δεν είναι παρά ένα υποπροϊόν ή μια παρενέργεια της αξιοποίησης του κεφαλαίου, κατά βάση σήμερα σε οποιαδήποτε διαμάχη επικρατεί η «αρχή του αγίου Φλωριανού». (Σύμφωνα με την γερμανική προσευχή: «Άγιε Φλωριανέ, σώσε σε παρακαλώ το σπίτι μου. Αντί γι' αυτό μπορείς να βάλεις φωτιά στα σπίτια των γειτόνων μου». Ο άγιος Φλωριανός είναι ο προστάτης της πυροπροστασίας.) Όλοι οι λομπίστες γνωρίζουν τους κανόνες του παιχνιδιού και τους τηρούν. Κάθε ευρώ που πάει σε μια ανταγωνιστική κλίκα είναι απώλεια. Κάθε περικοπή σε επιδόματα κοινωνικής πρόνοιας εις βάρος άλλων μπορεί να ενισχύσει τις προσδοκίες κάποιου για μία μεγαλύτερη περίοδο χάριτος. Έτσι, ο γέρος συνταξιούχος γίνεται ο φυσικός αντίπαλος όσων συνεισφέρουν στην κοινωνική ασφάλιση, ο άρρωστος γίνεται ο εχθρός των ασφαλισμένων, και το μίσος των εξαγριωμένων «ντόπιων πολιτών» ξεσπάει στους μετανάστες.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, η απόπειρα να χρησιμοποιηθούν τα σύμφυτα στο σύστημα αντιτιθέμενα συμφέροντα ως μοχλός για την επίτευξη της κοινωνικής χειραφέτησης έχει εξαντληθεί αμετάκλητα. Η παραδοσιακή αριστερά έφτασε εντέλει σε αδιέξοδο. Η αναγέννηση της ριζοσπαστικής κριτικής του καπιταλισμού βασίζεται στην κατηγορηματική ρήξη με την εργασία. Μόνο αν ο νέος στόχος της κοινωνικής χειραφέτησης τεθεί πέραν της εργασίας και των παραγώγων της (της αξίας, του εμπορεύματος, του χρήματος, του κράτους, του νόμου ως κοινωνικής

μορφής, του έθνους, της δημοκρατίας κ.λπ.), μπορεί να υπάρξει για την κοινωνία ως σύνολο ένα υψηλό επίπεδο αλληλεγγύης. Τότε, η αντίσταση στη λογική των λόμπι και της εξατομίκευσης μπορεί να στοχεύσει στην υπέρβαση του παρόντος κοινωνικού σχηματισμού, αλλά μόνον εφ' όσον οι κυρίαρχες κατηγορίες αντιμετωπιστούν με έναν μη θετικιστικό τρόπο.

Μέχρι σήμερα, η αριστερά αποφεύγει την κατηγορηματική ρήξη με την κοινωνία της εργασίας. Οι συστημικοί καταναγκασμοί υποβαθμίζονται σαν να 'ναι απλώς ιδεολογία, η λογική των κρίσεων θεωρείται ότι οφείλεται σε κάποιο πολιτικό σχέδιο της «κυρίαρχης τάξης». Η κατηγορηματική ρήξη αντικαθίσταται από τη νοσταλγία της «σοσιαλδημοκρατίας» και του κεϋνσιανισμού. Η αριστερά αντί να αγωνίζεται για μια νέα απτή καθολικότητα πέραν της αφηρημένης εργασίας και της μορφής του χρήματος, εμμένει παράλογα στην παλιά μορφή της αφηρημένης καθολικότητας που θεωρεί ότι αποτελεί το μοναδικό υπόβαθρο για τη μάχη των εγγενών στο σύστημα αντιτιθέμενων συμφερόντων. Ωστόσο, οι προσπάθειες αυτές παραμένουν αφηρημένες και δεν μπορούν να ενταχθούν σε κανένα μαζικό κοινωνικό κίνημα, απλώς και μόνο διότι η αριστερά αποφεύγει να έρθει αντιμέτωπη με τις προϋποθέσεις και τις αιτίες της κρίσης που διαπερνά την κοινωνία της εργασίας.

Αυτό αληθεύει ιδιαίτερα για το αίτημα του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος του πολίτη. Το αίτημα αυτό, αντί να συνδυάζει συγκεκριμένες κοινωνικές δράσεις και αντιστάσεις σε συγκεκριμένα μέτρα του καθεστώτος απαρτχάιντ με ένα γενικότερο πρόγραμμα ενάντια στην εργασία, παρουσιάζει μία ψευδή καθολικότητα κοινωνικής κριτικής, η οποία παραμένει αφηρημένη, εντός του

συστήματος, και ανίσχυρη από κάθε άποψη. Η κινητήρια δύναμη του αθέμιτου ανταγωνισμού που περιγράφηκε παραπάνω δεν μπορεί να εξουδετερωθεί μ' αυτόν τον τρόπο. Προϋποτίθεται αδαώς ότι το παγκόσμιο εργασιακό μαγγανοπήγαδο θα λειτουργεί αενάως· κι από πού θα βρεθούν τα χρήματα για ένα εγγυημένο από το κράτος εισόδημα, αν όχι από την ομαλή λειτουργία της μηχανής αξιοποίησης; Αν κανείς βασίζεται σε ένα τέτοιο «κοινωνικό μέρισμα» (ακόμη και ο όρος λέει πολλά), σημαίνει ότι υπολογίζει σιωπηλά πως η "δική του" χώρα θα βρίσκεται σε πλεονεκτική θέση στην παγκόσμια οικονομία της ελεύθερης αγοράς. Διότι μόνο οι νικητές του παγκόσμιου πολέμου της ελεύθερης αγοράς θα βρίσκονται ίσως σε θέση να τρέφουν εκατομμύρια καπιταλιστικά «πλεονάζοντες» και απένταρους οικότροφους για ένα μικρό, μάλιστα, χρονικό διάστημα. Βεβαίως, δεν χρειάζεται να πούμε ότι στην περίπτωση αυτή οι κάτοχοι ξένων διαβατηρίων "φυσικά" εξαιρούνται.

Οι ρεφορμιστές υποστηρικτές του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος αγνοούν από κάθε άποψη την καπιταλιστική σύνθεση της μορφής του χρήματος. Τελικά, γίνεται φανερό ότι μεταξύ καπιταλιστικού υποκειμένου της εργασίας και υποκειμένου της κατανάλωσης, αυτό που θέλουν να διασώσουν είναι το δεύτερο. Αντί να αμφισβητήσουν τον ίδιο τον καπιταλιστικό τρόπο ζωής, θα ήθελαν παρά την κρίση να δουν τον κόσμο φίσκα από αυτοκίνητα που εκπέμπουν καυσαέρια, άσχημα τσιμεντένια κτίρια και άχρηστα εμπορεύματα. Το βασικό τους μέλημα είναι να μπορεί ο κόσμος ακόμα να απολαμβάνει τη μία και μοναδική άθλια ελευθερία που οι σύγχρονοι άνθρωποι μπορούν να διανοηθούν: την ελευθερία της επιλογής μπροστά στα ράφια των σούπερμαρκετ.

Όμως ακόμα κι αυτή η θλιβερή και περιορισμένη προοπτική είναι εντελώς απατηλή. Οι αριστεροί πρωταγωνιστές της –και θεωρητικά αναλφάβητοι– έχουν ξεχάσει από καιρό ότι η καπιταλιστική κατανάλωση εμπορευμάτων δεν αφορούσε ποτέ την ικανοποίηση αναγκών, αλλά είναι και ήταν πάντοτε μια λειτουργία κι ένα απλό υποπροϊόν της διαδικασίας αξιοποίησης. Όταν η εργασιακή δύναμη δεν μπορεί πλέον να πωληθεί, ακόμη και βασικές ανάγκες θεωρούνται προκλητικές πολυτελείς αξιώσεις που πρέπει να ελαχιστοποιηθούν. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, υπό συνθήκες κρίσης, η πρόταση για ένα ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα του πολίτη θα εμφανιστεί ως λύση. Ως εργαλείο για τη μείωση των κυβερνητικών δαπανών, θα αποτελέσει μια φτηνή εκδοχή των κοινωνικών επιδομάτων η οποία θα αντικαταστήσει το καταρρέον σύστημα της κοινωνικής ασφάλισης. Εξάλλου, ο Μίλτον Φρίντμαν, ο εγκέφαλος του νεοφιλελευθερισμού, ήταν αυτός που αρχικά ανέπτυξε την ιδέα του βασικού εισοδήματος του πολίτη για να επιτύχει τη μείωση των δημόσιων δαπανών. Και σήμερα μια αφοπλισμένη αριστερά καταφεύγει σ' αυτήν την ιδέα σαν να 'ναι σανίδα σωτηρίας. Ωστόσο, αν το εισόδημα του πολίτη γίνει ποτέ πραγματικότητα, δεν θα 'ναι παρά ψίχουλα.

> *Από τους αναπότρεπτους νόμους της φύσης μας έχει προκύψει ότι μερικά ανθρώπινα όντα είναι αναπόφευκτο να υποφέρουν από ελλείψεις. Πρόκειται για τους δυστυχείς εκείνους που στην μεγάλη λοταρία της ζωής έχουν τραβήξει έναν κενό λαχνό.*
>
> Τόμας Ρόμπερτ Μάλθους, *Δοκίμιο για την Αρχή του Πληθυσμού*, 1798

16. Το ξεπέρασμα της εργασίας

Η κατηγορηματική ρήξη με την εργασία δεν θα βρει κάποιο υπάρχον, αντικειμενικά καθορισμένο κοινωνικό στρατόπεδο, όπως συνέβη στην περίπτωση της εγγενούς στο σύστημα παραδοσιακής κοινωνικής δράσης. Είναι μια ρήξη με τον ψευδή νόμο μιας «δεύτερης φύσης», δηλαδή όχι μια οιονεί αυτόματη υλοποίηση αυτής της «φύσης», αλλά μια συνείδηση της άρνησης – απόρριψη κι εξέγερση χωρίς τη στήριξη οποιουδήποτε «νόμου της ιστορίας». Καμία αφηρημένη-καθολική αρχή δεν μπορεί να αποτελέσει σημείο εκκίνησης, παρά μόνο η αποστροφή καθενός και καθεμίας να υπάρχει ως υποκείμενο της εργασίας και του ανταγωνισμού, και η κατηγορηματική απόρριψη του να εξακολουθούμε να λειτουργούμε σε ένα ολοένα και πιο άθλιο επίπεδο.

Παρ' όλη την απόλυτη επικράτησή της, η εργασία δεν κατάφερε ποτέ να εξαλείψει εντελώς την αντίσταση προς τους καταναγκασμούς που επέφερε αυτή η μορφή κοινωνικής διαμεσολάβησης. Δίπλα σε όλες τις μορφές οπισθοδρομικού φονταμενταλισμού και την παράνοια του ανταγωνισμού που βρίσκεται στην καρδιά του κοινωνικού δαρβινισμού, υπάρχει ακόμη ένα δυναμικό διαμαρτυρίας και αντίστασης. Η ανησυχία και η δυσθυμία είναι ευρύτατα διαδομένες στον καπιταλισμό, αλλά απωθούνταν στο κοινωνικο-ψυχικό υποσυνείδητο και μ' αυτόν τον τρόπο φιμώνονταν. Γι' αυτό το λόγο, είναι αναγκαίο να ανοιχτεί ένας χώρος διανοητικής και πνευματικής ελευθερίας που θα επιτρέπει να διανοηθούμε το αδιανόητο. Είναι απαραίτητο να αμφισβητηθεί το παγκόσμιο μονοπώλιο ερμηνείας του κόσμου που κατέχει το στρατόπεδο της εργασίας. Η θεωρητική κριτική της εργασίας μπορεί να χρησιμεύσει ως καταλύτης. Είναι καθήκον της θεωρίας να επιτεθεί

σφοδρά στην απαγόρευση της σκέψης και να διατυπώσει ρητά και κατανοητά αυτό που κανείς δεν τολμά να διανοηθεί αλλά πολλοί άνθρωποι αισθάνονται: η κοινωνία της εργασίας φτάνει στο τέλος της. Και δεν υπάρχει κανένας λόγος να θρηνούμε για το χαμό της.

Μόνο μία σαφώς διατυπωμένη κριτική της εργασίας μαζί με τον αντίστοιχο θεωρητικό διάλογο μπορεί να επιφέρει μια νέα δημόσια συνειδητοποίηση, αναγκαία προϋπόθεση για τη σύνθεση ενός κοινωνικού κινήματος που θα κάνει πράξη την κριτική στην εργασία. Οι εσωτερικές διενέξεις του στρατοπέδου της εργασίας έχουν εξαντληθεί και γίνονται συνεχώς όλο και πιο παράλογες. Γι᾽ αυτό ακριβώς υπάρχει τρομερή ανάγκη για έναν επανακαθορισμό των θέσεων της κοινωνικής σύγκρουσης σύμφωνα με τις οποίες μπορεί να συγκροτηθεί ένα κοινωνικό κίνημα ενάντια στην εργασία.

Είναι απαραίτητο να σκιαγραφηθεί σε γενικές γραμμές ποιοι στόχοι είναι εφικτοί σ᾽ έναν κόσμο πέραν της εργασίας. Ωστόσο, αυτό που τρέφει το πρόγραμμα ενάντια στην εργασία δεν είναι ένα σύστημα θετικιστικών αρχών αλλά κυρίως η δύναμη της άρνησης. Όπως η επικράτηση της εργασίας επιτεύχθηκε με την αποξένωση του ανθρώπου από τις συνθήκες της ίδιας του της ζωής, έτσι και η άρνηση της κοινωνίας της εργασίας είναι εφικτή μόνο αν οι άνθρωποι οικειοποιηθούν ξανά την ικανότητα της ύπαρξης ως κοινωνικά όντα, σε ένα ακόμη υψηλότερο ιστορικό επίπεδο. Οι αντίπαλοι της εργασίας θα αγωνιστούν για τη συγκρότηση παγκόσμιων ενώσεων των ελεύθερων ατόμων που είναι έτοιμες να αποσπάσουν τα μέσα της παραγωγής και της ύπαρξης από τα χέρια του ειδώλου της εργασίας και από την άχρηστη μηχανή του της αξιοποίησης, προκειμένου να αναλάβουν οι ίδιες την

ευθύνη της κοινωνικής αναπαραγωγής. Κοινωνικά πεδία χειραφέτησης μπορούν να κατακτηθούν μόνο με την πάλη ενάντια στη μονοπώληση όλων των κοινωνικών πόρων και των δυνατοτήτων υλικού πλούτου που παρακρατούν οι δυνάμεις της αλλοτρίωσης (αντικειμενοποιημένες στην αγορά και το κράτος).

Αυτό συνεπάγεται ότι η ατομική ιδιοκτησία πρέπει να δεχτεί επίθεση με έναν διαφορετικό τρόπο. Για την παραδοσιακή αριστερά, η ατομική ιδιοκτησία δεν ήταν μια νομική μορφή σύμφυτη με το σύστημα εμπορευματικής παραγωγής, αλλά απλώς ένας δυσοίωνος και υποκειμενικός καπιταλιστικός «έλεγχος» επί των πόρων. Γεγονός που καλλιέργησε την παράλογη αντίληψη ότι η ατομική ιδιοκτησία θα μπορούσε να ξεπεραστεί με όρους που έθετε το ίδιο το σύστημα. Έτσι εμφανίστηκε η κρατική ιδιοκτησία (η «κρατικοποίηση») ως το αντίθετο μοντέλο της ατομικής ιδιοκτησίας. Το κράτος, όμως, δεν είναι τίποτε άλλο παρά ο εξωτερικός μανδύας της καταναγκαστικής κοινότητας ή, με άλλα λόγια, η αφηρημένη γενικότητα των κοινωνικά εξατομικευμένων παραγωγών εμπορευμάτων. Εξ ου και η κρατική ιδιοκτησία είναι μια μορφή η οποία προέρχεται από την ατομική ιδιοκτησία, ασχέτως αν στολίζεται με το επίθετο «σοσιαλιστική» ή όχι.

Στην κρίση της κοινωνίας της εργασίας, τόσο η ατομική ιδιοκτησία όσο και η κρατική πέφτουν σε αχρηστία, καθώς και οι δύο απαιτούν μία διαδικασία αξιοποίησης που να λειτουργεί ομαλά. Γι' αυτό το λόγο και τα εμπράγματα περιουσιακά στοιχεία μετατρέπονται όλο και πιο πολύ σε περιουσιακά στοιχεία χωρίς καμία αξία. Βιομηχανικά και νομικά ιδρύματα τα φυλάσσουν ζηλόφθονα και τα κλειδαμπαρώνουν για να διασφαλίσουν ότι τα μέσα παραγωγής θα σαπίσουν αντί να χρησιμοποιηθούν για άλλους

σκοπούς. Μία κατάληψη των μέσων παραγωγής από ενώσεις ελεύθερων ατόμων ενάντια στην αντίδραση του κράτους, των θεσμικών του οργάνων και των κατασταλτικών περιορισμών που ασκούν, συνεπάγεται ότι αυτά τα μέσα παραγωγής δεν θα λειτουργούν πλέον με τη μορφή της εμπορευματικής παραγωγής για απρόσωπες αγορές.

Η εμπορευματική παραγωγή θα αντικατασταθεί τότε από τον άμεσο διάλογο, την αμοιβαία συμφωνία και τη συλλογική απόφαση όλων των μελών της κοινωνίας για το πώς μπορούν με σώφρονα τρόπο να χρησιμοποιηθούν οι πόροι. Θα μπορέσει να καθιερωθεί η θεσμική ταύτιση παραγωγών και καταναλωτών, ανήκουστη και αδιανόητη κάτω από την προσταγή του καπιταλιστικού αυτοσκοπού. Η αγορά και το κράτος, θεσμοί (κάποτε) αποξενωμένοι από την ανθρώπινη κοινωνία, θα αντικατασταθούν από την οργάνωση μίας κλίμακας συμβουλίων, από το περιφερειακό επίπεδο της πόλης μέχρι το παγκόσμιο, όπου ενώσεις ελεύθερων ατόμων θα αποφασίζουν για τη ροή των πόρων επιτρέποντας να υπερισχύει η αισθητηριακή, κοινωνική και οικολογική λογική.

Δεν θα ρυθμίζουν πλέον τη ζωή η εργασία και η «απασχόληση» ως αυτοσκοποί, αλλά η οργάνωση της σοφής χρήσης των κοινών ικανοτήτων που δεν θα υπόκειται πλέον στον έλεγχο του αυτόματου «αόρατου χεριού» της αγοράς – θα είναι συνειδητή κοινωνική δράση. Ο υλικός πλούτος που θα παράγεται θα κατανέμεται σύμφωνα με τις ανάγκες και όχι σύμφωνα με την «οικονομική ευρωστία». Αν εξαφανιστεί η εργασία, η αφηρημένη καθολικότητα του χρήματος και του κράτους θα εξαλειφθούν επίσης. Μία ενιαία παγκόσμια κοινωνία, δίχως να ’χει ανάγκη τα σύνορα, θα αντικαταστήσει τα ξεχωριστά έθνη – ένας κόσμος όπου καθένας και καθεμία θα μπορεί

να μετακινείται ελεύθερα και να απολαμβάνει την παγκόσμια φιλοξενία.

Η κριτική στην εργασία δεν σημαίνει να συνυπάρχουμε ειρηνικά με τους συστημικούς καταναγκασμούς και να βρούμε καταφύγιο σε καμιά προστατευμένη κοινωνική θεσούλα· είναι, αντίθετα, διακήρυξη πολέμου ενάντια στην κυρίαρχη τάξη πραγμάτων. Τα συνθήματα της κοινωνικής χειραφέτησης μπορεί να είναι μόνο: Ας πάρουμε ό,τι έχουμε ανάγκη! Δεν υποκύπτουμε πια στο ζυγό της εργασίας! Δεν θα 'μαστε πια γονατισμένοι μπροστά στη δημοκρατική διαχείριση της κρίσης! Βασική προϋπόθεση είναι οι νέες μορφές κοινωνικής οργάνωσης (οι ενώσεις, τα συμβούλια) να έχουν τον έλεγχο όλων των υλικών και κοινωνικών μέσων της κοινωνικής αναπαραγωγής. Αυτή η προϋπόθεση είναι που διαφοροποιεί όσους είναι ενάντια στην εργασία από τους λομπίστες συνδικαλιστές και τους οπαδούς ενός συντηρητικού σοσιαλισμού.

Η κυριαρχία της εργασίας επιφέρει ένα σχίσμα στην προσωπικότητα των ανθρώπων. Διαχωρίζει το οικονομικό υποκείμενο από τον πολίτη, τον δουλευταρά από τον γλεντζέ, την αφηρημένη δημόσια ζωή από την αφηρημένη ιδιωτική ζωή, την κοινωνικά συγκροτημένη αρρενωπότητα από την κοινωνικά συγκροτημένη θηλυκότητα, και έρχεται αντιμέτωπη με τα απομονωμένα άτομα, με τις ιδιαίτερες ικανότητες των κοινωνικών όντων και την αίσθησή τους της κοινότητας, ως μία εξωγενής ξένη δύναμη που τους εξουσιάζει. Οι αντίπαλοι της εργασίας αγωνίζονται να ξεπεράσουν αυτήν τη σχιζοφρένεια, επιχειρώντας μία απτή επανοικειοποίηση του περιεχομένου τού κοινωνικού διά της συνειδητής και αναστοχαστικής ανθρώπινης πράξης.

Η εργασία από την ίδια της τη φύση είναι μία ανελεύθερη, απάνθρωπη και αντικοινωνική δραστηριότητα, που καθορί-

ζεται από την ατομική ιδιοκτησία και προάγει την ατομική ιδιοκτησία. Ως εκ τούτου, η κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας θα πραγματοποιηθεί μόνον όταν γίνει αντιληπτή ως κατάργηση της εργασίας.

Καρλ Μαρξ, *Σχεδίασμα ενός άρθρου για το βιβλίο του Φρίντριχ Λιστ: Το εθνικό σύστημα της πολιτικής οικονομίας*, 1845

17. Ένα πρόγραμμα για την κατάργηση της εργασίας που στρέφεται ενάντια στους υπέρμαχους της εργασίας

Είναι βέβαιο ότι οι αντίπαλοι της εργασίας θα κατηγορηθούν ότι δεν είναι παρά ονειροπόλοι. Η ιστορία έχει δείξει ότι μια κοινωνία που δεν βασίζεται στις αρχές της εργασίας, της καταπίεσης, του ανταγωνισμού της ελεύθερης αγοράς και της ιδιοτέλειας δεν μπορεί να λειτουργήσει, θα πουν. Εσείς, απολογητές της κυρίαρχης τάξης πραγμάτων, ισχυρίζεστε πραγματικά ότι η καπιταλιστική παραγωγή εμπορευμάτων έχει οδηγήσει σε μία τουλάχιστον υποφερτή ζωή την πλειοψηφία του παγκόσμιου πληθυσμού; Και ονομάζετε «ομαλή λειτουργία» τον εξοστρακισμό δισεκατομμυρίων ανθρώπων, το να νιώθουν τυχεροί αν μπορούν να επιβιώσουν με σκουπίδια, εξαιτίας της ταχείας ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων; Και τι λέτε για εκείνα τα άλλα δισεκατομμύρια των ανθρώπων που ανέχονται απλώς την ταλαίπωρη ζωή τους υπό τον ζυγό της εργασίας, απομονωμένοι και ναρκωμένοι από την έκθεση στον διαρκή καταιγισμό μιας πληκτικής "διασκέδασης", για ν' αρρωστήσουν στο τέλος ψυχικά και σωματικά; Τι λέτε για το γεγονός ότι ο κόσμος έχει καταντήσει σήμερα μια έρημος μόνο και μόνο για να βγαίνουν περισσότερα χρήματα από τα χρήματα; Εντάξει! Έτσι "λειτουργεί" το περίφημο σύστημα της εργασίας σας. Για να 'μαστε ειλικρινείς μαζί σας, καλύτερα να μας λείπει η δόξα τέτοιων "ανδραγαθημάτων"!

Η έπαρσή σας έχει τη βάση της στην άγνοια και την ασθενή σας μνήμη. Για να δικαιολογήσετε τα τωρινά και τα μελλοντικά σας εγκλήματα στηρίζεστε στην καταστροφική κατάσταση που έχουν προξενήσει στον κόσμο τα προηγούμενά σας εγκλήματα. Σας διαφεύγει –στην πραγ-

ματικότητα, έχετε καταπνίξει κάθε ανάμνηση των γεγονότων– ότι το κράτος χρειάστηκε να διαπράξει μαζικές δολοφονίες για να διδάξει στους ανθρώπους τον ψευδή «νόμο της φύσης» μέχρι να τους γίνει δεύτερη φύση το να θεωρούν προνόμιο να προσλαμβάνονται υπό τις προσταγές του συστημικού ειδώλου που εξαντλεί τη ζωτικότητά τους για έναν παράλογο αυτοσκοπό.

Ήταν απαραίτητο να εξαλειφθούν όλοι οι θεσμοί αυτοοργάνωσης και αυτοκαθορισμού, που συγκροτούσαν τις παλιές αγροτικές κοινωνίες, προτού η ανθρωπότητα φτάσει στην ωριμότητα να εσωτερικεύσει τον κανόνα της εργασίας και του ατομισμού. Μπορεί να κάνατε πολύ επιμελή δουλειά. Δεν είμαστε υπερβολικά αισιόδοξοι. Δεν μπορούμε να ξέρουμε αν τα σκυλιά του Παβλόφ μπορούν να ξεφύγουν από την εκπαιδευμένη τους ύπαρξη. Μένει να φανεί εάν η παρακμή της εργασίας θα οδηγήσει σε μια θεραπεία της εργασιομανίας ή στο τέλος του πολιτισμού.

Θα μας πείτε ότι το να αντικαταστήσουμε την ατομική ιδιοκτησία και να καταργήσουμε τον κοινωνικό εξαναγκασμό της απόκτησης χρημάτων θα έχει ως αποτέλεσμα την αδράνεια και την εξάπλωση της τεμπελιάς. Ομολογείτε λοιπόν ότι ολόκληρο το “φυσικό” σας σύστημα δεν στηρίζεται παρά μόνο στη δύναμη του καταναγκασμού; Είναι αυτός ο λόγος που τρέμετε την τεμπελιά σαν θανάσιμο αμάρτημα που διαπράττεται ενάντια στο πνεύμα του ειδώλου της εργασίας; Ειλικρινά, οι αντίπαλοι της εργασίας δεν είναι ενάντια στην τεμπελιά. Θα δώσουμε προτεραιότητα στην αποκατάσταση μιας κουλτούρας της σχόλης, που αποτελούσε κάποτε το χαρακτηριστικό γνώρισμα όλων των κοινωνιών αλλά εξαλείφθηκε για να επιβληθεί μία αδιάκοπη παραγωγή στερημένη από κάθε νόημα και σημασία. Γι’ αυτό και οι αντίπαλοι της εργασίας δεν πρό-

κειται να χρονοτριβήσουν: θα αναστείλουν τη λειτουργία όλων εκείνων των κλάδων της παραγωγής που υπάρχουν μόνο και μόνο για να δουλεύει απρόσκοπτα ο μανιακός μηχανισμός του αυτοσκοπού της εμπορευματικής παραγωγής, ανεξαρτήτως των συνεπειών.

Και μη νομίζετε ότι εννοούμε μόνο την αυτοκινητοβιομηχανία, τη βιομηχανία όπλων και την πυρηνική βιομηχανία, με άλλα λόγια βιομηχανίες που είναι φανερό πως αποτελούν δημόσιο κίνδυνο. Έχουμε κατά νου επίσης ένα σωρό «πνευματικά δεκανίκια» και ανόητες φαντασμαγορίες που σχεδιάζονται για να δημιουργούν την ψευδαίσθηση μιας πλήρους ζωής. Και επιπλέον θα εκλείψουν τα επαγγέλματα εκείνα που εμφανίστηκαν απλώς και μόνο επειδή η πληθώρα των προϊόντων έπρεπε και πρέπει να διοχετευτεί στη στενωπό της μορφής του χρήματος και των σχέσεων της αγοράς. Ή μήπως νομίζετε πως θα έχουμε ακόμη ανάγκη από λογιστές, επιστάτες, συμβούλους μάρκετινγκ, πωλητές, εμπορικούς αντιπροσώπους και διαφημιστές, όταν τα πράγματα θα παράγονται σύμφωνα με τις ανάγκες και θα μπορεί καθένας και καθεμία να πάρει ό,τι θέλει; Γιατί να υπάρχουν εφοριακοί και αστυνομικοί, κοινωνικοί λειτουργοί και διαχειριστές των ταμείων απόρων όταν δεν θα υπάρχει ατομική ιδιοκτησία για να προστατεύσουν, ούτε φτώχεια για να τη διαχειριστούν, κι ούτε κανένας που θα πρέπει να εκπαιδευτεί στην υπακοή σε αλλοτριωμένους συστημικούς καταναγκασμούς;

Μπορούμε ήδη να ακούσουμε την κατακραυγή: Τι θα γίνουν όλες αυτές οι θέσεις εργασίας; Σωστά! Μπορείτε ελεύθερα να υπολογίσετε πόσος χρόνος από τη ζωή της ανθρωπότητας σπαταλιέται κάθε μέρα στη συσσώρευση «νεκρής εργασίας», στον έλεγχο ανθρώπων και στη λίπανση του συστημικού μηχανισμού. Ολόκληρες

βιβλιοθήκες είναι φίσκα με τόμους που περιγράφουν τις τερατώδεις, καταπιεστικές και καταστροφικές ιδιότητες των πραγμάτων που παράγονται από τον κοινωνικό μηχανισμό του αυτοσκοπού. Αν απλώς σταματούσαμε να του δίνουμε σημασία, θα μπορούσαμε να αράξουμε στη λιακάδα για ώρες. Αλλά μη φοβάστε. Δεν σημαίνει ότι αν εξαφανιζόταν ο καταναγκασμός που ασκεί η εργασία, όλες οι δραστηριότητες θα έπαυαν. Είναι όμως η ποιότητα της ανθρώπινης δραστηριότητας που θα αλλάξει μόλις πάψει να υπόκειται στη σφαίρα της αφηρημένης (νευτώνιας) ροής του χρόνου, μια δραστηριότητα που, ενώ σήμερα είναι στερημένη κάθε νοήματος κι απλός αυτοσκοπός, θα μπορεί να πραγματοποιείται σε συμφωνία με μια ατομική και μεταβλητή κλίμακα χρόνου που θα αρμόζει στον τρόπο ζωής καθενός. Το ίδιο ισχύει και για την παραγωγή σε μεγάλη κλίμακα, όταν οι άνθρωποι θα μπορούν μόνοι τους να αποφασίσουν πώς θα σχεδιάσουν τη διαδικασία και τα βήματα κάθε λειτουργίας χωρίς να υπόκεινται στους καταναγκασμούς της αξιοποίησης. Γιατί θα πρέπει να επιτρέψουμε στη σκαιά υποχρέωση που μας επιβάλλει ο «νόμος του ανταγωνισμού» να μας κατατρέχει; Είναι απαραίτητο να επανανακαλύψουμε τη βραδύτητα και την ηρεμία. Αυτό που δεν πρόκειται να εξαφανιστεί είναι η φροντίδα για το σπίτι και τους ανθρώπους εκείνους που έχουν γίνει «αόρατοι» στις συνθήκες της κοινωνίας της εργασίας, συγκεκριμένα όλες εκείνες οι δραστηριότητες που είχαν αποσυνδεθεί από την «πολιτική οικονομία» και είχαν ονομαστεί «γυναικείες». Ούτε η προετοιμασία ενός νόστιμου γεύματος ούτε η φροντίδα των μωρών μπορούν να αυτοματοποιηθούν. Όταν μαζί με την κατάργηση της εργασίας θα διαλυθούν και οι έμφυλοι διαχωρισμοί, αυτές οι απόλυτα αναγκαίες δραστηριότητες θα εμφανιστούν υπό το φως μιας συ-

νειδητής κοινωνικής (αναδι)οργάνωσης πέραν των έμφυλων στερεοτύπων. Ο καταπιεστικός χαρακτήρας των «αγγαρειών» θα διαλυθεί από τη στιγμή που οι άνθρωποι δεν θα υπάγονται πια σε κανόνες για το τι ουσιαστικά συνιστά τη ζωή τους. Τόσο οι άντρες όσο και οι γυναίκες θα μπορούν πλέον να κάνουν τα πράγματα που απαιτούν οι περιστάσεις και οι πραγματικές ανάγκες.

Δεν έχουμε την άποψη ότι κάθε δραστηριότητα θα μετατραπεί σε καθαρή απόλαυση. Σε κάποιες αυτό θα ισχύσει και σε κάποιες όχι. Σίγουρα, θα υπάρχουν πάντοτε αναγκαιότητες. Ποιος όμως θα τις φοβάται αν δεν του απορροφούν ολόκληρη τη ζωή; Θα υπάρχουν πάντοτε πολλά που μπορούν να γίνουν με τη συμφωνία αυτού που συμμετέχει. Το να είναι κανείς δραστήριος είναι ανάγκη όσο και το να απολαμβάνει τη σχόλη. Ακόμη και η εργασία δεν κατάφερε να εξαλείψει αυτήν την ανάγκη – απλώς την εκμεταλλεύτηκε για τους δικούς της σκοπούς, απομυζώντας την σαν βαμπίρ.

Οι αντίπαλοι της εργασίας δεν είναι ούτε φανατικοί της άκριτης δραστηριοποίησης ούτε και υποστηρίζουν την παθητική τεμπελιά. Η σχόλη, η αντιμετώπιση των αναγκαιοτήτων και οι οικειοθελείς δραστηριότητες πρέπει να ισορροπούν σοφά, λαμβάνοντας υπόψη τις πραγματικές ανάγκες και τις ατομικές περιστάσεις της ζωής. Από τη στιγμή που απελευθερωθούν οι παραγωγικές δυνάμεις από τους καπιταλιστικούς καταναγκασμούς της εργασίας, θα αυξηθεί και ο διαθέσιμος χρόνος για τα άτομα. Γιατί να χάνουμε τόσο χρόνο σε τμήματα συναρμολόγησης ή γραφεία όταν διάφορες μηχανές μπορούν να κάνουν αυτή τη δουλειά; Γιατί να ξεθεώνονται στη δουλειά εκατοντάδες άνθρωποι όταν λίγες μόνο θεριστικές μηχανές μπορούν να πετύχουν το ίδιο αποτέλεσμα; Γιατί να απασχολούμε

το μυαλό μας με ανιαρές επαναλήψεις όταν τα κομπιούτερ μπορούν να τα καταφέρουν εύκολα;

Μπορούμε όμως να οικειοποιηθούμε μονάχα το κατώτερο μέρος της τεχνολογίας στην καπιταλιστική του μορφή. Το μεγαλύτερο μέρος του τεχνολογικού εξοπλισμού θα πρέπει να μετασχηματιστεί αφού έχει κατασκευαστεί σύμφωνα με τα περιορισμένα κριτήρια της αφηρημένης κερδοφορίας. Από την άλλη πλευρά, για τον ίδιο λόγο, η σύλληψη πολλών τεχνολογικών επιτευγμάτων δεν έφτασε ποτέ στην υλοποίησή της. Παρ' ότι η παραγωγή ηλιακής ενέργειας μπορεί να είναι αποκεντρωμένη, η κοινωνία της εργασίας βασίζεται σε συγκεντρωτικές μεγάλης κλίμακας ενεργειακές μονάδες θέτοντας σε κίνδυνο την ανθρώπινη ζωή. Από πολύ παλιά είναι γνωστές διάφορες φιλικές προς το περιβάλλον μέθοδοι καλλιέργειας, όμως ο υπολογισμός του αφηρημένου κέρδους προτιμά να ρίχνει χιλιάδες τοξικές ουσίες στο νερό, να καταστρέφει το εύφορο έδαφος και να μολύνει τον αέρα. Απλώς και μόνο για λόγους «οικονομίας και διαχείρισης», κατασκευαστικά υλικά και τρόφιμα κάνουν το γύρο του κόσμου ενώ τα περισσότερα πράγματα θα μπορούσαν να παράγονται τοπικά και να διανέμονται σε μικρές αποστάσεις. Σε μεγάλο βαθμό, η καπιταλιστική τεχνολογία είναι τόσο παράλογη και περιττή όσο και η δαπάνη ανθρώπινης ενέργειας που συνεπάγεται η βιομηχανική διαδικασία.

Δεν σας λέμε τίποτα καινούριο. Τα γνωρίζετε όλα αυτά πολύ καλά. Κι όμως, δεν θα βγάλετε ποτέ τα αντίστοιχα λογικά συμπεράσματα κι ούτε θα πράξετε ανάλογα. Αρνείστε να αποφασίσετε συνειδητά πώς να χρησιμοποιήσετε με συνετό τρόπο τα μέσα παραγωγής, μεταφορών και επικοινωνιών, και ποιες επιλογές θα έπρεπε να αποκλειστούν διότι είναι καταστροφικές ή απλώς άχρηστες.

Όσο πιο πυρετωδώς επαναλαμβάνετε το “ποίημα” περί «ελευθερίας και δημοκρατίας», τόσο πιο σκληρά αρνείστε οποιαδήποτε κοινωνική ελευθερία επιλογής σε σχέση με ουσιαστικά ζητήματα, αφού επιθυμία σας είναι να συνεχίσετε να υπακούετε το κυρίαρχο πτώμα της εργασίας και τους πλαστούς του «νόμους της φύσης».

> *Αλλά συνάγεται από τις αναλύσεις των πολιτικών οικονομολόγων, παρόλο που οι ίδιοι δεν έχουν επίγνωση του γεγονότος, ότι η εργασία η ίδια –όχι μόνο κάτω από τις παρούσες συνθήκες, αλλά γενικά στο βαθμό που ο σκοπός της περιορίζεται στην αύξηση του πλούτου– είναι βλαβερή και καταστρεπτική.*
>
> Καρλ Μαρξ, *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα*, 1844[8]

8. Μετάφραση Μπάμπης Γραμμένος, Γλάρος, Αθήνα 1975, σ. 52. (*Σ.τ.μ.*)

18. Ο αγώνας ενάντια στην εργασία είναι αντι-πολιτική

Η κατάργηση της εργασίας δεν είναι καμιά νεφελώδης ουτοπία. Η παγκόσμια κοινωνία δεν μπορεί να επιβιώσει στην παρούσα της μορφή περισσότερα από 50 ή 100 χρόνια. Το γεγονός, πάντως, ότι οι αντίπαλοι της εργασίας έχουν να αναμετρηθούν με το κλινικά νεκρό είδωλο της εργασίας δεν κάνει το έργο τους ευκολότερο. Όσο βαθαίνει η κρίση της κοινωνίας της εργασίας και αποτυγχάνουν οι ρεφορμιστικές προσπάθειες "επιδιόρθωσης", τόσο διευρύνεται το χάσμα μεταξύ των απομονωμένων και αβοήθητων μονάδων που έχει δημιουργήσει η καπιταλιστική κοινωνία και της δυνητικής συγκρότησης ενός κινήματος που μπορεί να επανοικειοποιηθεί τις κοινωνικά δημιουργημένες ανθρώπινες ικανότητες. Ο ταχύς εκφυλισμός των κοινωνικών σχέσεων σε ολόκληρο τον πλανήτη αποδεικνύει ότι οι παλιές αντιλήψεις και τα αισθήματα σχετικά με την εργασία και τον ανταγωνισμό παραμένουν ακλόνητα και μάλιστα φτάνουν σε ολοένα χαμηλότερα επίπεδα. Βαθμιαία, ο απο-πολιτισμός φαίνεται να είναι η "φυσική" πορεία της κρίσης παρά τη γενική δυσθυμία και ανησυχία.

Ακριβώς εξαιτίας αυτών των ζοφερών προοπτικών, θα ήταν ολέθριο να αποφύγουμε την έμπρακτη κριτική στην εργασία μέσω ενός περιεκτικού προγράμματος που θα περιλαμβάνει ολόκληρη την κοινωνία, και να περιοριστούμε στα απομεινάρια μιας άδειας ζωής στα ερείπια της κοινωνίας της εργασίας. Η κριτική στην εργασία θα έχει πιθανότητες επιτυχίας μόνο αν πάει ενάντια στο ρεύμα της αποκοινωνικοποίησης, αντί να παρασυρθεί από αυτό. Η υπεράσπιση, όμως, των αρχών του πολιτισμού δεν μπορεί να γίνει με την άσκηση δημοκρατικής πολιτικής, αλλά μόνο αν αγωνιστούμε εναντίον της.

Όσοι στοχεύουν στη χειραφετητική επανοικειοποίηση και το μετασχηματισμό ολόκληρου του κοινωνικού οικοδομήματος, δεν μπορούν να παραβλέψουν την εξουσία εκείνη που μέχρι στιγμής έχει οργανώσει τις επικρατούσες συνθήκες. Είναι αδύνατον να αντισταθούμε στην εκμετάλλευση των συνολικών κοινωνικών ικανοτήτων δίχως να συγκρουστούμε με το κράτος. Το κράτος δεν ελέγχει απλώς το πενήντα περίπου τοις εκατό του κοινωνικού πλούτου, αλλά διασφαλίζει επίσης ότι όλες οι κοινωνικές ικανότητες θα υπόκεινται αναγκαστικά στις προσταγές της αξιοποίησης. Είναι αλήθεια ότι οι αντίπαλοι της εργασίας δεν μπορούν να αγνοήσουν το κράτος και την πολιτική. Είναι όμως επίσης αλήθεια ότι οι αντίπαλοι της εργασίας δεν μπορούν να επιτύχουν αν υποστηρίζουν το κράτος.

Εάν το τέλος της εργασίας συνεπάγεται το τέλος της πολιτικής, ένα πολιτικό κίνημα για την κατάργηση της εργασίας αποτελεί αντίφαση εν τοις όροις. Οι αντίπαλοι της εργασίας εγείρουν αιτήματα προς το κράτος, αλλά δεν σχηματίζουν (και ούτε πρόκειται να σχηματίσουν ποτέ) κάποιο πολιτικό κόμμα. Το όλο ζητούμενο της πολιτικής είναι η κατάληψη της εξουσίας (η ανάληψη της «διακυβέρνησης») και η συνέχιση της κοινωνίας της εργασίας. Γι' αυτό και οι αντίπαλοι της εργασίας δεν θέλουν να καταλάβουν τα κέντρα ελέγχου της εξουσίας, αλλά θέλουν να τα θέσουν εκτός λειτουργίας. Πολιτική μας είναι η «αντιπολιτική».

Το κράτος και η πολιτική της σύγχρονης εποχής και το καταναγκαστικό σύστημα της εργασίας είναι αδιαχώριστα συνυφασμένα και πρέπει να εξαφανιστούν μαζί. Η ανοησία περί αναγέννησης της πολιτικής είναι απλώς μια προσπάθεια να στραφεί η κριτική ανάλυση της οικονομι-

κής τρομοκρατίας προς τον δεξιό δρόμο της θετικιστικής νομοταγούς διαμαρτυρίας. Όμως, η αυτοοργάνωση και ο αυτοκαθορισμός είναι ακριβώς το αντίθετο του κράτους και της πολιτικής. Δεν είναι δυνατόν να αποκτήσουμε κοινωνικοοικονομική και πολιτιστική ελευθερία χρησιμοποιώντας τους πλάγιους τρόπους της πολιτικής, τις επίσημες οδούς κι άλλες λανθασμένες μεθόδους αυτού του είδους· χρειάζεται να συγκροτήσουμε μία αντι-κοινωνία. Ελευθερία δεν σημαίνει να είμαστε η ανθρώπινη πρώτη ύλη των αγορών, ούτε τα κουρντισμένα πιόνια της κρατικής διαχείρισης. Ελευθερία σημαίνει οι άνθρωποι να οργανώνουν μόνοι τους τις κοινωνικές τους σχέσεις χωρίς την παρέμβαση και τη μεσολάβηση αλλότριων μηχανισμών.

Σύμφωνα με αυτό το πνεύμα, οι αντίπαλοι της εργασίας θέλουν να δημιουργήσουν νέες μορφές κοινωνικού κινήματος και να ορθώσουν τα προγεφυρώματα για μία αναπαραγωγή της ζωής πέραν της εργασίας. Το ζήτημα τώρα είναι να συνδυάσουμε την πρακτική της αντι-κοινωνίας με μία επιθετική άρνηση της εργασίας.

Ας μας αποκαλέσει η κυρίαρχη εξουσία τρελούς γιατί αναλαμβάνουμε τον κίνδυνο της ρήξης με το ανορθολογικό καταναγκαστικό τους σύστημα! Δεν έχουμε τίποτε να χάσουμε, παρά μόνο την προοπτική μιας καταστροφής προς την οποία κατευθύνεται σήμερα η ανθρωπότητα με τα διευθυντικά στελέχη της κυρίαρχης τάξης πραγμάτων στο τιμόνι. Έχουμε να κερδίσουμε έναν κόσμο πέραν της εργασίας.

Προλετάριοι όλων των χωρών, τέρμα η δουλειά!

Norbert Trenkle

ΚΛΥΔΩΝΙΣΜΟΙ ΣΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΑΓΟΡΑ

ΓΙΑ ΤΙΣ ΒΑΘΥΤΕΡΕΣ ΑΙΤΙΕΣ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΑΣ ΧΡΗΜΑΤΟΠΙΣΤΩΤΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Οι αιτίες της παρούσας κρίσης στις διεθνείς χρηματοπιστωτικές αγορές, η οποία απειλεί να εξελιχθεί σε μια αληθινή κρίση της παγκόσμιας αγοράς, αποδίδονται από όλους σχεδόν τους σχολιαστές και τους ειδικούς περί τα οικονομικά στην αχαλίνωτη ελευθερία που απολάμβανε η κερδοσκοπία, ιδιαίτερα στις ΗΠΑ. Κυριότεροι παράγοντες αυτής της κερδοσκοπίας θεωρούνται οι τράπεζες και οι επενδυτικοί οργανισμοί, αλλά επίσης οι κυβερνήσεις και οι κεντρικές τράπεζες (ιδιαίτερα η αμερικανική κυβέρνηση και η Ομοσπονδιακή Τράπεζα) οι οποίες επέτρεψαν και υποστήριξαν αυτήν την εξέλιξη. Όσοι επί χρόνια απέδιδαν τις αιτίες οποιασδήποτε οικονομικής ή κοινωνικής ρωγμής –τη μαζική ανεργία, την πίεση στους μισθούς, τον αυξανόμενο τοπικό ανταγωνισμό και τη διάλυση της κοινωνικής ασφάλισης– στο γεγονός ότι η κερδοσκοπία είχε αφεθεί ανεξέλεγκτη και είχε γίνει αυτοσκοπός, αυτοί που θεωρούν ότι η ρύθμιση και ο έλεγχος επί των χρηματοπιστωτικών αγορών αποτελούν το κλειδί για τη λύση αυτών των προβλημάτων, αισθάνονται σήμερα ότι οι απόψεις τους δικαιώθηκαν.

Σε ένα επιφανειακό επίπεδο, μπορεί πράγματι να φαίνεται ότι οι χρηματοπιστωτικές αγορές συνιστούν την αρχική αιτία της αυξανόμενης οικονομικής πίεσης στην κοινωνία ως σύνολο. Ποιος θα μπορούσε να αρνηθεί ότι

οι αγορές έχουν αποκτήσει μία ιστορικώς άνευ προηγουμένου σημασία και ότι ασκούν μία ισχυρότερη παρά ποτέ επίδραση στην οικονομική ανάπτυξη; Δεν αρκεί αυτό για να τους αποδοθούν οι βασικές ευθύνες για την κοινωνική εξαθλίωση; Η ηχηρή όμως παρουσία στη δημόσια σφαίρα τής πολεμικής εναντίον των hedge funds, των private equity funds και των άλλων παικτών των χρηματοπιστωτικών αγορών (ιδιαίτερα της πολεμικής εκείνης που χρησιμοποιεί ιδεολογικά εμπρηστικές μεταφορές, όπως «αρπακτικά» και «βδέλλες»)[1] δεν οφείλεται απλώς στο ότι αντανακλά κάποιες επιφανειακές τους όψεις. Οφείλεται πρωτίστως στο ότι βασίζεται στη διαδεδομένη προκατάληψη πως για τα περισσότερα στραβά του καπιταλισμού ευθύνονται το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο, οι τράπεζες και οι «κερδοσκόποι», διότι υποτίθεται ότι βγάζουν τα κέρδη τους εις βάρος της «τίμιας εργασίας» και της «παραγωγικής επιχειρηματικότητας» χωρίς να κουνήσουν καν το δαχτυλάκι τους. Εξ ου και οι συχνές καταγγελίες της «ακόρεστης πλεονεξίας» των κερδοσκόπων, οι οποίοι αναζητούν υποτίθεται «υπερβολικά επίπεδα αποδόσεων», λες και δεν στηρίζεται από τη φύση της η καπιταλιστική παραγωγή στη μεγιστοποίηση του κέρδους, λες και θα την σταματούσε τίποτα από την επιδίωξη αυτού του στόχου.

Σαφέστατα, οι απόψεις αυτές δεν αποτελούν κριτική του καπιταλισμού: στην καλύτερη περίπτωση, είναι μία νοσταλγική αναπόληση της μεταπολεμικής καπιταλιστικής ρύθμισης του κοινωνικού κράτους, ενός κόσμου που λειτουργούσε ακόμη με «τάξη». Ακόμη χειρότερα, επιτρέπουν

1. Βλ. Lothar Galow-Bergemann, “Gegen Börsenungeziefer” [«Ενάντια στα παράσιτα του χρηματιστηρίου»], Streifzüge 42, για την μπροσούρα της συνδικαλιστικής ένωσης ver.di, “Finanzkapitalismus – Geldgier in Reinkultur” [«Χρηματοπιστωτικός καπιταλισμός – Σκέτη απληστία»], καθώς και την κριτική της Ομάδας Εργασίας για το Χρηματοπιστωτικό Κεφάλαιο του ver.di Στουτγκάρδης στο http://www.labournet.de/diskussion/gewerkschaft/real/insekten.html.

την προβολή αντισημιτικών ψευδαισθήσεων, στον πυρήνα των οποίων βρίσκεται ο διαχωρισμός του κεφαλαίου σε (πραγματικό) «δημιουργικό κεφάλαιο» και σε (αφηρημένο) «αρπακτικό κεφάλαιο» – και σύμφωνα με τις οποίες οι «κερδοσκόποι» ταυτίζονται με τους «Εβραίους» που κινούν, υποτίθεται, τα νήματα από τα παρασκήνια της διεθνούς οικονομίας και πολιτικής. Αυτός ο επικίνδυνος ιδεολογικός συσχετισμός έχει αναδειχτεί και γίνει αντικείμενο κριτικής αρκετές φορές τα τελευταία χρόνια, και γι᾽ αυτό θα αποφύγω εδώ τις περαιτέρω λεπτομέρειες.[2] Αντί γι᾽ αυτό, θα επικεντρωθώ στο να τεκμηριώσω τον ισχυρισμό ότι αυτές οι μονόπλευρες επιθέσεις στο χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο αντιστρέφουν μεταξύ άλλων τις σχέσεις αιτίας-αποτελέσματος ως προς τη λογική με την οποία λειτουργεί ο καπιταλισμός, γεγονός που εμποδίζει κάθε ανάλυση της συνεχιζόμενης κρίσης, αλλά επίσης και κάθε προσπάθεια σοβαρής αντίθεσης στις παράλογες κοινωνικές και πολιτικές απαιτήσεις που συνδέονται με αυτήν.

Οι μακροχρόνιες επιπτώσεις της κρίσης του φορντισμού

Μια ματιά στην ιστορία αποκαλύπτει ότι οι εκτεταμένες κερδοσκοπικές και πιστωτικές φούσκες δεν υπήρξαν ποτέ η αιτία των καπιταλιστικών κρίσεων· υπήρξαν μάλλον πάντοτε συνέπειες και φάσεις της ανάπτυξης της διαδικασίας της κρίσης, της οποίας οι αιτίες μπορεί να ανιχνευθούν στη στασιμότητα της αξιοποίησης του κεφαλαίου στην πραγματική οικονομία. Αυτό αληθεύει τόσο για την παρούσα χρηματοπιστωτική κρίση όσο και για την μακρά περίοδο κερδοσκοπίας που προηγήθηκε, παρ᾽ ότι υπάρ-

2. Βλ. Norbert Trenkle, "Entsorgung nach Art des Hauses" [«Διάθεση απορριμμάτων κατ᾽ οίκον»], Streifzüge 32 (2004), και στο http://www.krisis.org/2005/entsorgung-nach-art-des-hauses.

χουν ορισμένα χαρακτηριστικά γνωρίσματα που την διακρίνουν από προηγούμενες κρίσεις.

Είναι γενικώς παραδεκτό ότι στα μέσα της δεκαετίας του 1970 οι χρηματοπιστωτικές αγορές πρωτοξεκίνησαν να αναπτύσσονται γοργά και να γίνονται ανεξάρτητες. Δεν ήταν, όπως συχνά υποστηρίζεται σήμερα, κάποια σκόπιμη πολιτική απόφαση που το προκάλεσε, ούτε η επιρροή που άσκησαν τα νεοφιλελεύθερα think tanks. Ήταν αποτέλεσμα της δομικής κρίσης στην οποία περιέπεσε η μακρά μεταπολεμική οικονομική άνθηση, όταν ο φορντισμός άγγιξε τα όριά του. Η εξάντληση των δυνατοτήτων για αύξηση της παραγωγικότητας μέσω οργανωτικών και διοικητικών ρυθμίσεων στην τυποποιημένη μαζική παραγωγή προκάλεσε αυξημένη πίεση στα ποσοστά κέρδους, ενώ συγχρόνως το εργατικό δυναμικό είχε αγωνιστεί επιτυχώς για αυξήσεις στους μισθούς και τις κοινωνικές υπηρεσίες, και οι δαπάνες του κεφαλαίου για τη χρηματοδότηση των γενικών δημόσιων υποδομών συνέχιζαν να αυξάνονται. Και όταν οι χώρες του ΟΠΕΚ αύξησαν ελαφρώς τις τιμές του πετρελαίου –γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα να εκτοξευθεί το κόστος της υπέρμετρης εκμετάλλευσης των ορυκτών ενεργειακών αποθεμάτων–, τότε η αυτοσυντηρούμενη ορμή της μεταπολεμικής ανάπτυξης έφτασε στο τέλος της. Οι επενδύσεις σε μέσα παραγωγής, εργοστάσια, κτίρια κ.λπ. έπαψαν να αυξάνονται, αφού δεν μπορούσαν πλέον να αποδώσουν αρκετά κέρδη· έτσι, ένα σημαντικό μέρος του κεφαλαίου «έμεινε ελεύθερο» δίχως να μπορεί να επενδυθεί κερδοφόρα.

Αφού, όμως, το κεφάλαιο είναι από τη φύση του αξία που αυτοαξιοποιείται –αφού δηλαδή ο μόνος σκοπός της καπιταλιστικής παραγωγής είναι το να βγάζει περισσότερο χρήμα από το χρήμα (γεγονός που αποτελεί την πηγή της ακατάσχετης ροπής του καπιταλισμού για διαρκή πο-

σοτική ανάπτυξη δίχως να ενδιαφέρεται για τις ανθρώπινες ανάγκες ή τα όρια της φύσης)–, η στασιμότητα στη διαδικασία της αξιοποίησης είναι συνώνυμη με την κρίση. Πιο συγκεκριμένα: με μια κρίση υπερσυσσώρευσης, ή, για να χρησιμοποιήσουμε το λεξιλόγιο των σύγχρονων μακροοικονομικών, μια κρίση υπερεπένδυσης. Ένα μέρος του κεφαλαίου καθίσταται πλεονάζον (υπολογιζόμενο σύμφωνα με τον δικό του αφηρημένο ορθολογισμό ως αυτοσκοπός) και απειλείται συνεπώς με αποαξιοποίηση. Και όταν συμβαίνει αυτή η αποαξιοποίηση, δεν περιορίζεται στην κατάρρευση ορισμένων εταιρειών και τραπεζών (όπως θα συνέβαινε αν λειτουργούσε κανονικά ο καπιταλισμός), αλλά αντανακλάται σε ολόκληρη την οικονομία και την κοινωνία, καθώς μεσολαβείται και ενισχύεται από αρνητικά πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα.

Αυτός ακριβώς ο κίνδυνος εμφανίστηκε απειλητικός στα μέσα της δεκαετίας του 1970 – όπως είχαν προβλέψει αρκετοί (και όχι μόνο αριστεροί) οικονομολόγοι.[3] Γιατί όμως δεν συνέβη; Γιατί δεν ξέσπασε η μεγάλη παγκόσμια οικονομική κρίση; Ένας βασικός λόγος ήταν ότι σημαντικό μέρος του πλεονάζοντος κεφαλαίου, που δεν μπορούσε πλέον να επενδυθεί στην πραγματική οικονομία, στράφηκε στις χρηματοπιστωτικές αγορές, όπου επενδύθηκε κυρίως σε κρατικά ομόλογα, αλλά επίσης ολοένα και περισσότερο στην κερδοσκοπία των μετοχών και των ασφαλιστικών προϊόντων. Αν εξεταστεί καθ' εαυτή, η στροφή στη χρηματοπιστωτική σφαίρα αποτελεί ένα εντελώς φυσιολογικό στάδιο στην εξέλιξη οποιασδήποτε κρίσης αξιοποίησης του κεφαλαίου. Ο Μαρξ την είχε ήδη αναλύσει σε σχέση με την κρίση του 1857, και δημιούργησε τον όρο «πλασματικό κεφάλαιο». Το πιστωτικό και κερδοσκοπικό κεφάλαιο είναι

3. Βλ. την εν μέρει πολύ καλή ανάλυση στο Elmar Altvater, Volkhard Brandes και Jochen Reiche (επιμ.), *Handbuch 4. Inflation – Akkumulation – Krise II*, Φρανκφούρτη/Μάιν 1976.

πλασματικό διότι λειτουργεί μόνο φαινομενικά ως κεφάλαιο. Αποδίδει μεν υψηλούς τόκους και κέρδη στον κάτοχό του, δίχως όμως να υπάρχει πραγματική αξιοποίηση – η οποία προϋποθέτει πάντοτε ότι δαπανάται αφηρημένη εργασία για την παραγωγή εμπορευμάτων και υπηρεσιών, και ένα μέρος της αποσπάται ως υπεραξία. Όμως οι «αποδόσεις» του πλασματικού κεφαλαίου προέρχονται από άλλες πηγές, όπως οι φόροι και οι νέες πιστώσεις (στην περίπτωση της εκθετικής αύξησης του δημόσιου χρέους), τα «στοιχήματα» για μελλοντικές αποδόσεις (στην περίπτωση της κερδοσκοπίας) ή από το ξεπούλημα δημόσιας περιουσίας (στην περίπτωση των ιδιωτικοποιήσεων).

Στην περίπτωση του δημόσιου χρέους είναι εντελώς προφανές: το κράτος δανείζεται χρήματα για να τα "ρίξει" στην κυκλοφορία. Από τη σκοπιά του πιστωτή, αυτά τα χρήματα εμφανίζονται ως κεφάλαιο, αφού αποδίδουν τόκο. Στην πραγματικότητα, όμως, έχουν από καιρό δαπανηθεί, και συνεπώς υφίστανται ως «αξία» μόνο με τη μορφή των εισπρακτέων (κρατικά ομόλογα). Η ίδια αρχή διέπει και τα προσωπικά δάνεια ή τις υποθήκες: ο οφειλέτης δανείζεται χρήματα για να αγοράσει σπίτια, αυτοκίνητα ή άλλα καταναλωτικά αγαθά· παρ᾽ ότι τα χρήματα έχουν από καιρό δαπανηθεί, εμφανίζονται στον πιστωτή ως κεφάλαιο που έχει επενδυθεί κερδοφόρα. Αναμφίβολα, από τη σκοπιά των πιστωτών, δεν έχει σημασία αν έτσι έχουν τα πράγματα. Η πίστωση και η κερδοσκοπία φαντάζουν εξίσου "πραγματικές" ευκαιρίες επενδύσεων, με την προϋπόθεση ότι οι πηγές των χρημάτων συνεχίζουν να αναβλύζουν.

Ωστόσο, η ανάπτυξη του πλασματικού κεφαλαίου δεν παρέχει απλώς μία εναλλακτική επιλογή στους επενδυτές· αποτελεί επίσης, θεωρούμενη σε μακροοικονομικό επίπεδο, μία αναβολή στο ξέσπασμα της κρίσης. Διότι η στροφή στις χρηματοπιστωτικές αγορές αποτρέπει προ-

σωρινά την αποαξιοποίηση του πλεονάζοντος κεφαλαίου και αυξάνει συγχρόνως, μέσω διάφορων μηχανισμών, την αγοραστική δύναμη, η οποία με τη σειρά της αυξάνει τη ζήτηση για εμπορεύματα και υπηρεσίες, και έτσι διατηρεί, ή και ωθεί, το ρυθμό ανάπτυξης της πραγματικής οικονομίας. Στην περίπτωση της αύξησης του δημόσιου δανεισμού, αυτός ο μηχανισμός λειτουργεί άμεσα και έχει γίνει ένα βασικό εργαλείο οικονομικής πολιτικής. Ασχέτως αν το κράτος δαπανά τα χρήματα που δανείστηκε στην κατασκευή δρόμων, την αγορά μαχητικών αεροσκαφών ή σε πληρωμές συντάξεων και επιδομάτων, αυτά καταλήγουν πάντοτε στη σφαίρα της κυκλοφορίας-κατανάλωσης και δίνουν περαιτέρω ώθηση στην οικονομική δραστηριότητα. Όπως φάνηκε και από την πρόσφατη εκτόξευση των τιμών των ακινήτων στις ΗΠΑ, τα προσωπικά δάνεια και οι υποθήκες θέτουν σε εφαρμογή την ίδια ακριβώς μακροοικονομική λειτουργία, με τη μόνη διαφορά ότι οι οφειλέτες είναι ιδιώτες. Σ' έναν βαθμό, κέρδη από τη χρηματοπιστωτική αγορά διοχετεύονται επίσης στην πραγματική οικονομία, είτε πρόκειται για δαπάνες σε εξοπλισμό των τραπεζών, των επενδυτικών οργανισμών και των άλλων θεσμικών παικτών των χρηματοπιστωτικών αγορών (από το στόλο των εταιρικών αυτοκινήτων μέχρι τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές και τα πολυτελή γραφεία και κτίρια) είτε πρόκειται για το γεγονός ότι οι υπάλληλοι και οι επενδυτές χρηματοδοτούν την κατανάλωσή τους με τις αποδόσεις των τόκων και της κερδοσκοπίας. Κατ' αυτήν την έννοια, το πλασματικό κεφάλαιο κάθε άλλο παρά αποτελεί βάρος για την πραγματική οικονομία και εμπόδιο στην εύρυθμη λειτουργία της. Αντιθέτως: επιτρέπει να παραταθούν προσωρινά οι "κανονικές" καπιταλιστικές επιχειρηματικές δραστηριότητες.

Σε καμιά σοβαρή καπιταλιστική κρίση μέχρι σήμερα

δεν άντεξαν για πολύ αυτοί οι τρόποι αναβολής της κρίσης. Σύντομες περίοδοι κερδοσκοπικής έξαρσης συνοδεύτηκαν από εκτεταμένες καταρρεύσεις, κατά τις οποίες η συσσωρευμένη δυναμική της κρίσης ξέσπασε εκρηκτικά, καταστρέφοντας μονομιάς ένα σημαντικό μέρος των οικονομικών και κοινωνικών δομών. Η ιστορική ιδιαιτερότητα των κρίσεων του φορντισμού συνίσταται στο γεγονός ότι δεν έχει ακόμη συμβεί μια τέτοια εκρηκτική αποαξιοποίηση των κερδοσκοπικών και πιστωτικών κεφαλαίων που έχουν συσσωρευτεί ως συνέπεια της κρίσης. Αυτό όμως δεν θα έπρεπε κατά κανένα τρόπο να θεωρηθεί, όπως επανειλημμένως υποστηρίζεται, ως διάψευση των αρχών που διέπουν τη λογική της καπιταλιστικής συσσώρευσης και λειτουργίας. Μόνο η εξαιρετικά μακρά διάρκεια της αναβολής είναι ιστορικά μοναδική: παρά την παρεμβολή των μηχανισμών του πλασματικού κεφαλαίου, δεν διαφέρει δομικά από προηγούμενες κρίσεις και συνεπώς αργά ή γρήγορα θα ξεσπάσει με ένα κύμα αποαξιοποίησης. Σ' αυτήν την μακρά διάρκεια ανταποκρίνεται η αντιστοίχως γιγαντιαία διόγκωση της κερδοσκοπικής και πιστωτικής φούσκας. Εάν σήμερα –όπως γράφουν όλες σχεδόν οι εφημερίδες– περίπου το 97% του συνόλου των διεθνών συναλλαγών αφορά καθαρά κερδοσκοπικές πράξεις, αυτό δεν αποτελεί στοιχείο ούτε της οικονομικής "δυσλειτουργίας" ούτε της "απληστίας" των ακόρεστων κερδοσκόπων· φανερώνει απλώς την έκταση που έχει λάβει η αναβολή της κρίσης, αλλά επίσης και το τεράστιο δυναμικό κρίσης που έχει συσσωρευτεί.

Οι ιδιαιτερότητες της μακράς αναβολής της κρίσης

Από πολιτικής απόψεως, η σταδιακή απελευθέρωση των διεθνών χρηματοπιστωτικών αγορών και η τελική απο-

σύνδεση των νομισμάτων από τον χρυσό (η εγκατάλειψη από το δολάριο των ΗΠΑ του κανόνα χρυσού[4] το 1971 ήταν η αρχή του τέλους για το σύστημα των καθορισμένων συναλλαγματικών ισοτιμιών) έδωσαν κατ' αρχήν τη δυνατότητα να παραταθεί η αναβολή της κρίσης για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα. Διότι μόνο με αυτόν τον τρόπο θα μπορούσε η παγκόσμια προσφορά χρήματος να αυξηθεί σε βαθμό αδιανόητο στις προηγούμενες κρίσεις, στη διάρκεια των οποίων ο κανόνας χρυσού και οι κρατικά ρυθμιζόμενες χρηματοπιστωτικές αγορές έθεταν όρια στη νομισματική επέκταση. Η απόφαση να καταστρατηγηθούν αυτά τα όρια δεν ήταν κάποια εσκεμμένη πολιτική πράξη που θα μπορούσε να αποδοθεί στην επιρροή συγκεκριμένων ισχυρών συμφερόντων.[5] Ήταν μάλλον συνέπεια της οικονομικής ανάπτυξης στις δεκαετίες 1950 και 1960, η οποία υπέσκαψε σταδιακά τα θεμέλια των συμφωνιών του Μπρέτον Γουντς.[6] Καθώς εξασθενούσε η αδιαφιλονίκητη οικονομική κυριαρχία των ΗΠΑ, σε σημείο που για να καλύψουν το κόστος της πολιτικής και στρατιωτικής θέσης τους ως παγκόσμια δύναμη έπρεπε να αυξάνουν συνεχώς τον δημόσιο δανεισμό τους (το κόστος του πολέμου στο Βιετνάμ έπαιξε σημαντικό ρόλο σ' αυτό), οι σταθερές συναλλαγματικές ισοτιμίες και η σύν-

---

4. Ο κανόνας χρυσού ή κανόνας ανταλλαγής χρυσού υποχρέωνε η αξία του κυκλοφορούντος νομίσματος κάθε χώρας να αντισταθμίζεται από αντίστοιχη ποσότητα χρυσού που κατείχε. (*Σ.τ.μ.)*

5. Μια χονδροειδής καρικατούρα της αντίληψης ότι η εγκατάλειψη του κανόνα χρυσού ήταν μια εσκεμμένη απόφαση μπορεί να βρεθεί στην εργασία του Γιούργκεν Έλζεσερ: «Το 1971 ο πρόεδρος των ΗΠΑ Ρίτσαρντ Νίξον ανακοίνωσε σε μια άκρως απόρρητη συνάντηση το τέλος του κανόνα χρυσού για το δολάριο. Έκτοτε η οικονομική βάση του καπιταλισμού βαθμιαία φθίνει», στο Solidarität – Sozialistische Zeitung, αρ. 57 (4.5.2007).

6. Στο Μπρέτον Γουντς των ΗΠΑ υπογράφηκαν το 1944 από 44 χώρες διεθνείς οικονομικές συμφωνίες με τις οποίες καθιερώθηκε ένα διεθνές νομισματικό σύστημα όπου προνομιακό ρόλο είχε το δολάριο. (*Σ.τ.μ.*)

δεση των δυτικών νομισμάτων με τα αποθέματα χρυσού των ΗΠΑ δεν μπορούσαν πλέον να διατηρηθούν. Ήταν η χρονική στιγμή που παρουσιάστηκαν για πρώτη φορά οι προϋποθέσεις για μια τεράστια αύξηση της προσφοράς χρήματος – με την ενεργό συμμετοχή κυβερνήσεων, κεντρικών τραπεζών και του ΔΝΤ. Από τη δεκαετία του 1970 –και κυρίως από αυτήν του 1980– τεράστια ποσά ακάλυπτης ρευστότητας διοχετεύτηκαν στις αγορές, είτε μέσω της άμεσης οδού του δημόσιου δανεισμού είτε μέσω της πολιτικής του «φθηνού χρήματος» που εφαρμοζόταν κάθε φορά που οι αγορές έμοιαζαν κάπως ασταθείς. Οι ΗΠΑ έπαιξαν κεντρικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία, αφού η ισχύς τους σε παγκόσμιο επίπεδο τις διευκόλυνε στο να δανείζονται στο δικό τους νόμισμα δίχως το φόβο της υποτίμησης, μιας και το δολάριο λειτουργούσε ως *de facto* παγκόσμιο νόμισμα (ρόλος ο οποίος σήμερα τίθεται υπό αμφισβήτηση). Επίσης, όμως, οι δημοσιονομικές και νομισματικές πολιτικές και άλλων δυτικών κρατών συνέβαλαν σημαντικά στη διαρκή διόγκωση της παγκόσμιας φούσκας του πλασματικού κεφαλαίου, έτσι ώστε να καθυστερήσουν ακόμη περισσότερο την έναρξη της κρίσης.

Υπάρχει μία επιπλέον σημαντική ιστορική ιδιαιτερότητα στον μακροχρόνιο κύκλο του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου που ξεκίνησε τη δεκαετία του 1970. Συγκεκριμένα, ότι δεν αποτελούσε απλώς μία αναβολή της κρίσης του φορντισμού, αλλά παρενέβη επίσης στην ισχυρή ώθηση που έδωσε στην παραγωγική ικανότητα η τρίτη βιομηχανική επανάσταση. Υπό τις συνθήκες μιας "κανονικής" κρίσης υπερσυσσώρευσης, ένας ουσιαστικός μετασχηματισμός της παραγωγής που θα βασιζόταν στην πληροφοριακή και επικοινωνιακή τεχνολογία θα μπορούσε να εδραιωθεί μόνο αν μεσολαβούσε μια περίοδος βαθιάς παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, στη διάρκεια της οποί-

ας οι μεταπολεμικές οικονομικές δομές θα αποσαθρώνονταν. Ωστόσο, η μακρά αναβολή της κρίσης χάρη στο πλασματικό κεφάλαιο, κατάφερε να περιορίσει αυτό το καταστροφικό έργο κυρίως στον πλανητικό Νότο και τις χώρες του πρώην ανατολικού μπλοκ. Οι δομές του φορντισμού καταστράφηκαν επίσης στις πόλεις της Δύσης, αυτό όμως αποτέλεσε μέρος μιας ευρύτερης διαδικασίας κατά την οποία αυξανόταν σταθερά η πίεση τόσο στις συνθήκες εργασίας όσο και στις κοινωνικές παροχές, και συγχρόνως οι παραγωγικές δομές υφίσταντο θεμελιώδεις μετασχηματισμούς. Η διαδικασία αυτή ξεδιπλώθηκε με διαφορετικό τρόπο στην κάθε χώρα, αναλόγως της θέσης της στην παγκόσμια αγορά και τον ανταγωνισμό, όμως η τάση ήταν παντού κοινή: βιομηχανικοί κλάδοι εξορθολογίζονταν ριζικά με τη βοήθεια εφαρμογών μικροηλεκτρονικής και σταδιακά περιστέλλονταν στους υπερπαραγωγικούς πυρήνες τους, ενώ οι τομείς της παραγωγής που δεν μπορούσαν (ακόμη) να καταστούν οικονομικά κερδοφόροι μέσω της αυτοματοποίησης μεταφέρονταν σε χώρες ή περιοχές όπου οι μισθοί ήταν χαμηλότεροι.

Αφ᾽ ότου ο αποκαλούμενος τομέας των υπηρεσιών απέκτησε μεγαλύτερη βαρύτητα και συγχρόνως απορρόφησε ένα σημαντικό μέρος του εργατικού δυναμικού που δεν ήταν πια απαραίτητο στη βιομηχανία, έγινε δυνατόν να ερμηνευθεί η κατάσταση, έστω με επιφανειακό τρόπο, ως απλώς μία ακόμη δομική αλλαγή του καπιταλισμού, μία διαδικασία που θα μπορούσε ουσιαστικά να χαρακτηριστεί αφ᾽ ενός από την αντικατάσταση του κυρίαρχου βιομηχανικού τομέα από τον τομέα των υπηρεσιών και της «γνωσιακής παραγωγής», και αφ᾽ ετέρου από την παγκοσμιοποίηση των οικονομικών σχέσεων. Σ᾽ αυτό το πνεύμα, οι περισσότεροι σχολιαστές και ειδικοί επί των οικονομικών συμφωνούσαν ότι ο καπιταλισμός,

τουλάχιστον στη Δύση, είχε καταφέρει να ξεπεράσει την κρίση των δεκαετιών 1970 και ’80 (η φράση-κλειδί ήταν: «κρίση της κοινωνίας της εργασίας»), έστω με τίμημα την αυξανόμενη επισφάλεια των συνθηκών ζωής και εργασίας μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού, γεγονός το οποίο, αναλόγως της πολιτικής θέσης του σχολιαστή, αντιμετωπιζόταν είτε ως αναπόφευκτο είτε καταγγελλόταν ως περιττό αποτέλεσμα της νεοφιλελεύθερης πολιτικής. Κοινή πάντως ήταν η θέση ότι το συμπέρασμα πως υπήρχε μια ουσιαστική διαδικασία κρίσης φάνταζε παράλογο και εσφαλμένο. «Κοιτάξτε απλώς τη ζωτικότητα του καπιταλισμού», ακουγόταν από παντού –είτε με διάθεση πανηγυρική είτε επικριτική ή παραίτησης–, παραπέμποντας στον πακτωλό των κερδών ακόμη και κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών.

Η σημερινή κρίση της χρηματοπιστωτικής αγοράς δείχνει σαφώς ότι η εκτίμηση αυτή ήταν θεμελιωδώς λανθασμένη. Όχι επειδή η κερδοσκοπία καταστρέφει την πραγματική, βιώσιμη οικονομική δομή (όπως ακριβώς στις σημερινές διαμάχες κατηγορούνται πάντοτε οι «άρπαγες»), αλλά επειδή η δομή που προέκυψε τα τελευταία εικοσιπέντε με τριάντα χρόνια δεν αποτέλεσε ποτέ τη βάση μιας αυτοδύναμης έκρηξης της συσσώρευσης κεφαλαίου. Αντιθέτως: ήταν βιώσιμη απλώς και μόνο επειδή συντηρούνταν σταθερά (και εξακολουθεί να συντηρείται) από τις ροές του πλασματικού κεφαλαίου. Μια αυτοδύναμη έκρηξη οικονομικής δραστηριότητας θα προϋπέθετε ότι, όποτε η ανάπτυξη σταματούσε, θα έπρεπε να υπάρχει εκμετάλλευση περισσότερης εργασιακής δύναμης στην παραγωγή εμπορευμάτων έως το απαιτούμενο επίπεδο, διότι μόνο με αυτόν τον τρόπο μπορεί να εξασφαλιστεί ότι το ύψος της προστιθέμενης αξίας θα αυξηθεί και ο κύκλος «χρήμα – εμπορεύματα – περισσότερο χρήμα» θα

διατηρηθεί απρόσκοπτα. Από την πλευρά της ζήτησης, αυτό θα σήμαινε ότι σε κάθε στάδιο της ανάπτυξης πρέπει να δημιουργείται αρκετό εισόδημα από την εργασία ώστε να πωλούνται τα εμπορεύματα που παρήχθησαν κατά το προηγούμενο στάδιο. Αυτή ακριβώς η προϋπόθεση απουσιάζει στις συνθήκες της τρίτης βιομηχανικής επανάστασης. Οι νέες πληροφοριακές και επικοινωνιακές τεχνολογίες επέτρεψαν έναν εξορθολογισμό, ο οποίος ανασκάπτει όλους τους τομείς της οικονομίας με τέτοια ταχύτητα ώστε να καθίσταται πάντοτε περιττή περισσότερη εργασιακή δύναμη από όση μπορεί να απορροφήσει η μετέπειτα ανάπτυξη. Πράγμα που σημαίνει ότι η διαδικασία της αξιοποίησης δεν πρέπει απλώς να αποκοπεί από τη ζήτηση, από την οποία εξαρτάται για να ρευστοποιήσει την παραγόμενη αξία στην αγορά, αλλά επίσης –και κυρίως– ότι διαρκώς υπονομεύει τα ίδια της τα θεμέλια.[7] Κατ' αυτήν την έννοια, η επανάσταση της μικροηλεκτρονικής στην παραγωγή είναι μία τρόπον τινά διαρκής κρίση υπερσυσσώρευσης: παράγει δηλαδή πάντοτε ένα πλεόνασμα κεφαλαίου που δεν μπορεί πλέον να αξιοποιηθεί και πρέπει να διοχετευθεί στη σφαίρα του πλασματικού κεφαλαίου, και μ' αυτόν τον τρόπο συνεισφέρει ουσιαστικά στην εκθετική αύξηση της χρηματοπιστωτικής φούσκας.

---

7. Είναι γνωστό από οικονομικές στατιστικές ότι σήμερα απαιτούνται πολύ υψηλότερα ποσοστά αύξησης του ΑΕΠ για να δημιουργηθούν νέες θέσεις εργασίας, απ' ό,τι τη δεκαετία του 1970. Ωστόσο, οι στατιστικές παρουσιάζουν μια ρόδινη εικόνα, διότι αθροίζουν όλες τις θέσεις εργασίας, δίχως να αναρωτιούνται για το αν συμβάλλουν στην παραγωγή αξίας (βεβαίως, η οικονομική επιστήμη απορρίπτει εξ αρχής αυτό το ερώτημα). Για την πλειονότητα των υπηρεσιών και για την «γνωσιακή παραγωγή», το ερώτημα πρέπει να απαντηθεί αρνητικά (βλ. το άρθρο των Samol, Lohoff και Meretz στο περιοδικό krisis 31). Η ανάπτυξη, λοιπόν, του τομέα των υπηρεσιών δεν μπορεί να αντισταθμίσει την εξαιρετικά σημαντική σταδιακή υποχώρηση της εργασίας και της αξίας.

Κρίση; Τι κρίση;

Σε αντιπαράθεση με αυτό το συμπέρασμα, έρχεται συχνά ο ισχυρισμός ότι τις τελευταίες δεκαετίες έχουν δημιουργηθεί εκατομμύρια νέες θέσεις εργασίας σε χώρες που βρίσκονταν προηγουμένως στην περιφέρεια της παγκόσμιας οικονομίας, ιδιαίτερα στην ανατολική και νοτιοανατολική Ασία, και ότι η βάση της παραγωγής αξίας έχει ως εκ τούτου διευρυνθεί παρά συρρικνωθεί. Το επιχείρημα όμως αυτό παραβλέπει δύο βασικούς παράγοντες. Πρώτον, ότι το μεγαλύτερο μέρος της βιομηχανικής εργασίας στις προαναφερόμενες χώρες πραγματοποιείται με πολύ χαμηλό επίπεδο παραγωγικότητας κι έτσι παράγει πολύ μικρά ποσά αξίας σε σύγκριση με τα αυτοματοποιημένα και πλήρως εξορθολογισμένα εργοστάσια της παγκόσμιας αγοράς. Διότι, από τη σκοπιά της παραγωγής αξίας, το επίπεδο της παραγόμενης αξίας δεν καθορίζεται μόνο από τον αριθμό των ωρών εργασίας που έχουν δαπανηθεί, αλλά το ποσό της αξίας ενός εμπορεύματος καθορίζεται κυρίως από το σχετικό επίπεδο της κοινωνικής παραγωγικότητας.[8] Και από τη στιγμή που στους βασικούς τομείς

8. Δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι ο Μαρξ εστιάζει σε αυτή τη σχέση ήδη στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*: «Αν η αξία ενός εμπορεύματος καθορίζεται από την ποσότητα εργασίας που ξοδεύτηκε στη διάρκεια της παραγωγής του, θα μπορούσε να νομίσει κανείς ότι όσο πιο τεμπέλης ή όσο πιο αδέξιος είναι ένας άνθρωπος τόσο μεγαλύτερη αξία έχει το εμπόρευμά του, γιατί χρειάζεται περισσότερο χρόνο για να το κατασκευάσει. Η εργασία όμως που αποτελεί την ουσία των αξιών είναι όμοια ανθρώπινη εργασία, είναι ξόδεμα της ίδιας ανθρώπινης εργατικής δύναμης. Όλη η εργατική δύναμη της κοινωνίας, που εκφράζεται στις αξίες του κόσμου των εμπορευμάτων, ισχύει εδώ σαν μία και η ίδια ανθρώπινη εργατική δύναμη, παρά το γεγονός ότι αποτελείται από απειράριθμες ατομικές εργατικές δυνάμεις. [...] Έτσι λ.χ. στην Αγγλία, ύστερα από τη χρησιμοποίηση του ατμοκίνητου αργαλειού, έφτανε ίσως η μισή εργασία από προηγούμενα για να μετατραπεί μια ορισμένη ποσότητα νήμα σε υφαντό. Φυσικά ο άγγλος υφαντουργός που δούλευε με χειροκίνητο αργαλειό εξακολουθούσε όπως και προηγούμενα να χρειάζεται στην πράξη για τη μετατροπή αυτή τον ίδιο χρόνο εργα-

της παγκόσμιας παραγωγής αυτό το επίπεδο ανέρχεται σταθερά, η αξία της μη παραγωγικής εργασίας στα τμήματα της παραγωγής που έχουν ανατεθεί με υπεργολαβία στο εξωτερικό πέφτει εξ ίσου σταθερά. Αυτό σημαίνει ότι η υπεργολαβία είναι κερδοφόρα από οικονομικής απόψεως μόνον εφ᾽ όσον μπορεί να βρίσκει χαμηλότερα μεροκάματα και χειρότερες συνθήκες εργασίας.[9] Κι αυτό με τη σειρά του εξηγεί γιατί η σύγχρονη κίνηση προς τον εξορθολογισμό δεν έχει οδηγήσει σε γενική μείωση των ωρών εργασίας και σε μια ευχάριστη ζωή για όλους (στην πραγματικότητα, δεν έχει καν δημιουργήσει τη δυνατότητα μιας σχετικής βελτίωσης των συνθηκών ζωής εντός της καπιταλιστικής κοινωνίας)· αντιθέτως, έχει μάλλον οδηγήσει σε ευρείας κλίμακας κοινωνική αποδυνάμωση και φτώχεια.

Και, δεύτερον, η έκρηξη οικονομικής δραστηριότητας στην Κίνα, την Ινδία και τις άλλες «αναδυόμενες αγορές» δεν μπορεί κατά κανέναν τρόπο να θεωρηθεί βιώσιμη, αφού εξαρτάται εντελώς από την παγκόσμια παραγωγή χρήματος μέσω της πίστωσης και της κερδοσκοπίας. Είναι ευρέως αποδεκτό ότι ολόκληρη η οικονομική δομή αυτών των χωρών είναι προσανατολισμένη στις μαζικές εξαγωγές, κυρίως προς τις ΗΠΑ και την ΕΕ, οι οποίες σε μεγάλο βαθμό χρηματοδοτούν τις εισαγωγές τους με εισοδήματα από το χρηματιστικό και πιστωτικό κεφάλαιο. Χαρακτηριστικός αυτών των σχέσεων είναι ο κύκλος ελλείμματος του

σίας, το προϊόν όμως της ατομικής του ώρας εργασίας αντιπροσώπευε τώρα μονάχα μισή κοινωνική ώρα εργασίας και γι᾽ αυτό η αξία του έπεσε στο μισό της προηγούμενης αξίας του». *Κεφάλαιο*, τόμος Α΄, μτφρ. Παναγιώτης Μαυρομμάτης, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2002, σ. 53.

9. Βλ. Norbert Trenkle, "Es rettet euch kein Billiglohn" [«Οι χαμηλοί μισθοί δεν θα σας σώσουν»], στο Kurz, Lohoff, Trenkle (επιμ.), *Feierabend! Elf Attacken gegen die Arbeit* [*Σχόλασε! Έντεκα επιθέσεις στην εργασία*], Αμβούργο 1999, και στο http://www.krisis.org/1999/es-rettet-euch-kein-billiglohn.

Ειρηνικού μεταξύ ΗΠΑ και ανατολικής Ασίας, ο οποίος από την εποχή της κυβέρνησης Ρέιγκαν αποτελεί βασικό κινητήρα της παγκόσμιας οικονομικής δραστηριότητας. Ο μηχανισμός λειτουργίας του είναι κατά βάση πολύ απλός: το διαρκώς διευρυνόμενο εμπορικό έλλειμμα καλύπτεται από (επίσης διαρκώς διευρυνόμενες) εισαγωγές χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου, το οποίο, εν μέρει μέσω της άμεσης οδού της χρηματοδότησης των πιστώσεων των κρατικών δαπανών («δίδυμο έλλειμμα») και εν μέρει μέσω της παρακαμπτήριας του ιδιωτικού χρηματοπιστωτικού συστήματος, επανακάμπτει ορμητικά στη σφαίρα της κυκλοφορίας-κατανάλωσης. Εφ' όσον, όμως, το μεγαλύτερο μέρος του χρήματος προέρχεται από τις ασιατικές χώρες (σήμερα κυρίως από την Ιαπωνία, αλλά ολοένα και περισσότερο από την Κίνα), και αυτές επενδύουν τα έσοδα από τις πωλήσεις τους στον χρηματοπιστωτικό τομέα των ΗΠΑ ή δημιουργούν συναλλαγματικά αποθέματα σε δολάρια, στην πραγματικότητα χρηματοδοτούν οι ίδιες τις εξαγωγές τους. Στην εποχή Ρέιγκαν, ήταν ο ραγδαία αναπτυσσόμενος δημόσιος δανεισμός που λειτουργούσε ως κινητήρια δύναμη για την κατανάλωση, ενώ η κερδοσκοπία μετοχών και ομολόγων έγινε περισσότερο σημαντική αργότερα – κατά τη διάρκεια της λεγόμενης «νέας οικονομίας» πολλοί ιδιώτες επενδυτές χρηματοδοτούσαν ένα μέρος της κατανάλωσής τους χάρη στις τεράστιες ανόδους τιμών της «νέας αγοράς». Και τα τελευταία χρόνια, η έμφαση μετατέθηκε τελικά στην κερδοσκοπία των ακινήτων.

Ωστόσο, ο κύκλος αυτός μπορεί να λειτουργεί μόνον εφ' όσον το δολάριο απολαμβάνει την απαραίτητη εμπιστοσύνη ώστε να στηρίζει τη ροή του φρέσκου χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου που είναι απαραίτητη για να καλύπτει το διαρκές έλλειμμα. Αποτελεί σημάδι των σημερινών χρηματοπιστωτικών κρίσεων το γεγονός ότι αυτή η εμπι-

στοσύνη σε μεγάλο βαθμό καταρρέει (ως ένδειξη μπορεί να αναφερθεί η πτώση του δολαρίου). Εάν η κυβέρνηση των ΗΠΑ και η Ομοσπονδιακή Τράπεζα αποτύχουν να αναστρέψουν αυτήν την τάση, ο κύκλος ελλείμματος του Ειρηνικού θα τερματιστεί, κάτι που θα έχει περίπου το ίδιο αποτέλεσμα στην παγκόσμια οικονομία με αυτό που θα είχε στο παγκόσμιο κλίμα η ενδεχόμενη διακοπή του Γκαλφ Στρημ.[10] Δεν είναι παρά απλοϊκός αντιαμερικανισμός όταν ολοένα και περισσότερες φωνές στην Ευρώπη αντιδρούν στην παρούσα πρόγνωση καταδικάζοντας με ηθική οργή τις Ηνωμένες Πολιτείες διότι «έχουν ζήσει εις βάρος του υπόλοιπου κόσμου», χρηματοδοτώντας τη «μη παραγωγική κατανάλωσή τους» με πιστώσεις,[11] και διότι τώρα ρίχνουν την παγκόσμια οικονομία σε κρίση. Μια τέτοια άποψη αναπαράγει για μια ακόμη φορά τον ιδεολογικό διαχωρισμό σε “παρασιτικό” πιστωτικό κεφάλαιο και τίμιο παραγωγικό κεφάλαιο –στην Ευρώπη, τα αντιαμερικανικά ιδεολογικά μοντέλα αποτελούν πάντοτε μία τουλάχιστον ένδειξη επικίνδυνης εγγύτητας με αντισημιτικές κατασκευές–, και επιπλέον αντιλαμβάνεται αντεστραμμένη την πραγματική σχέση. Διότι, αφ’ ενός, οι ευρωπαϊκές χώρες έχουν ωφεληθεί σε μεγάλο βαθμό από τη χρηματοδοτημένη από πιστώσεις ζήτηση των ΗΠΑ: η

10. Το Γκαλφ Στρημ (Ρεύμα του Κόλπου) είναι θερμό θαλάσσιο ρεύμα του Ατλαντικού που καθιστά πολύ ηπιότερο το κλίμα της δυτικής Ευρώπης. (*Σ.τ.μ.*)

11. Ο Έλμαρ Άλτφατερ γράφει: «Οι πολίτες των ΗΠΑ μπορούν να απολαμβάνουν ένα υψηλότερο επίπεδο κατανάλωσης, ‘τον αμερικάνικο τρόπο ζωής’, παρ’ όλο που είναι τόσο χρεωμένοι. […] Αυτό, ωστόσο, είναι δυνατόν χάρη στα υψηλά ποσοστά αποταμίευσης σε άλλες περιοχές, που επιτρέπουν στις ΗΠΑ και τους πολίτες τους να παρασύρονται. Οι χρηματοπιστωτικές αγορές πρέπει για το λόγο αυτό να λειτουργούν με τέτοιο τρόπο ώστε οι παγκόσμιες αποταμιεύσεις να διοχετεύονται στις ΗΠΑ». Elmar Altvater, *Das Ende des Kapitalismus – so wie wir ihn kennen* [*Το τέλος του καπιταλισμού όπως τον γνωρίζουμε*], Μύνστερ 2005, σ. 135.

γερμανική βιομηχανία, ιδιαίτερα, θα βρισκόταν από καιρό σε δεινή κατάσταση αν δεν υπήρχε ο τεράστιος όγκος εξαγωγών στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού. Αφ' ετέρου, όταν συγκρίνεται με το ΑΕΠ, το δημόσιο χρέος στην Ευρώπη είναι ίσο προς αυτό των ΗΠΑ, και η κερδοσκοπία δεν απουσιάζει: τα τελευταία χρόνια υπήρξε μια τεράστια κερδοσκοπική έκρηξη στα ακίνητα, ιδιαίτερα στη νότια Ευρώπη, η οποία επίσης βρίσκεται υπό κατάρρευση σήμερα. Και, εν πάση περιπτώσει, η παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία ως σύνολο επιβιώνει με σταθερές μεταγγίσεις πλασματικού κεφαλαίου, διότι δεν μπορεί πλέον να στηριχτεί από την πραγματική οικονομία.

Είναι λοιπόν εντελώς γελοίο το γεγονός ότι σε κάθε εφημερίδα, αριστερή ή δεξιά, οι σχολιαστές κατηγορούν την κεντρική τράπεζα των ΗΠΑ ότι προώθησε την κερδοσκοπία των ακινήτων με την πολιτική των χαμηλών επιτοκίων, και συνεπώς ότι είναι υπεύθυνη για την παρούσα χρηματοπιστωτική κρίση. Οι ενέργειες της Fed μετά την κατάρρευση της Νέας Οικονομίας αποσκοπούσαν απλώς στην αποφυγή μιας καθίζησης των χρηματοπιστωτικών αγορών. Η Fed, επίσης, καθυστέρησε την ορμητική εκδήλωση της κρίσης κατά επτά ή οκτώ χρόνια, και στη συνέχεια έδωσε τη δυνατότητα για την πολυσυζητημένη ανοδική πορεία, της οποίας τα εύσημα αξιώνουν όλοι οι πολιτικοί. Όσοι επιμένουν να χρησιμοποιούν ηθικές κατηγοριοποιήσεις γι' αυτήν την κατάσταση, θα έπρεπε να είναι ευγνώμονες στην Fed και την κυβέρνηση των ΗΠΑ, διότι μέσω της επεκτατικής νομισματικής τους πολιτικής επέτρεψαν στην παγκόσμια οικονομία μια τόσο πειθαρχημένη ανάπαυλα για να πάρει μιαν ανάσα. Όμως στην περίπτωση αυτή, ούτε η ευγνωμοσύνη βοηθάει ούτε οι ηθικές καταδίκες. Σημαντικότερο είναι να κατανοήσουμε ότι οι αιτίες της κρίσης των χρηματοπιστωτικών αγορών

δεν βρίσκονται στην κερδοσκοπία, αλλά σε μια πολύ πιο θεμελιώδη δομική κρίση της καπιταλιστικής αναπαραγωγής. Κι αυτή η επίγνωση έχει σημαντικές συνέπειες για τον κοινωνικό ανταγωνισμό στο άμεσο μέλλον.

Μια ακόμη αναβολή της κρίσης...

Δεν είναι δυνατόν να εκφέρουμε μία οριστική πρόγνωση για τη μελλοντική πορεία της κρίσης. Αυτή τη στιγμή δεν είναι ξεκάθαρο εάν οι ενωμένες δυνάμεις των κεντρικών τραπεζών και των κυβερνήσεων θα καταφέρουν για μια ακόμη φορά να αναβάλουν το μεγαλειώδες κραχ των χρηματοπιστωτικών αγορών και τις καταστροφικές του συνέπειες για ολόκληρο τον πλανήτη. Εάν το επιτύχουν, θα είναι μόνο μέσω της διόγκωσης μιας ακόμη χρηματοπιστωτικής φούσκας. Πράγμα που θα γελοιοποιεί φανερά όσους βλέπουν τη λύση του προβλήματος στη ρύθμιση των χρηματοπιστωτικών αγορών, απαίτηση που διατυπώνεται απ' όλες τις πλευρές, συμπεριλαμβανομένων εκείνων των πρώην σκληροπυρηνικών νεοφιλελεύθερων που ακολουθούν τη γραμμή «τι με νοιάζει τι έλεγα χθες;» Στην πράξη όμως, η παρέμβαση του κράτους θα έχει ακριβώς το αντίθετο αποτέλεσμα: ουσιαστικά θα περιορίσει τις άμεσες ζημιές από το "σκάσιμο" της φούσκας των ακινήτων. Είναι ενδεικτικό ότι ακόμα και ο σοσιαλδημοκράτης λαϊκιστής Όσκαρ Λαφοντέν ισχυρίζεται ότι το κράτος πρέπει να αποτρέψει τη χρεοκοπία τραπεζών, διότι γνωρίζει ότι μια κατάρρευση του τραπεζικού συστήματος θα έχει καταστροφικές συνέπειες για την κοινωνία συνολικά.[12] Φυ-

12. Κατά ειρωνεία της τύχης, ο Λαφοντέν πρόσφερε στον Γιόσεφ Άκερμαν θέση μέλους στο γερμανικό Αριστερό Κόμμα λόγω της υποστήριξής του στην κυβερνητική παρέμβαση στο τραπεζικό σύστημα εξαιτίας της χρηματοπιστωτικής κρίσης (Netzeitung, 20.3.2008). Αυτό δείχνει απλώς ότι όταν πρόκειται για τη διαχείριση της κρίσης, όλα τα πολιτικά κόμματα ψάλλουν το ίδιο τροπάρι.

σικά, επαναλαμβάνει ευσυνείδητα την απαίτηση για μεγαλύτερο έλεγχο των τραπεζών και των χρηματιστηριακών αγορών. Δεν πρόκειται, όμως, παρά για μια ρητορική φανφάρα, αφού οι επισφαλείς πιστώσεις που θα δοθούν σήμερα μπορεί υπό τις παρούσες συνθήκες να αποπληρωθούν (αν αποπληρωθούν) μόνο αν υπάρξουν μελλοντικά κέρδη από τις χρηματοπιστωτικές αγορές. Δεν έχει σημασία αν οι παίκτες της αγοράς είναι κράτη ή ιδιώτες, αφού αμφότεροι υπόκεινται εξ ίσου στην αξίωση να επενδύουν το κεφάλαιό “τους” κερδοφόρα, το οποίο, υπό συνθήκες υπερσυσσώρευσης, σημαίνει να επενδύουν μόνο στις σφαίρες της πίστωσης και της κερδοσκοπίας, μιας και τα περιθώρια αξιοποίησης του κεφαλαίου στην πραγματική οικονομία είναι εξαιρετικά περιορισμένα.[13] Είτε αποδεχόμαστε αυτό το γεγονός είτε όχι, ισχύει στην πράξη. Γι’ αυτό το λόγο, οι κυβερνήσεις και οι κεντρικές τράπεζες δεν έχουν άλλη επιλογή παρά να ξαναεπιτρέψουν τη νομισματική πλημμυρίδα. Η κυβέρνηση των ΗΠΑ και η Fed στρέφονται ήδη προς αυτήν την κατεύθυνση.[14]

---

13. Είναι συνεπώς γελοίο να καταδικάζουμε τις τράπεζες για τις απώλειές τους στην κερδοσκοπία των ακινήτων. Έκαναν απλώς αυτό που όλοι περίμεναν να κάνουν κατά τη διάρκεια μιας έκρηξης των τιμών: επένδυσαν “τα χρήματά τους” όσο πιο κερδοφόρα γινόταν. Εάν δεν το είχαν κάνει, οι ίδιοι “ειδικοί” που σήμερα κραυγάζουν «σκάνδαλο» εξαιτίας των μεγάλων απωλειών θα τις επέκριναν σίγουρα για «λανθασμένη υπερβολική επιφυλακτικότητα».

14. Ωστόσο, εδώ υπάρχει στον ορίζοντα μία σύγκρουση συμφερόντων μεταξύ ΗΠΑ και ΕΕ, η οποία ενδεχομένως να επιταχύνει τη διαδικασία της κρίσης. Ενώ οι ΗΠΑ μειώνουν χαρακτηριστικά τα επιτόκια, και έχουν ανακοινώσει με αστραπιαία ταχύτητα ένα κρατικό οικονομικό πρόγραμμα αξίας περίπου 150 δισ. δολαρίων, οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις και η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα επικεντρώνονται στην καταπολέμηση του πληθωρισμού και αρνούνται να μειώσουν περαιτέρω τα επιτόκια. Ένας από πολλές απόψεις γελοίος ισχυρισμός καταλήγει ότι η κρίση κατά κύριο λόγο λαμβάνει χώρα στις ΗΠΑ, ενώ η ευρωπαϊκή οικονομία είναι σταθερή – λες και δεν συνδέονται στενά οι δύο οικονομίες. Αυτό θα μπορούσε να οδηγήσει σε ακόμα μεγαλύτερη πτώση του δολαρίου, πράγμα που θα σήμαινε ότι οι ΗΠΑ θα πάψουν να

Βεβαίως, οι ενέργειες των πολιτικών περιορίζονται πάντοτε από το γεγονός ότι δεν μπορούν να θέσουν υπό αμφισβήτηση την ίδια τη λειτουργική λογική του καπιταλισμού. Οι πολιτικές που εφαρμόζουν περιορίζονται από τη φύση τους στη διαχείριση των δημόσιων υποθέσεων εντός αυτής της λογικής. Ωστόσο, ο διαθέσιμος χώρος για πολιτικούς ελιγμούς αλλάζει με την πάροδο της ιστορίας. Διαμορφώνεται και υπόκειται στα όρια των δυνατοτήτων κάθε συγκεκριμένης ιστορικής στιγμής, η οποία με τη σειρά της εξαρτάται από την τυφλή δυναμική της ανάπτυξης του καπιταλισμού. Εντός αυτών των ορίων, οι πολιτικές αποφάσεις και κατευθύνσεις δεν είναι καθορισμένες, αλλά απορρέουν από την αλληλεπίδραση διαφορετικών παραγόντων, όπως οι σχέσεις εξουσίας σε κοινωνικό και διεθνές επίπεδο ή η σχετική ισχύς στον ανταγωνισμό μέσα στην παγκόσμια αγορά· όμως το πλαίσιο που θέτουν τα όρια μένει ανέγγιχτο από αυτές τις πολιτικές. Γεγονός που ισχύει εξ ίσου για τον φορντισμό, ο οποίος στις μέρες μας συχνά εξιδανικεύεται. Παρά τις συγκριτικά μεγάλες δυνατότητες ρύθμισης που υπήρχαν εκείνη την περίοδο, δεν μπορεί να πει κανείς ότι οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν προκάλεσαν καθ' εαυτήν την έκρηξη του φορντισμού, ούτε ότι θα μπορούσαν να αποτρέψουν το τέλος του. Ήταν, ωστόσο, δυνατόν να επηρεάσουν σ' έναν ορισμένο βαθμό την εσωτερική κατεύθυνση αυτής της έκρηξης, και να αξιοποιήσουν τις δυνατότητες που υπήρχαν για διανομή ώστε να δημιουργήσουν εκτεταμένες κοινωνικές υποδομές. Η περίοδος της παγκοσμιοποίησης του καπιταλισμού (και της κρίσης) παρουσιάζει μια αντεστραμμένη εικόνα εκείνης της κατάστασης. Οι πολιτικές δεν μπορούν να δώσουν υλική υπόσταση στο πλασματικό κεφάλαιο,

---

λειτουργούν ως καταναλωτικός κινητήρας της παγκόσμιας οικονομίας. Και τότε, η σύνδεση που προσπαθούν να απωθήσουν η ΕΚΤ και οι κυβερνήσεις της ΕΕ θα επιβληθεί βίαια.

αφού η συνεχής διόγκωση της πιστωτικής και κερδοσκοπικής φούσκας αποτελεί προϋπόθεση για την επισφαλή αναβολή της κρίσης και ως εκ τούτου θέτει όρια στη δράση της πολιτικής. Κατ᾽ αυτήν την έννοια, η πολιτική είναι υποχρεωμένη να κάνει ό,τι περνάει από το χέρι της για να διασφαλίσει την ύπαρξη αυτής της προϋπόθεσης για το μεγαλύτερο δυνατό χρονικό διάστημα, και, πέραν των νομισματικών μέτρων, να καταφεύγει σε ολοένα και μεγαλύτερη καταλήστευση των «δημόσιων αγαθών», τα οποία ρίχνει στην πυρά της ιδιωτικής αξιοποίησης ούτως ώστε να συνεχίσει να λειτουργεί η καπιταλιστική μηχανή.[15]

Το να σταματήσει, όμως, την ίδια τη δυναμική της καπιταλιστικής κρίσης είναι πέραν των δυνατοτήτων της πολιτικής· οι παρεμβάσεις της, αντιθέτως, συμβάλλουν στη διαρκή αναπαραγωγή, σε ένα υψηλότερο επίπεδο, των αντιφάσεων που βρίσκονται στην καρδιά της διαδικασίας της κρίσης. Καθώς το ποσό του πλασματικού κεφαλαίου που πρέπει να προστατευτεί από την αποαξιοποίηση αυξάνεται εκθετικά (όπως φαίνεται με μια ματιά στην ανάπτυξη των χρηματοπιστωτικών αγορών), η πίεση στην κοινωνία και τη μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού, που είναι υποχρεωμένη να πουλά τον εαυτό της υπό διαρκώς επισφαλέστερες συνθήκες, αυξάνεται ακόμη περισσότερο σε κάθε φάση της αναβολής της κρίσης. Αντιστοίχως, το κοινωνικό κόστος της μετάθεσης του μεγάλου κραχ στο μέλλον θα είναι σημαντικό. Από τη μια, μπορούμε να θεωρήσουμε βάσιμη μια κανονική οικονομική κατρακύλα, η οποία, σε αντίθεση με τη σημερινή "ανοδική πορεία", είναι βέβαιο ότι θα πιάσει πάτο. Από την άλλη, οι αυξήσεις στην προσφορά χρήματος θα οδηγήσουν πιθανώς σε περαιτέρω άνοδο του πληθωρισμού, κι έτσι σε περαιτέ-

15. Για την ανάλυση αυτού του μηχανισμού, βλ. Ernst Lohoff, "Out of Area – Out of Control", Streifzüge 31 και 32 (2004), και στο http://www.krisis.org/2004/out-of-area-out-of-control-1.

ρω μείωση της ήδη περιορισμένης μαζικής αγοραστικής δύναμης. Και τέλος, το επόμενο κύμα κερδοσκοπίας θα αφορά πιθανότατα τις πρώτες ύλες, τα τρόφιμα και τα αγροκαύσιμα, γεγονός που θα έχει καταστροφικές συνέπειες για μεγάλα τμήματα του παγκόσμιου πληθυσμού. Οι φοβερές αυξήσεις στις τιμές των τροφίμων τα δύο τελευταία χρόνια μπορεί σε έναν μεγάλο βαθμό να αποδοθούν στο γεγονός ότι ολοένα και περισσότεροι θεσμικοί επενδυτές τοποθετούσαν τα κεφάλαιά τους σε συμβόλαια μελλοντικής εκπλήρωσης εμπορευμάτων.[16] Εάν αυτή η τάση συνεχιστεί, το αναπόφευκτο αποτέλεσμα θα είναι μία έκρηξη των τιμών που θα αυξήσει στο πολλαπλάσιο την πείνα στον πλανήτη.

Ακόμη και σ' αυτήν την περίπτωση, όμως, ο αυξημένος όγκος του πλασματικού κεφαλαίου δεν θα είναι η άμεση αιτία της καταστροφής, αλλά θα λειτουργεί μάλλον (όπως γίνεται ήδη στο σημερινό κύμα των ιδιωτικοποιήσεων) ως ιμάντας μετάδοσης της διαδικασίας της κρίσης και της εγγενούς τάσης της προς τον αποκλεισμό και την επιβολή της επισφάλειας. Υπάρχει κατά συνέπεια ένας σημαντικός κίνδυνος: η δυσφορία για την κρίση να στραφεί αποκλειστικά ενάντια σε έναν φανταστικό εχθρό, το "άπληστο" χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο, στο οποίο θα μετατίθενται οι ευθύνες για την εξαθλίωση συνολικά. Παραμένει ολοένα και πιο σημαντικό να αντιτεθούμε σε αυτήν την αντεστραμμένη "κριτική του καπιταλισμού" που ανοίγει την πόρτα στον αντισημιτισμό. Αυτό όμως προϋποθέτει όχι μόνο την απαραίτητη ιδεολογία-κριτική, αλλά και μια τεκμηριωμένη ανάλυση της κρίσης που θα υπονομεύει την αντεστραμμένη αντίληψη των καπιταλιστικών σχέσεων αιτίας και αποτελέσματος. Δεν σημαίνει ότι η κερδοσκο-

16. Πρόκειται για συμβόλαια που διαπραγματεύονται την τιμή παράδοσης διαφόρων εμπορευμάτων σε μελλοντικό χρόνο. (*Σ.τ.μ.*)

πία και οι χρηματοπιστωτικές αγορές πρέπει να τεθούν εκτός κριτικής· πρέπει όμως να αναλύονται πάντοτε ως όψεις μιας θεμελιώδους κρίσης του καπιταλισμού, μιας διαδικασίας που στο σύνολό της θα επιφέρει ευρύτατες καταστροφές στις βάσεις της κοινωνικής και φυσικής ζωής.

Η κριτική αυτή πρέπει επίσης να στραφεί ενάντια στα εν μέρει νοσταλγικά, εν μέρει λαϊκιστικά σχέδια για μια επιστροφή στην κεϋνσιανή πολιτική της ανάπτυξης και της ρύθμισης. Ακόμη και οι υποστηρικτές τέτοιων σχεδίων γνωρίζουν ότι στις σημερινές συνθήκες απλώς δεν υπάρχουν περιθώρια εφαρμογής τους. Απόδειξη αποτελεί το γεγονός ότι όποτε έρχονται στην εξουσία "αριστερά" κόμματα, εφαρμόζουν ακριβώς τα αντίθετα από όσα είχαν υποσχεθεί στα προγράμματά τους· πράγμα που αληθεύει τόσο για το συνασπισμό Σοσιαλδημοκρατικού - Αριστερού Κόμματος στη δημαρχία του Βερολίνου, όσο και για τον πρώην «συνασπισμό κέντρου - αριστεράς» στην Ιταλία, ή, μιλώντας ευρύτερα, για την κυβέρνηση Λούλα στη Βραζιλία. Κατά παράλογο τρόπο, δεν πρόκειται για το ότι το εκλογικό σώμα είναι απλώς εύπιστο και "ξεγελιέται", αλλά μάλλον ότι, εν τη απουσία κάποιας καλύτερης προοπτικής, θέλει να πιστεύει ότι μια επιστροφή στο κεϋνσιανό μεταπολεμικό κοινωνικό κράτος είναι ακόμα εφικτή, παρ' ότι σε ένα άλλο επίπεδο αντιλαμβάνεται πλήρως ότι κάτι τέτοιο δεν πρόκειται να συμβεί. Παρόμοια είναι κατά βάθος και η σχιζοφρενική στάση στη Γερμανία, όπου υπάρχει ευρεία υποστήριξη των κλασικών σοσιαλδημοκρατικών αιτημάτων (καθολικός ελάχιστος μισθός, όχι στην ιδιωτικοποίηση των σιδηροδρόμων κ.λπ.) και συγχρόνως υψηλά επίπεδα συμπάθειας προς την κυβέρνηση Μέρκελ. Το προβληματικό μ' αυτή τη στάση είναι ότι, στην ταλάντευσή της μεταξύ μη πραγματοποιήσιμων επιθυμιών και άκριτης αποδοχής της δομικής λογικής του

καπιταλισμού, είναι βαθιά επιρρεπής στο να ανακαλύπτει αποδιοπομπαίους τράγους, είτε πρόκειται για τα hedge funds, την κυβέρνηση των ΗΠΑ, τις μεγάλες επιχειρήσεις, ή –ως έσχατη συνέπεια της αυταπάτης της– «τους Εβραίους».

Μπορεί να φαίνεται παράδοξο, όταν όμως το τελευταίο πράγμα που θέλει κανείς είναι να παραδοθεί στη "realpolitik" και την ομολογία πίστης της στους πρακτικούς περιορισμούς, τότε ακριβώς γίνεται πιο αναγκαίο παρά ποτέ το να καθοριστούν σαφώς τα όρια της πολιτικής στην παρούσα περίοδο της κρίσης. Όχι για να αναγνωριστεί η ισχύς των ορίων, αλλά ως μία αναγκαία διαδικασία προσανατολισμού των κοινωνικών κινημάτων και των τμημάτων εκείνων του συνδικαλιστικού κινήματος που αντιτίθενται στη συστηματική καταλήστευση του κοινωνικού κράτους, στην προϊούσα εισβολή της νομισματικής αξίας σε όλες τις πλευρές της ζωής, στην εντεινόμενη επιβολή της επισφάλειας, και στον κρατικό έλεγχο και την καταστολή που τις συνοδεύουν. Εάν τα κινήματα προσδεθούν στο άρμα πολιτικών ψευδαισθήσεων και βυθιστούν στις πολιτικές των κομμάτων, το αποτέλεσμα δεν θα είναι παρά η εξουδετέρωσή τους.[17] Εάν, από την άλλη, επικεντρωθούν στην ενότητα της πάλης τους, υπερβαίνοντας τους διαχωρισμούς των επιμέρους αγώνων, των ιδιαιτεροτήτων των συνθηκών ζωής και των κατακερματισμένων ταυτοτήτων, θα μπορούσαν να καταφέρουν να αντιστρέψουν την τάση στην οποία εξωθεί η πίεση της κρίσης, τάση απομάκρυνσης από την αλληλεγγύη, και να επιτύχουν το

17. Για παράδειγμα, μεγάλο τμήμα του ιταλικού κινήματος της αντιπαγκοσμιοποίησης και των κοινωνικών φόρουμ αφέθηκε να ενσωματωθεί στη Rifondazione Comunista και αναγκάστηκε έτσι να στηρίξει τουλάχιστον έμμεσα την κυβέρνηση Πρόντι. Γεγονός που είχε ως συνέπεια να χάσει σε μεγάλο βαθμό την ικανότητά του για κινητοποιήσεις, και ν' αντικρίζει σήμερα ένα σωρό πολιτικών σκουπιδιών…

σχηματισμό μιας αντιπολιτευόμενης κοινωνικής δύναμης, που αντιτίθεται στη νεοφιλελεύθερη πολιτική της συντριβής και του αποκλεισμού και συγχρόνως επαναφέρει τη δυνατότητα της νίκης επί της λογικής του κεφαλαίου.

… ή παγκόσμια οικονομική κρίση;

Εάν αποτύχουν, για μία ακόμη φορά, οι προσπάθειες να αναβληθεί η κρίση, απειλείται μία παγκόσμια οικονομική κρίση τρομερών διαστάσεων, κατά την οποία θα ξεσπάσει η δυναμική που έχει συσσωρευτεί για περισσότερα από τριάντα χρόνια. Οι άμεσες επιπτώσεις θα είναι η κατάρρευση πολλών επιχειρήσεων και τραπεζών, συνοδευόμενη πιθανώς από μία τεράστια άνοδο του πληθωρισμού. Δεν χρειάζεται μεγάλη προσπάθεια για να φανταστούμε τις καταστροφικές συνέπειες ενός τέτοιου στασιμοπληθωρισμού στα δημόσια οικονομικά, τις κοινωνικές υπηρεσίες και τις συνθήκες ζωής της μεγάλης πλειοψηφίας του πληθυσμού. Υπό τέτοιες συνθήκες, είναι πολύ πιθανό να αυξηθεί η απήχηση της ιδεολογίας μιας εθνικής-λαϊκιστικής διαχείρισης της κρίσης – όπως υποστηρίζεται εδώ και καιρό, και όχι μόνο από τη δεξιά πτέρυγα του πολιτικού φάσματος. Όταν ο δημοσιογράφος Γιούργκεν Έλζεσερ (σήμερα στη *Neues Deutschland*, την εφημερίδα του πρώην κυβερνώντος κόμματος της Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας) υποστηρίζει τη δημιουργία ενός «εθνικού λαϊκού μετώπου» ενάντια στο παγκοσμιοποιημένο κεφάλαιο και ιδιαίτερα ενάντια στο χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο (το οποίο εντοπίζει, οποία έκπληξις, κατά κύριο λόγο στις ΗΠΑ), ίσως η θέση του φαντάζει ακόμα κάπως υπερβολική. Εκφράζει όμως την τάση μιας επιθετικής, εθνικιστικής αποκοπής από το εξωτερικό και μιας αυταρχικής πειθαρχίας στο εσωτερικό, συνδυασμένης με την υποκίνηση του αντισημιτικού μίσους. Δεδομένων των

πολυμερών σχέσεων διεθνικής οικονομικής αλληλεξάρτησης, δύσκολα μπορούμε να φανταστούμε μια επιστροφή σε ένα κατά κύριο λόγο απομονωμένο έθνος-κράτος, ακόμη και για τη διαχείριση απλώς και μόνο της κρίσης. Περισσότερο πιθανός είναι ο θρυμματισμός της παγκόσμιας οικονομίας σε ηπειρωτικά μπλοκ, ένα σενάριο που ήδη κυκλοφορεί σε think tanks και στους διαδρόμους της εξουσίας. Η εμφανής πτώση του δολαρίου των ΗΠΑ και η επακόλουθη απώλεια της θέσης του ως παγκόσμιου νομίσματος, θα μπορούσε να δώσει ισχυρή ώθηση προς αυτήν την κατεύθυνση.[18]

Ένα τέτοιο πιθανό σενάριο δεν προσφέρει καμία ελπίδα για έξοδο από την κρίση, αλλά μόνο για μια μορφή διαχείρισης του κράτους έκτακτης ανάγκης. Με άλλα λόγια, οποιαδήποτε απότομη εκδήλωση αποαξιοποίησης δεν θα έχει κατά κανέναν τρόπο το χαρακτήρα μιας «καθαρτήριας κρίσης», όπου η σάρωση του πλεονάζοντος δυναμικού και των επισφαλών πιστώσεων θα μπορεί να θέσει τα θεμέλια ενός νέου αυτοδύναμου κύματος συσσώρευσης. Διότι κάτι τέτοιο δεν πρόκειται να εξαλείψει την πραγματική αιτία της κρίσης, την αντικατάσταση της ζωντανής εργασιακής δύναμης εξαιτίας της μετατόπισης της παραγωγικής ικανότητας από την άμεση παραγωγή στο επίπεδο του γενικού κοινωνικού πλέγματος της γνώσης, και την επακόλουθη αποσταθεροποίηση της παραγωγής της αξίας. Επιπλέον, ολόκληρη η παραγωγή θα πρέπει

18. Οι οικονομολόγοι έχουν φτάσει στο σημείο ακόμα και να συζητούν σοβαρά την επιστροφή στον κανόνα χρυσού, κάτι που θα είχε ως αποτέλεσμα την πλήρη υποτίμηση των χρεών σε δολάρια τα οποία έχουν συσσωρευτεί τις τελευταίες δεκαετίες: «Όταν τίποτε άλλο δεν λειτουργεί και κανείς δεν θέλει πλέον ανίσχυρα δολάρια, η Αμερική προχωράει και συνδέει το νόμισμά της με τα αποθέματα χρυσού στο Φορτ Νοξ. Ο υπόλοιπος κόσμος, που έχει χρηματοδοτήσει το χρέος των ΗΠΑ αγοράζοντας αμερικανικά ομόλογα, παρακολουθεί τις οθόνες». Wirtschaftswoche 18.2.2008, σ. 134.

να πραγματοποιείται στο επίπεδο παραγωγικότητας που προσφέρουν οι νέες πληροφοριακές και επικοινωνιακές τεχνολογίες, ή να υπολογίζεται βάσει αυτού του επιπέδου, ενώ θα συνεχίζεται ο αγώνας δρόμου για την αύξηση της παραγωγικότητας. Στα κατώτερα επίπεδα της παραγωγής αξίας, θα ξαναεδραιωθεί αμέσως μια κατάσταση διαρκούς υπερσυσσώρευσης, και μαζί της ο εξαναγκασμός για μια εκ νέου διόγκωση του πλασματικού κεφαλαίου. Οι αντιφάσεις της παρούσας διαδικασίας της κρίσης θα αναπαράγονται, υπό οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες ουσιαστικά χειρότερες. Οπότε, το αποφασιστικό ζήτημα θα είναι το αν θα μπορέσει να αναπτυχθεί, μέσα από την αντίσταση στη σοβαρότητα της διαδικασίας της κρίσης, ένα διεθνικό κίνημα χειραφέτησης, ένα κίνημα που θα μπορεί να συμπυκνώσει την κατανόηση της κοινωνικής κατάστασης σε ένα πρακτικό πρόγραμμα πέραν της καπιταλιστικής λογικής της αξιοποίησης.

Anselm Jappe

ΠΙΣΤΩΣΗ ΕΠΙ ΘΑΝΑΤΟΥ

«Ο Guardian σημείωνε στην ιστοσελίδα του την Παρασκευή ότι το κτίριο της Times Square, στην καρδιά του Μανχάταν, στην πρόσοψη του οποίου αναγράφεται το ύψος του δημόσιου αμερικανικού χρέους, δεν έχει πια αρκετό χώρο για να φιλοξενήσει το αστρονομικό ποσό των δισεκατομμυρίων δολαρίων, για την ακρίβεια 10.299.020.383, ένα μέγεθος τεράστιο το οποίο οφείλεται κυρίως στη χρηματοδότηση του σχεδίου Πόλσον και την ενίσχυση των ιδρυμάτων Freddie Mac και Fannie Mae. Χρειάστηκε μάλιστα να απαλειφθεί το σύμβολο $, που καταλάμβανε το τελευταίο τετράγωνο της επιγραφής, έτσι ώστε ο περαστικός να μπορέσει να πιει το πικρό ποτήρι μέχρι την τελευταία γουλιά».[1] Ποιος θέλει να το θυμάται αυτό σήμερα; Ο μεγάλος φόβος του περασμένου Οκτωβρίου μοιάζει ήδη πιο μακρινός και από τον «μεγάλο τρόμο» των αρχών της γαλλικής επανάστασης. Κι όμως, πριν από ένα χρόνο, είχαμε την εντύπωση ότι το νερό έμπαινε από παντού και το καράβι βυθιζόταν. Είχαμε επίσης την εντύπωση ότι όλος ο κόσμος, χωρίς να το λέει, το περίμενε εδώ και καιρό. Οι ειδικοί αναρωτιούνταν ανοιχτά για τη φερεγγυότητα ακόμη και των πιο ισχυρών κρατών και οι εφημερίδες δημοσίευαν στην πρώτη σελίδα την πιθανότητα μιας αλυσιδωτής πτώχευσης των ταχυδρομικών ταμιευτηρίων στη Γαλλία. Στα οικογενειακά

1. E. Fottorino, “Retour au réel par la case désastre”, *Le Monde* 11. 10. 2008.

συμβούλια συζητούσαν αν ήταν απαραίτητο να αποσύρουν όλα τα χρήματα από την τράπεζα και να τα φυλάξουν στο σπίτι. Οι χρήστες των τρένων αναρωτιούνταν αν, προαγοράζοντας ένα εισιτήριο, τα τρένα θα συνέχιζαν να κυκλοφορούν δύο βδομάδες αργότερα. Ο αμερικανός πρόεδρος Τζορτζ Μπους απευθυνόταν στο έθνος, για να μιλήσει για τη χρηματοπιστωτική κρίση, με όρους παρόμοιους με εκείνους που είχε χρησιμοποιήσει μετά την 11η Σεπτεμβρίου 2001, και η *Monde* τιτλοφορούσε το περιοδικό της τον Οκτώβριο του 2008: «Το τέλος ενός κόσμου». Όλοι οι σχολιαστές συμφωνούσαν στις εκτιμήσεις τους ότι αυτό που επρόκειτο να συμβεί δεν ήταν μια απλή περιστασιακή αναστάτωση των χρηματοπιστωτικών αγορών, αλλά η χειρότερη κρίση μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ή το 1929.

Με κατάπληξη διαπίστωνε κανείς ότι οι ίδιοι άνθρωποι, από τους κορυφαίους μάνατζερ ως τους δικαιούχους κατώτατου εισοδήματος, οι οποίοι, μέχρι την κρίση, έμοιαζαν πεισμένοι πως η συνηθισμένη καπιταλιστική ζωή θα εξακολουθούσε να υφίσταται για απροσδιόριστο διάστημα, μπορούσαν να προσαρμόζονται πολύ γρήγορα στην ιδέα μιας μεγάλης κρίσης. Η γενική εντύπωση και η αίσθηση πως βρισκόμαστε στο χείλος ενός γκρεμού προκαλούσε ακόμη μεγαλύτερη έκπληξη αφού τότε δεν επρόκειτο κατ' αρχήν παρά για μια χρηματοπιστωτική κρίση για την οποία ο μέσος πολίτης γνώριζε μόνο από τα μέσα ενημέρωσης. Δεν υπήρχαν ούτε μαζικές απολύσεις, ούτε διακοπή στη διανομή προϊόντων πρώτης ανάγκης, ούτε μηχανήματα αυτόματης ανάληψης χρημάτων εκτός λειτουργίας, ούτε έμποροι που αρνούνταν τις πιστωτικές κάρτες. Κατά συνέπεια, δεν υπήρχε ακόμη «ορατή» κρίση. Κι όμως, κυριαρχούσε ένα κλίμα ότι ερχόταν το «τέλος της βασιλείας». Πράγμα

που δεν εξηγείται παρά με την υπόθεση πως, ήδη, πριν από την κρίση, όλοι ανεξαιρέτως αισθάνονταν αόριστα, αλλά χωρίς να θέλουν να το συνειδητοποιήσουν πλήρως, ότι προχωρούσαν πάνω σε μια λεπτή στρώση πάγου, ή σ' ένα τεντωμένο σκοινί. Όταν η κρίση ξέσπασε, κατά βάθος, κανένας σύγχρονος άνθρωπος δεν εξεπλάγη περισσότερο από όσο ένας βαρύς καπνιστής που μαθαίνει ότι έχει καρκίνο. Χωρίς να γίνεται αντιληπτή με σαφήνεια, η αίσθηση ότι αυτό δεν μπορούσε πια να συνεχίζεται «ως έχει» ήταν ήδη αρκετά διαδεδομένη. Όμως, ίσως πρέπει να μας προκαλέσει μεγαλύτερη έκπληξη η επισημότητα με την οποία τα μέσα ενημέρωσης έβαλαν την «αποκάλυψη» στο περιθώριο, για να αρχίσουν ξανά να ασχολούνται με τους ψαράδες οστρακοειδών ή τις τρέλες του Μπερλουσκόνι. Να εκπλαγούμε με τους οικονομολόγους που ανακοινώνουν με θράσος ότι η κρίση έχει ήδη λήξει και όλα θα πάνε ξανά προς το καλύτερο. Με τους αποταμιευτές που προσεγγίζουν ξανά την τράπεζά τους χωρίς τον παραμικρό φόβο ότι θα την βρουν κλειστή. Με τον μέσο πολίτη για τον οποίο η κρίση συνοψίζεται σε διακοπές μικρότερης διάρκειας γι' αυτή τη χρονιά… Ακόμη και με τους ειδικούς, οι οποίοι μας εξηγούν με μειλίχιο ύφος ότι τίποτα δεν συνέβη και τίποτα δυσάρεστο δεν πρόκειται να συμβεί, θα έπρεπε να ανησυχούμε και να θεωρούμε ύποπτη μια τόσο ξαφνική ανακούφιση και λήθη. Όμως, ακόμη κι αυτοί συνεχίζουν να συμπεριφέρονται όπως ο καρκινοπαθής που καπνίζει επιδεικτικά για να δείξει ότι η υγεία του είναι εξαιρετική. Ακόμη κι αυτοί έχουν ήδη συνηθίσει να ζουν μ' αυτό. Για δεκαετίες, ένα ποσοστό οικονομικής ανάπτυξης που δεν ήταν επαρκώς υψηλό θεωρείτο εθνική καταστροφή – σήμερα, η ανάπτυξη, για πρώτη φορά εδώ και εξήντα χρόνια, είναι πραγματικά αρνητική. Δεν πειράζει: η ανάπτυξη θα επανέλθει τον επόμενο χρόνο, βεβαιώνουν ατάραχοι.

Τίποτα καινούριο κάτω από την τρύπα του όζοντος: ούτε η επίσημη επιστήμη, ούτε η καθημερινή συνείδηση καταφέρνουν να φανταστούν κάτι διαφορετικό από αυτό που ήδη γνωρίζουν: καπιταλισμός λοιπόν και πάλι καπιταλισμός. Μπορεί να διασχίζει μια θύελλα, μπορεί να εμφανίζει «υπερβάσεις», μπορεί τα επόμενα χρόνια να είναι δύσκολα, αλλά οι αρμόδιοι θα αντλήσουν τα διδάγματά τους: οι Αμερικανοί, άλλωστε, εξέλεξαν επιτέλους έναν λογικό πρόεδρο, και οι απαραίτητες μεταρρυθμίσεις πρόκειται να υιοθετηθούν – μετά τη βροχή, η καλοκαιρία! Δεν είναι καθόλου περίεργο το γεγονός ότι οι έμμισθοι αισιόδοξοι, οι μόνοι που νομιμοποιούνται να εκφράζονται στους οργανισμούς και τα μέσα ενημέρωσης, αναγγέλλουν έτσι σε κάθε χελιδόνι την επάνοδο της άνοιξης. Τι άλλο θα μπορούσαν να πουν;

Ωστόσο, στο πιο κρίσιμο σημείο της κρίσης του 2008, τα μέσα ενημέρωσης αισθάνθηκαν υποχρεωμένα να δίνουν πότε πότε το λόγο σε εκείνους που πρόσφεραν μια «αντικαπιταλιστική» ερμηνεία, δηλαδή σε εκείνους που παρουσίαζαν την κρίση ως την έκφραση μιας βαθύτερης δυσλειτουργίας και οι οποίοι δεν παρέλειπαν να απευθύνουν έκκληση για «ριζικές αλλαγές». Ενώ το Νέο Αντικαπιταλιστικό Κόμμα στη Γαλλία και οι όμοιοί του ξεκαθάριζαν, όπως ήταν προφανές, ότι «δεν υπήρχε περίπτωση να πληρώσουν την κρίση τους», ανασύροντας από το υπόγειό τους τις προκηρύξεις που είχαν μείνει από διαδηλώσεις πριν από δέκα, είκοσι ή τριάντα χρόνια, οι πιο γνωστοί εκπρόσωποι αυτού που σήμερα θεωρείται η πιο αμείλικτη κριτική της σύγχρονης κοινωνίας –δηλαδή, οι Μπαντιού, Ζίζεκ, Νέγκρι– απέκτησαν μεγαλύτερο από το σύνηθες βήμα στον τύπο ή, σε κάθε περίπτωση, αισθάνθηκαν ότι έπνεε ούριος άνεμος. Κι όμως, είναι εν μέρει εντυπωσιακό το γεγονός ότι στις αναλύσεις τους δεν προ-

βλεπόταν καθόλου το ενδεχόμενο μιας μεγάλης κρίσης του καπιταλισμού, η οποία δεν θα προερχόταν από την αντίσταση των «εκμεταλλευόμενων» ή του «πλήθους», αλλά από μια εμπλοκή της μηχανής – και επομένως, χωρίς κανέναν υπεύθυνο. Στην πραγματικότητα, εξήγησαν και αυτοί, με τον τρόπο τους, ότι πρέπει να προχωρήσουμε και δεν υπάρχει κανένα θέμα που πρέπει να εξετάσουμε, είναι μια κρίση όπως όλες οι άλλες, η οποία θα περάσει όπως πέρασαν και οι άλλες, γιατί η κρίση είναι το φυσικό θεμέλιο του καπιταλισμού. Όμως, αυτό που αποκαλούν κρίση –η κατάρρευση των χρηματιστηρίων, η παγκόσμια ύφεση– δεν είναι στην πραγματικότητα παρά ένα σύνολο από δευτερεύοντα φαινόμενα. Είναι οι ορατές εκδηλώσεις, η επιφανειακή έκφραση της πραγματικής κρίσης, αυτής που οι ίδιοι δεν καταφέρνουν να σκεφτούν. Οι δηλωμένοι αντίπαλοι του καπιταλισμού –«ακραία» ή «ριζοσπαστική» αριστερά, μαρξιστές διαφόρων πεποιθήσεων, «αρνητές της ανάπτυξης» ή «ριζοσπάστες» οικολόγοι–, σχεδόν όλοι πασχίζουν να πιστέψουν στην αιωνιότητα του καπιταλισμού και των κατηγοριών του, μερικές φορές περισσότερο και από ορισμένους απολογητές του.[2]

Αυτή η κριτική του καπιταλισμού δεν ασχολείται παρά

---

2. *«Οι εκατόν πενήντα παρεμβαίνοντες (μεταξύ των οποίων εξήντα ξένοι) που διατύπωσαν τις απόψεις τους στις 4, 5 και 6 Ιουλίου στην 9η Συνάντηση του Εξ-εν-Προβένς, η οποία οργανώθηκε από τον Κύκλο Οικονομολόγων, στη μεγάλη πλειονότητά τους διατύπωσαν πιο απαισιόδοξες απόψεις. Υπάρχουν καταρχήν αυτοί οι τρομακτικοί δείκτες του Οργανισμού για την Οικονομική Συνεργασία και Ανάπτυξη (ΟΟΣΑ). Από τον Απρίλιο του 2008 ως τον ίδιο μήνα του 2009 η ανεργία αυξήθηκε κατά 40% στις πλουσιότερες χώρες. Από το 2007 ως το 2010 αναμένεται να προστεθούν ακόμη 26 εκατομμύρια, μια αλματώδης αύξηση κατά 80%, χωρίς προηγούμενο σε τόσο λίγο χρόνο. "Η μεγαλύτερη επιδείνωση βρίσκεται μπροστά μας", προειδοποίησε ο Μαρτίν Ντιράν, υπεύθυνος για την απασχόληση. Όμως, σύμφωνα με τον Πατρίκ Αρτίς (τράπεζα Natixis), "οι χαμένες θέσεις εργασίας έχουν χαθεί για πάντα".»* (Frédéric Lemaître, "Et si la crise économique ne faisait que commencer?", *Le Monde*, 6. 7. 2009.)

μόνο με τη *δημοσιονομική κατάσταση*, που θεωρείται η μόνη υπεύθυνη για την κρίση. Η «πραγματική οικονομία» είναι υγιής και μόνο τα δημόσια οικονομικά, που έχουν ξεφύγει από κάθε έλεγχο, θέτουν σε κίνδυνο την παγκόσμια οικονομία. Εξ ου η πιο συνοπτική, αλλά και πιο διαδεδομένη εξήγηση, η οποία επιρρίπτει όλη την ευθύνη στην «απληστία» μιας χούφτας κερδοσκόπων που έπαιξαν με τα χρήματα όλων λες και βρίσκονταν στο καζίνο. Στην πραγματικότητα, η αναγωγή των μυστηρίων της καπιταλιστικής οικονομίας, όταν αυτή αρχίζει να δυσλειτουργεί, στις ενέργειες μιας συνωμοσίας κακών, εγγράφεται σε μια μακρά και επικίνδυνη παράδοση. Θα ήταν η χειρότερη πιθανή διέξοδος να υποδειχθούν για άλλη μια φορά αποδιοπομπαίοι τράγοι, οι «υψηλοί εβραϊκοί οικονομικοί κύκλοι» ή κάποιοι άλλοι, και να παραδοθούν στο εκδικητικό μένος του «έντιμου λαού» των εργαζομένων και των αποταμιευτών. Και εξίσου επιπόλαιο είναι να αντιταχθεί σ' έναν «κακό», «αγγλοσαξονικό καπιταλισμό», σαρκοβόρο και χωρίς όρια, ένας «καλός», «ηπειρωτικός» καπιταλισμός, που θεωρείται περισσότερο υπεύθυνος. Έχουμε δει πως δεν υπάρχουν πια παρά μόνο αποχρώσεις που τους διαφοροποιούν. Όλοι αυτοί που μας καλούν σήμερα να «ρυθμίσουμε περισσότερο» τις χρηματοπιστωτικές αγορές, από την οργάνωση ATTAC μέχρι τον Σαρκοζί, δεν διακρίνουν στην τρέλα των αγορών παρά μία «υπερβολή», μια νοσηρή ανάπτυξη σ' ένα υγιές σώμα.

Ο «αντικαπιταλισμός» της ριζοσπαστικής αριστεράς δεν είναι παρά ένας «αντιφιλελευθερισμός». Η μόνη εναλλακτική λύση στον καπιταλισμό που μπόρεσε ποτέ να αντιληφθεί, συνίστατο σε δικτατορίες με οικονομία κατευθυνόμενη από την Ανατολή και τον Νότο του κόσμου. Από τότε που αυτές χρεοκόπησαν, άλλαξαν ρότα ή κατέστησαν εντελώς ανυπεράσπιστες, η μοναδική επι-

λογή που απέμεινε σ᾽ αυτούς τους αντικαπιταλιστές είναι μια επιλογή μεταξύ διαφορετικών καπιταλιστικών μοντέλων: φιλελευθερισμό ή κεϋνσιανισμό, ηπειρωτικό ή αγγλοσαξονικό μοντέλο, χρηματιστηριακό ακραίο καπιταλισμό ή οικονομία με κοινωνική αγορά, φρενίτιδα των χρηματιστηρίων ή «δημιουργία θέσεων απασχόλησης». Σ᾽ αυτά τα μοντέλα μπορεί να υπάρχουν διαφορετικοί τρόποι αξιοποίησης της αξίας, συσσώρευσης του κεφαλαίου, μετασχηματισμού του χρήματος σε περισσότερο χρήμα. Και, κυρίως, είναι η διανομή των προϊόντων αυτού του τρόπου παραγωγής που μπορεί να αλλάζει, εκμεταλλευόμενη ορισμένες κοινωνικές ομάδες περισσότερο από άλλες. Μάλιστα, η κρίση θα είναι χρήσιμη στον καπιταλισμό, προβλέπουν: τα πλεονάζοντα κεφάλαια θα υποτιμηθούν και, όπως γνωρίζουμε ήδη από τον Σουμπέτερ, «*η δημιουργική καταστροφή*» είναι ο θεμελιώδης νόμος του καπιταλισμού. Είναι αδύνατο να φανταστεί κανείς –αν θέλει να αποφύγει να χαρακτηριστεί αγαθός ουτοπιστής ή συνεχιστής του Πολ Ποτ, δηλαδή οπαδός των μόνων εναλλακτικών λύσεων στον καπιταλισμό που η κυρίαρχη συνείδηση ξέρει ακόμη να επικαλείται– ότι η ανθρωπότητα μπορεί να ζήσει αλλιώς, και όχι με την αξιοποίηση της αξίας, τη συσσώρευση του κεφαλαίου και το μετασχηματισμό του χρήματος σε περισσότερο χρήμα. Μπορεί να υπάρχει ένα *εξωτερικό* όριο στην ανάπτυξη του καπιταλισμού, με τη μορφή της εξάντλησης των πόρων και την καταστροφή της φυσικής βάσης. Όμως, ως μορφή κοινωνικής αναπαραγωγής, ο καπιταλισμός είναι αξεπέραστος. Αυτό που η *Figaro* δηλώνει ανοιχτά, οι νεομαρξιστές, οι οπαδοί του Μπουρντιέ, της εναλλακτικής παγκοσμιοποίησης και της αποανάπτυξης το λένε περιφραστικά: η αγορά είναι μια φυσική κατάσταση για τους ανθρώπους. Οι αντικαπιταλιστές-αντιφιλελεύθεροι προτείνουν απλά να επιστρέψου-

με στον «κοινωνικό» καπιταλισμό της δεκαετίας του ’60 (ο οποίος εννοείται πως εξιδανικεύεται αδικαιολόγητα), στην πλήρη απασχόληση και τους υψηλούς μισθούς, στο κοινωνικό κράτος και τη σχολή του «κοινωνικού ανελκυστήρα». Ορισμένοι θα ήθελαν να προσθέσουν και λίγο οικολογία, εθελοντισμό ή ακόμη και «αποανάπτυξη». Στην πραγματικότητα, πρέπει να ελπίζουν ότι ο καπιταλισμός θα ανακάμψει σύντομα και θα ξαναρχίσει να λειτουργεί στην εντέλεια για να μπορέσουν να πραγματοποιήσουν τα ωραία δαπανηρά προγράμματά τους.

Η σημερινή κρίση αποτελεί γι’ αυτούς την ονειρεμένη ευκαιρία για να βρουν επιτέλους ευήκοα ώτα για τις προτάσεις που διατυπώνουν εδώ και πολύ καιρό. Η κρίση θα είναι σωτήρια: θα αποτελέσει βέβαια μια μικρή πληγή για ορισμένους, αλλά θα αναγκάσει τους ανθρώπους και τους θεσμούς να αναθεωρήσουν τις βλαβερές συνήθειές τους. Έτσι, καθεμία από αυτές τις καλοπροαίρετες κριτικές φιλοδοξεί να ρίξει νερό στο μύλο της: ρύθμιση των χρηματοπιστωτικών αγορών, περιορισμός των πριμ των μάνατζερ, κατάργηση των «φορολογικών παραδείσων», μέτρα αναδιανομής και, κυρίως, ένας «πράσινος» καπιταλισμός ως κινητήρια δύναμη ενός νέου καθεστώτος συσσώρευσης και δημιουργίας θέσεων απασχόλησης. Η υπόθεση έχει κριθεί: η κρίση είναι η ευκαιρία για μια βελτίωση του καπιταλισμού, όχι για μια ρήξη μ’ αυτόν.

Ωστόσο, ακόμη και σ’ αυτό το επίπεδο, υπάρχει ο κίνδυνος να απογοητευτούν. Στο πλαίσιο της κρίσης, αρχίζουν να προκαλούνται εντελώς αντικρουόμενες αντιδράσεις. Έτσι, για να ξεπεραστεί η κρίση, μπορεί κανείς να πρεσβεύει οικολογικά μέτρα (όπως υπόσχονται ο Ομπάμα ή ο Σαρκοζί) ή, αντίθετα, να επιτίθεται στην υπάρχουσα κοινωνική προστασία στο όνομα της «ανάκαμψης της ανάπτυξης» και της «δημιουργίας θέσεων

εργασίας» (όπως κάνει ο Μπερλουσκόνι, όπως απαιτεί η βιομηχανία, ιδιαίτερα του κατασκευαστικού τομέα και η αυτοκινητοβιομηχανία, και ένα σημαντικό κομμάτι του κοινού).[3] Όμως, τι λένε όταν απολυμένοι εργάτες, για να εξασφαλίσουν καλύτερους όρους αποζημίωσης, απειλούν να γεμίσουν με τοξικά προϊόντα έναν ποταμό, όπως έχει ήδη συμβεί αρκετές φορές στη Γαλλία; Θα δούμε άραγε τους οικολόγους να έρχονται στα χέρια με τους εργατιστές; Η «ριζοσπαστική» αριστερά θα πρέπει να αποφασίσει άμεσα: είτε θα περάσει πολύ απλά στην κριτική του καπιταλισμού, ακόμη κι αν αυτός δεν αυτοανακηρύσσεται πια νεοφιλελεύθερος, είτε θα συμμετάσχει στη διαχείριση ενός καπιταλισμού που έχει ενσωματώσει ένα μέρος της κριτικής που αφορούσε τις «υπερβάσεις» του.

Ορισμένοι παρατηρητές φαίνεται να προχωρούν ακόμη περισσότερο, μιλώντας για έναν καπιταλισμό που καταστρέφει τον κόσμο και είναι στα πρόθυρα της αυτοκαταστροφής. Αυτές οι προειδοποιητικές φωνές δεν φανερώνουν άραγε μια συνειδητοποίηση για τις καταστροφές του καπιταλισμού, τόσο όταν εξελίσσεται «ομαλά» όσο και στις περιόδους κρίσης; Ωστόσο, αυτές οι επιθέσεις, στις περισσότερες περιπτώσεις, δεν έχουν ως στόχο παρά την πρόσφατη φάση «απορρύθμισης» και «αγριότητας» του καπιταλισμού, τη νεοφιλελεύθερη φάση, και καθόλου το

---

3. «*Πρεσβεύουν τις "μεταστροφές" (να αλλάξουμε πεποίθηση για να αλλάξουμε δραστηριότητα) εν όψει μιας μεγαλύτερης λιτότητας, κατηγορούν για τα πάντα το αυτοκίνητο, καταγγέλλουν την κατασπατάληση των πόρων, την άλωση της ζωής από την αλλοτριωμένη εργασία, την κατάρα της προόδου. Όμως, από τη στιγμή που η μηχανή παθαίνει γρίπη, ο τομέας του αυτοκινήτου περνάει κρίση και η διαφήμιση εγκαταλείπει τις εφημερίδες και απειλεί τη χρηματοπιστωτική τους ισορροπία, ενώ η ανεργία πλήττει σημαντικό αριθμό μισθωτών, τότε ο τόνος αλλάζει και οι παλαιές βεβαιότητες επανέρχονται στην επιφάνεια*», έγραψε ο Ζιλμπέρ Ριστ στις 26.11.2008 σε μπλογκ φιλικά προσκείμενο στην «αποανάπτυξη».

καθεστώς καπιταλιστικής συσσώρευσης ως τέτοιο, την ταυτολογική λογική που επιτάσσει τη μετατροπή του ενός ευρώ σε δύο και καταναλώνει τον πραγματικό κόσμο σαν απλό εργαλείο γι' αυτή την αύξηση της μορφής-αξίας. Σύμφωνα με αυτούς, η επιστροφή στον «συνετό», καθότι «ρυθμισμένο» και υποταγμένο στην «πολιτική» καπιταλισμό, θα έπρεπε λογικά να λύνει το πρόβλημα.

Σημαίνει μήπως αυτό ότι ο «αντινεοφιλελεύθερος» λόγος αρνείται πως υπάρχει η σημερινή κρίση; Όχι, αλλά δεν θέλει παρά να θεραπεύσει τα συμπτώματα της ασθένειας. Εξάλλου, η γενική ανικανότητα να φανταστούμε ότι η κρίση μπορεί να οδηγήσει σε κάτι άλλο από τον καπιταλισμό συνιστά σήμερα και πάντοτε μια εντυπωσιακή αντίθεση με την αόριστη, αλλά επίμονη και καθολική, αντίληψη ότι ζούμε σε μια διαρκή κρίση. Εδώ και δεκαετίες, το κλίμα τείνει να είναι απαισιόδοξο. Οι νέοι γνωρίζουν, και αποδέχονται καρτερικά, ότι θα ζήσουν χειρότερα από τους γονείς τους και οι βασικές ανάγκες τους –εργασία, στέγαση– θα είναι όλο και πιο δύσκολο να ικανοποιηθούν και να εξασφαλιστούν. Η γενική εντύπωση είναι ότι διολισθαίνουμε σ' έναν κατήφορο. Η μοναδική ελπίδα μας είναι να μη γλιστρήσουμε πολύ γρήγορα και όχι να μπορέσουμε πραγματικά να αναρριχηθούμε στην κορυφή. Υπάρχει η διάχυτη αίσθηση ότι η γιορτή έχει τελειώσει και αρχίζουν τα χρόνια των ισχνών αγελάδων, μια αίσθηση που συχνά συνοδεύεται από την πεποίθηση ότι η προηγούμενη γενιά (αυτή των "baby-boomers") κατασπάραξε τα πάντα και άφησε ελάχιστα στα παιδιά της. Οι περισσότεροι νέοι στη Γαλλία, τουλάχιστον μεταξύ αυτών που έχουν αποκτήσει κάποιο πτυχίο, είναι ακόμη πεισμένοι ότι θα καταφέρουν να βρουν μια τρύπα για να επιβιώσουν, στο οικονομικό επίπεδο, αλλά τίποτα περισσότερο. Δεν μπορούμε πλέον να μιλάμε για μια κρίση που αφορά ορισμένους τομείς, σε

αντίθεση με κάποιους άλλους, οι οποίοι προοδεύουν: η χρηματιστηριακή κατάρρευση, το 2001, της «νέας οικονομίας», η οποία ωστόσο παρουσιαζόταν για χρόνια ως η νέα ατμομηχανή του καπιταλισμού, το αποδεικνύει. Και δεν παρακολουθούμε την υποτίμηση ορισμένων επαγγελμάτων προς όφελος κάποιων άλλων, όπως την εποχή που οι πεταλωτές αντικαταστάθηκαν από τους μηχανικούς αυτοκινήτων και όπως η μανία της «μετεκπαίδευσης» θα ήθελε να μας κάνει ακόμη να πιστεύουμε. Σήμερα, πρόκειται για μια γενική υποτίμηση σχεδόν όλων των ανθρώπινων δραστηριοτήτων, η οποία είναι ορατή στην ταχεία και απρόσμενη πτώχευση των «μεσαίων τάξεων». Αν προσθέσουμε τη συνειδητοποίηση, η οποία είναι στο εξής καλά ριζωμένη σε όλα τα κεφάλια, των σημερινών και μελλοντικών περιβαλλοντικών καταστροφών και της εξάντλησης των πόρων, μπορούμε να πούμε ότι η συντριπτική πλειονότητα κοιτάζει σήμερα το μέλλον με φόβο.

Αυτό που μπορεί να μοιάζει περίεργο είναι το γεγονός ότι η ευρέως διαδεδομένη εντύπωση μιας γενικής επιδείνωσης των συνθηκών ζωής συνοδεύεται συχνά από την πεποίθηση ότι ο καπιταλισμός λειτουργεί στην εντέλεια, η παγκοσμιοποίηση είναι στο απόγειό της και υπάρχει περισσότερος πλούτος παρά ποτέ. Ο κόσμος είναι σε κρίση, αλλά όχι ο καπιταλισμός, ή, όπως διαβεβαιώνουν οι Λυκ Μπολτανσκί και Ιβ Τσιαπελό στην αρχή του βιβλίου τους *Le Nouvel esprit du capitalisme*, που κυκλοφόρησε το 1999: ο καπιταλισμός είναι σε ανάπτυξη, αυτό που επιδεινώνεται είναι η κοινωνική και οικονομική κατάσταση πολλών ατόμων. Έτσι, ο καπιταλισμός γίνεται αντιληπτός ως ένα *τμήμα* της κοινωνίας που αντιτίθεται στο υπόλοιπο, ως το σύνολο των ανθρώπων που κατέχουν το συσσωρευμένο χρήμα και όχι ως μια κοινωνική σχέση που περιλαμβάνει *όλα* τα μέλη της σημερινής κοινωνίας.

Ορισμένοι, που πιστεύουν πως είναι πιο ευφυείς, βλέπουν μάλιστα στο λόγο περί κρίσης μια απλή επινόηση: είτε από τους βιομήχανους, για να μειώσουν τους μισθούς και να αυξήσουν τα κέρδη, είτε από την ίδια την «κυριαρχία», για να δικαιολογήσει την κατάσταση πλανητικής και μόνιμης έκτακτης ανάγκης. Είναι αλήθεια ότι οι κρίσεις, του παρελθόντος και του παρόντος, χρησίμευσαν και χρησιμεύουν συχνά για τη νομιμοποίηση του κράτους, ιδιαίτερα από τότε που αυτό δεν παρουσιάζει πια κάποιο «θετικό» πρόγραμμα, αλλά περιορίζεται στη διαχείριση των έκτακτων καταστάσεων, αναδεικνύοντας το ίδιο όλα τα «κακώς κείμενα» (σε αντίθεση με την προπαγάνδα του παρελθόντος, η οποία διατεινόταν ότι «όλος ο κόσμος είναι ευτυχισμένος χάρη στη σύνεση της κυβέρνησης»). Χρέος του είναι να δημιουργήσει τις συνθήκες-πλαίσιο του μόνου αποδεκτού στόχου, της μόνης επιδίωξης που αναγνωρίζεται από την παγκόσμια σύγχρονη κοινωνία, όπου κι αν βρίσκεται αυτή (εκτός από τη Βόρεια Κορέα, το Ιράν και μερικές άλλες μουσουλμανικές χώρες): να επιτραπεί στα άτομα η μέγιστη κατανάλωση εμπορευμάτων και «προσωπική ανάπτυξη». Αν οι κρίσεις δεν υπήρχαν, τα κράτη θα τις επινοούσαν, είναι αλήθεια. Όμως, μόνο τις δευτερεύουσες κρίσεις, όχι αυτές που απειλούν τα θεμέλιά τους. Στη διάρκεια αυτής της κρίσης, είχαμε περισσότερο παρά ποτέ την εντύπωση ότι οι «κυρίαρχες τάξεις» δεν κυριαρχούσαν και σε πολλά πράγματα, αντίθετα, κυριαρχούνταν και οι ίδιες από το «αυτόνομο υποκείμενο» (Μαρξ) του κεφαλαίου.

Ωστόσο, έχει προχωρήσει μια κριτική του σύγχρονου καπιταλισμού, που είναι πολύ διαφορετική από αυτές που αναφέρθηκαν μέχρι τώρα. Θέτει το ερώτημα: και αν η χρηματιστηριοποίηση, αντί να έχει καταστρέψει την

πραγματική οικονομία, την έχει, αντίθετα, βοηθήσει να επιβιώσει πέραν της ημερομηνίας εξαφάνισής της; Αν έχει δώσει το φιλί της ζωής σ' ένα ετοιμοθάνατο σώμα; Γιατί είμαστε τόσο βέβαιοι ότι ο καπιταλισμός ξεφεύγει από τον κύκλο της γέννησης, της ανάπτυξης και του θανάτου; Δεν θα μπορούσε να εμπεριέχει όρια *σύμφυτα* με την ανάπτυξή του, όρια που δεν εξαρτώνται μόνο από την ύπαρξη ενός δηλωμένου εχθρού (το προλεταριάτο, τους καταπιεσμένους λαούς), ούτε μόνο από την εξάντληση των φυσικών πόρων;

Στη διάρκεια της κρίσης, έγινε και πάλι του συρμού η αναφορά στον Μαρξ. Όμως, ο γερμανός στοχαστής δεν έχει μιλήσει μόνο για την πάλη των τάξεων. Προέβλεψε επίσης την πιθανότητα μια μέρα η καπιταλιστική μηχανή να σταματήσει μόνη της, να εξαντληθεί η δυναμική της. Γιατί; Η καπιταλιστική παραγωγή των εμπορευμάτων εμπεριέχει, εξ αρχής, μια εσωτερική αντίφαση, μια πραγματική βραδυφλεγή βόμβα, που βρίσκεται στα ίδια τα θεμέλιά της. Το κεφάλαιο μπορεί να αυξάνεται, και άρα να συσσωρεύεται, μόνο εκμεταλλευόμενο την εργασιακή δύναμη. Όμως, ο εργαζόμενος, για να παράγει κέρδος για τον εργοδότη του, πρέπει να είναι εξοπλισμένος με τα απαραίτητα εργαλεία – σήμερα, την τεχνολογία αιχμής. Προκύπτει έτσι μια διαρκής κούρσα –όπως υποχρεώνει ο ανταγωνισμός– στη χρήση της τεχνολογίας. Κάθε φορά, ο πρώτος εργοδότης που προσφεύγει σε νέες τεχνολογίες κερδίζει, γιατί οι εργάτες του παράγουν περισσότερο από αυτούς που δεν διαθέτουν αυτά τα εργαλεία. Όμως, το συνολικό σύστημα χάνει, γιατί οι τεχνολογίες αντικαθιστούν την ανθρώπινη εργασία. Έτσι, η αξία του κάθε μεμονωμένου εμπορεύματος περιλαμβάνει ολοένα και μικρότερα κομμάτια ανθρώπινης εργασίας – η οποία, ωστόσο, είναι η μοναδική πηγή υπεραξίας, και άρα κέρδους. Η

ανάπτυξη της τεχνολογίας μειώνει τα κέρδη στο σύνολό τους. Ωστόσο, στη διάρκεια ενάμισι αιώνα, η διεύρυνση της παραγωγής εμπορευμάτων στην παγκόσμια κλίμακα κατάφερε να αντισταθμίσει αυτήν την τάση μείωσης της αξίας του κάθε μεμονωμένου εμπορεύματος.

Από τη δεκαετία του ’60, αυτός ο μηχανισμός –ο οποίος ήδη δεν ήταν παρά μια διαρκής φυγή προς τα εμπρός– έπαθε εμπλοκή. Τα κέρδη παραγωγικότητας που επέτρεψε η μικροηλεκτρονική, παραδόξως, έθεσαν σε κρίση τον καπιταλισμό. Όλο και πιο γιγαντιαίες επενδύσεις ήταν απαραίτητες για να δουλέψουν, σύμφωνα με τις προδιαγραφές παραγωγικότητας της παγκόσμιας αγοράς, οι λίγοι εναπομείναντες εργάτες. Η πραγματική συσσώρευση του κεφαλαίου κινδύνευε να σταματήσει. Εκείνη ακριβώς τη στιγμή, το «*πλασματικό κεφάλαιο*», όπως το αποκάλεσε ο Μαρξ, απογειώθηκε. Η εγκατάλειψη της μετατρεψιμότητας του δολαρίου σε χρυσό, το 1971, εξάλειψε την τελευταία βαλβίδα ασφαλείας, το τελευταίο καταφύγιο της πραγματικής συσσώρευσης. Η πίστωση δεν είναι τίποτα άλλο από μια προεξόφληση προσδοκώμενων μελλοντικών κερδών. Όμως, όταν η παραγωγή της αξίας, και άρα της υπεραξίας, στην πραγματική οικονομία λιμνάζει (κάτι που δεν έχει καμία σχέση με τη στασιμότητα της παραγωγής πραγμάτων – ωστόσο, ο καπιταλισμός περιστρέφεται γύρω από την παραγωγή υπεραξίας, και όχι προϊόντων ως αξίες χρήσης), δεν απομένουν παρά τα δημόσια οικονομικά που επιτρέπουν στους ιδιοκτήτες κεφαλαίου να αποκομίζουν κέρδη τα οποία πλέον είναι αδύνατο να αποκτήσουν μέσα από την πραγματική οικονομία. Η άνοδος του νεοφιλελευθερισμού μετά το 1980 δεν ήταν ένας βρόμικος ελιγμός των πιο άπληστων καπιταλιστών, ένα πραξικόπημα που διαπράχθηκε με τη συνενοχή των συγκαταβατικών πολιτικών, όπως θέλει να πιστεύει η «ριζο-

σπαστική» αριστερά. Ο νεοφιλελευθερισμός ήταν, αντίθετα, ο μόνος εφικτός τρόπος για να παραταθεί ακόμη λίγο το καπιταλιστικό σύστημα το οποίο κανένας δεν ήθελε να αμφισβητήσει σοβαρά εκ θεμελίων, ούτε στη δεξιά ούτε στην αριστερά. Ένας μεγάλος αριθμός επιχειρήσεων και ατόμων κατάφεραν να διατηρήσουν για μεγάλο διάστημα μια ψευδαίσθηση ευημερίας χάρη στην πίστωση. Σήμερα, αυτό το δεκανίκι έχει επίσης σπάσει. Όμως, η επιστροφή στον κεϋνσιανισμό, η οποία ακούγεται σχεδόν παντού, είναι εντελώς ανέφικτη: δεν υπάρχει πια αρκετό «πραγματικό» χρήμα στη διάθεση των κρατών. Για την ώρα, οι «λαμβάνοντες τις αποφάσεις» έχουν μεταθέσει ακόμη λίγο την «προφητεία για την κατάλυση της βασιλείας»,[4] προσθέτοντας άλλο ένα μηδενικό μετά τους αστρονομικούς αριθμούς που αναγράφονται στις οθόνες και στους οποίους δεν αντιστοιχεί πια τίποτα. Τα δάνεια που έχουν χορηγηθεί για να σωθούν οι τράπεζες είναι δεκαπλάσια από τις τρύπες που έκαναν τις αγορές να τρέμουν πριν από είκοσι χρόνια – όμως η πραγματική παραγωγή (δηλαδή, πιο απλά, το ΑΕΠ) έχει αυξηθεί κατά περίπου 20-30%! Η «οικονομική ανάπτυξη» της δεκαετίας του ’80 και του ’90 δεν είχε πλέον μια αυτόνομη βάση, αλλά οφειλόταν στις κερδοσκοπικές φούσκες. Και όταν αυτές οι φούσκες έσκασαν, δεν υπήρχε «εξυγίανση» μετά την οποία τα πάντα θα μπορούσαν να ανακάμψουν.

Γιατί άραγε αυτό το σύστημα δεν έχει ακόμη καταρρεύσει πλήρως; Σε τι οφείλει την προσωρινή επιβίωσή του; Ουσιαστικά, στην πίστωση. Στη διάρκεια ενός αιώνα, απέναντι στις αυξανόμενες δυσκολίες να χρηματοδοτή-

---

4. Στο πρωτότυπο, «το *Μανή, Θεκέλ, Φάρες*». Πρόκειται για φράση από το 5ο κεφ. του Δανιήλ (του αντιστοίχου της Αποκάλυψης στην Παλαιά Διαθήκη). Σε ελεύθερη απόδοση: «Μετρηθήκαμε, ζυγιστήκαμε και βρεθήκαμε ελλιπείς. Απόψε η βασιλεία μας τελειώνει». (*Σ.τ.μ.*)

σει την αξιοποίηση της εργασιακής δύναμης, και άρα να επενδύσει σε πάγιο κεφάλαιο, η προσφυγή σε όλο και πιο μαζικές πιστώσεις δεν ήταν παράλογη αλλά αναπόφευκτη. Ακόμη και κατά τη διάρκεια της κυριαρχίας των νεοφιλελεύθερων μονεταριστών, η σύναψη χρεών αυξήθηκε δραστικά. Δεν έχει μεγάλη διαφορά αν αυτή η πίστωση είναι ιδιωτική ή δημόσια, εσωτερική ή εξωτερική. Η συνεχής και μη αντιστρέψιμη εξέλιξη της τεχνολογίας βαθαίνει διαρκώς το ρήγμα ανάμεσα στο ρόλο της εργασιακής δύναμης –η οποία, ας το επαναλάβουμε, είναι η μοναδική πηγή αξίας και υπεραξίας– και τον ολοένα και πιο σημαντικό ρόλο των εργασιακών εργαλείων, τα οποία πρέπει να πληρωθούν με την υπεραξία που παράγεται από την εκμετάλλευση της εργασιακής δύναμης. Κατά συνέπεια, η προσφυγή στην πίστωση δεν μπορεί παρά να αυξάνεται με την πάροδο του χρόνου και να οδηγείται σε ένα σημείο χωρίς επιστροφή. Η πίστωση, που είναι ένα κέρδος το οποίο καταναλώνεται πριν παραχθεί, μπορεί να μεταθέσει τη στιγμή που ο καπιταλισμός θα αγγίξει τα συστημικά όριά του, αλλά δεν μπορεί να την εξαλείψει. Ακόμη και η πιο ισχυρή και επίμονη θεραπεία κάποια μέρα πρέπει να τελειώσει.

Η πίστωση δεν παρατείνει μόνο τη ζωή του συστήματος ως τέτοιο, αλλά και τη ζωή των καταναλωτών. Γνωρίζουμε ότι η ιδιωτική σύναψη χρεών έχει φτάσει σε τεράστια ύψη, για παράδειγμα, 15.000 ευρώ για κάθε ιταλική οικογένεια, και πολύ περισσότερο για κάθε αμερικανική. Και, το σημαντικότερο, αυξάνεται ραγδαία. Μπορούμε να αντιληφθούμε το μέλλον αυτού του είδους ζωής με το παράδειγμα μιας χώρας όπως η Βραζιλία, όπου μπορεί κανείς να αγοράσει ένα κινητό τηλέφωνο και να το πληρώσει σε δέκα δόσεις, όπου η ρύθμιση για τη μη κατάσχεση του αυτοκινήτου μπορεί να επαναληφθεί μέχρι και τρεις

φορές και όπου τα πρατήρια βενζίνης δεν ανταγωνίζονται με βάση τις τιμές των καυσίμων, αλλά την είσπραξη των επιταγών – σε 90, 180 μέρες…

Ορισμένοι καταφέρνουν να εκστασιάζονται μπροστά σ' αυτή την «εικονική πραγματικότητα» του κόσμου και να προβλέπουν γι' αυτόν ένα λαμπρό μέλλον. Όμως, μόνο μια εντελώς μεταμοντέρνα συνείδηση είναι ικανή να πιστεύει ότι μια εικονική κατάσταση χωρίς πραγματικές βάσεις θα μπορεί να διατηρείται για πάντα. Κάποιοι θέλησαν να αμφισβητήσουν και να «αποδομήσουν» ακόμη και την έννοια της «πραγματικής οικονομίας». Είναι βέβαιο ότι θα βόλευε πολύ κόσμο να αποδειχθεί ότι η μυθοπλασία αξίζει όσο και η πραγματικότητα, και ταυτόχρονα θα ήταν πολύ πιο συμβατό με τις επιθυμίες μας. Ωστόσο, δεν χρειάζεται να είναι κανείς μεγάλος προφήτης για να προβλέψει ότι οι «αρνήσεις της πραγματικότητας» που συνοδεύονται με αυτάρεσκα χαμόγελα εδώ και τριάντα χρόνια δεν έχουν πλέον πολύ μέλλον σε μια εποχή «πραγματικών» κρίσεων. Το εκδοτικό σημείωμα της *Monde* που προαναφέρθηκε σημείωνε δικαιολογημένα: «Επιστροφή στην πραγματικότητα μέσα από τη θύρα "καταστροφή"».

Επομένως, αυτή η ριζοσπαστική αντίληψη για την κρίση –για τη διαμόρφωση της οποίας οφείλουμε πολλά στις αναλύσεις του Ρόμπερτ Κουρτς– προαναγγέλλει καταρχάς ότι, ακόμη και στο αυστηρά οικονομικό επίπεδο, η κρίση δεν βρίσκεται παρά στην αρχή της. Σήμερα, εξακολουθούν να υπάρχουν πάρα πολλές τράπεζες και μεγάλες επιχειρήσεις που κρύβουν την καταστροφική κατάστασή τους παραποιώντας τους ισολογισμούς τους ενώ, μεταξύ άλλων μελλοντικών πτωχεύσεων, γίνεται λόγος για την προσεχή κατάρρευση του συστήματος πιστωτικών καρτών στις ΗΠΑ. Τα αστρονομικά ποσά που διοχετεύονται

από τα κράτη στην οικονομία, εγκαταλείποντας από τη μία μέρα στην άλλη τον μονεταριστικό δογματισμό στο όνομα του οποίου είχαν σπρώξει εκατομμύρια άτομα στην εξαθλίωση, και οι εξαγγελίες για μια μεγαλύτερη ρύθμιση, δεν έχουν καμία σχέση με την επιστροφή στον κεϋνσιανισμό και το κοινωνικό κράτος του παρελθόντος. Δεν πρόκειται για επενδύσεις στις υποδομές, τύπου "New Deal", ούτε για τη δημιουργία μιας λαϊκής αγοραστικής δύναμης. Αυτά τα ποσά οδήγησαν στην απότομη αύξηση κατά 20% του δημόσιου χρέους των ΗΠΑ, αλλά δεν ήταν επαρκή παρά μόνο για να αποτρέψουν την άμεση κατάρρευση του πιστωτικού συστήματος. Για μια πραγματική «ανάκαμψη της οικονομίας» θα απαιτούνταν ακόμη πιο γιγαντιαία ποσά τα οποία, με βάση τη σημερινή κατάσταση, μπορούν να εξασφαλιστούν μόνο με τη δημιουργία χρήματος μέσω διαταγμάτων, πράγμα που θα οδηγούσε όμως σ' έναν παγκόσμιο υπερπληθωρισμό. Μια σύντομη ανάπτυξη που θα τροφοδοτούνταν από τον πληθωρισμό θα κατέληγε σε μια ακόμη μεγαλύτερη κρίση, καθώς δεν φαίνονται πουθενά νέες πιθανές μορφές συσσώρευσης οι οποίες, έπειτα από μια αρχική «τόνωση» που θα προερχόταν από το κράτος, θα μπορούσαν να παράγουν μια ανάπτυξη που θα στηριζόταν στη συνέχεια στις δικές της βάσεις.

Όμως, η κρίση δεν είναι μόνο οικονομική. Όταν δεν υπάρχουν πια χρήματα, τίποτα δεν λειτουργεί. Στη διάρκεια του 20ού αιώνα, ο καπιταλισμός περιλάμβανε, προκειμένου να διευρύνει τη σφαίρα της αξιοποίησης της αξίας, ολοένα και ευρύτερους τομείς της ζωής: από την εκπαίδευση των παιδιών μέχρι τη φροντίδα των ηλικιωμένων, από την κουζίνα μέχρι την κουλτούρα, από τη θέρμανση μέχρι τις μεταφορές. Έτσι, υπήρχε μια πρόοδος στο όνομα της «αποτελεσματικότητας» ή της «ελευθερίας των

ατόμων» που απαλλάχθηκαν από οικογενειακούς και κοινοτικούς δεσμούς. Σήμερα, βλέπουμε τις συνέπειες: τα πάντα καταρρέουν όταν δεν μπορούν να μετατραπούν σε χρηματική αξία. Και δεν εξαρτώνται μόνο από το χρήμα, αλλά, ακόμη χειρότερα, από την πίστωση. Όταν η πραγματική αναπαραγωγή σύρεται πίσω από το «πλασματικό κεφάλαιο», όταν οι επιχειρήσεις, οι οργανισμοί και ολόκληρα κράτη δεν επιβιώνουν παρά χάρη στις τιμές τους στο χρηματιστήριο, κάθε χρηματοπιστωτική κρίση, αντί να αφορά μόνο αυτούς που παίζουν στο χρηματιστήριο, επηρεάζει τελικά αμέτρητους ανθρώπους στην καθημερινή και προσωπική ζωή τους. Πολλοί Αμερικανοί που είχαν δεχθεί συντάξεις με τη μορφή μετοχών και βρέθηκαν μετά το κραχ χωρίς τίποτα για τα γεράματά τους, ήταν από τους πρώτους που βίωσαν αυτό το θάνατο επί πιστώσει. Και δεν ήταν παρά η αρχή. Όταν η κρίση θα έχει όντως αντίκτυπο στην πραγματικότητα –με τη δραματική αύξηση της ανεργίας και της προσωρινής απασχόλησης να συνοδεύεται από μια μεγάλη πτώση των κρατικών εσόδων–, θα δούμε ολόκληρους τομείς της κοινωνικής ζωής να εγκαταλείπονται στην τέχνη της επιβίωσης μέρα με τη μέρα.

Οι διάφορες κρίσεις –οικονομική, οικολογική, ενεργειακή– δεν είναι απλά «σύγχρονες» ή «αλληλένδετες»: είναι η έκφραση μιας δομικής κρίσης, αυτής της μορφής-αξίας, της αφηρημένης, κενής μορφής που επιβάλλεται σε κάθε περιεχόμενο σε μια κοινωνία που βασίζεται στην άυλη εργασία και την αναπαράστασή της στην αξία ενός εμπορεύματος. Πρόκειται για έναν ολόκληρο τρόπο ζωής, παραγωγής και σκέψης, που χρονολογείται τουλάχιστον διακόσια πενήντα χρόνια, ο οποίος δεν μοιάζει πλέον ικανός να εξασφαλίσει την επιβίωση της ανθρωπότητας. Ίσως δεν υπάρξει μια «μαύρη Παρασκευή», όπως το 1929,

μια «μέρα της Κρίσης». Όμως, είναι πολλοί οι λόγοι που μας κάνουν να σκεφτόμαστε ότι ζούμε το τέλος μιας μακράς ιστορικής περιόδου,[5] της εποχής κατά την οποία η παραγωγική δραστηριότητα και τα προϊόντα δεν χρησιμεύουν για να ικανοποιούν ανάγκες αλλά για να τροφοδοτούν τον αέναο κύκλο της εργασίας που αξιοποιεί το κεφάλαιο και του κεφαλαίου που χρησιμοποιεί την εργασία. Το εμπόρευμα και η εργασία, το χρήμα και η κρατική ρύθμιση, ο ανταγωνισμός και η αγορά: πίσω από τις χρηματοπιστωτικές κρίσεις που επαναλαμβάνονται είκοσι και πλέον χρόνια, όλο και πιο σοβαρές κάθε φορά, διαγράφεται η κρίση όλων αυτών των κατηγοριών οι οποίες, είναι πάντοτε χρήσιμο να το υπενθυμίζουμε, δεν αποτελούσαν μέρος της ανθρώπινης ύπαρξης παντού και πάντοτε. Οικειοποιήθηκαν την ανθρώπινη ζωή στη διάρκεια των τελευταίων αιώνων και μπορούν να αποτελέσουν αφορμή για κάτι διαφορετικό: καλύτερο ή ακόμη και χειρότερο. Ίσως υπάρξει μια μικρή ανάκαμψη τους προσεχείς μήνες, ή ακόμη και για κάποια χρόνια.[6] Όμως, το τέλος της ερ-

---

5. Περίπου ο μόνος που ισχυρίστηκε στα μεγάλα μέσα ενημέρωσης ότι ο καπιταλισμός έχει φτάσει, έπειτα από 500 χρόνια, στη τελευταία φάση του και κάτι καινούριο πρόκειται να τον αντικαταστήσει ήταν ο Ιμάνουελ Βαλερστάιν (βλέπε το άρθρο του "Le capitalisme touche à sa fin" στη *Monde* της 11. 10. 2008). Ωστόσο, στη σημερινή κρίση δεν βλέπει παρά την έκρηξη μιας κερδοσκοπικής φούσκας, η οποία ανάγεται στη δεκαετία του '70, ενώ τη συγκρίνει με άλλες κρίσεις του παρελθόντος. Αν προβλέπει μια «*φάση πολιτικού χάους*», «*συστημικής κρίσης*» και το τέλος του καπιταλισμού τις επόμενες δεκαετίες, αυτό συμβαίνει εξαιτίας της σχέσης «*κέντρου*» και «*περιφέρειας*» η οποία έχει αλλάξει. Η ερμηνεία του είναι κατά συνέπεια πολύ διαφορετική από αυτήν που προτείνουμε εδώ.

6. Στη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, έπειτα από κάθε κρίση, παρατηρούσαμε μια «ανάκαμψη» –ιδιαίτερα των χρηματιστηριακών δεικτών– η οποία μοιάζει να αποδεικνύει ότι όλα αυτά δεν είναι παρά ένα ζήτημα κύκλων και διακυμάνσεων. Όμως, καμία από αυτές τις «ανακάμψεις» δεν ήταν αποτέλεσμα ενός νέου τρόπου παραγωγής που χρησιμοποιεί μαζικά την εργασία με αποδοτικό τρόπο. Ήταν απλώς μορφές πλασματικής ανάπτυξης της αξίας, οι οποίες εξασφαλίζονταν

γασίας, της πώλησης, της πώλησης και της αγοράς της εργασιακής δύναμης, το τέλος της αγοράς και του κράτους –όλων των κατηγοριών που δεν είναι καθόλου φυσιολογικές και οι οποίες μια μέρα θα εξαφανιστούν, όπως ακριβώς αντικατέστησαν και οι ίδιες άλλες μορφές κοινωνικής ζωής– είναι μια διαδικασία μακράς διάρκειας. Η σημερινή κρίση δεν είναι ούτε η αρχή ούτε το τέλος, αλλά μια σημαντική περίοδος.

Όμως, γιατί άραγε αυτή η κριτική, που είναι περίπου η μόνη που επιβεβαιώνεται από την πρόσφατη κρίση, προκαλεί τόσο μικρό ενδιαφέρον; Ουσιαστικά επειδή κανείς δεν μπορεί πραγματικά να φανταστεί το τέλος του καπιταλισμού. Ακόμη και η ιδέα προκαλεί τρόμο. Όλος ο κόσμος σκέφτεται ότι τα χρήματα είναι πολύ λίγα, αλλά ο καθένας αισθάνεται την ύπαρξή του να απειλείται, ακόμη και από φυσική άποψη, με την υποψία να υποτιμηθεί η αξία του χρήματος και να χάσει το ρόλο του στην κοινωνική ζωή. Στην κρίση, τα υποκείμενα γαντζώνονται περισσότερο παρά ποτέ από τις μόνες μορφές κοινωνικοποίησης που γνωρίζουν. Υπάρχει μια γενική συμφωνία τουλάχιστον σε ένα πράγμα: πρέπει πάντοτε να συνεχίζουμε να πουλάμε, να πουλάμε και να αγοράζουμε τον εαυτό μας. Γι’ αυτό είναι τόσο δύσκολο να *αντιδράσουμε* σ’ αυτήν την κρίση ή να οργανωθούμε για να την αντιμετωπίσουμε: γιατί δεν υπάρχουν *αυτοί και εμείς*. Θα έπρεπε να καταπολεμήσουμε το «*αυτόνομο υποκείμενο*» του κεφαλαίου, το οποίο ενυπάρχει επίσης σε καθέναν από εμάς, και άρα σε ένα μέρος από τις συνήθειες, τις προτι-

---

πουλώντας και αγοράζοντας τίτλους και επενδύοντας μερικές φορές αυτό το πλασματικό κεφάλαιο στην κατανάλωση ή την αγορά υπηρεσιών – πράγμα που κάθε φορά δημιουργούσε ακόμη μεγαλύτερες χρηματοπιστωτικές φούσκες οι οποίες στερούνταν ακόμη περισσότερο βάσης, ιδιαίτερα στον τομέα του αυτοκινήτου.

μήσεις, τις οκνηρίες, τις τάσεις, τους ναρκισσισμούς, τις ματαιοδοξίες, τους εγωισμούς μας… Κανένας δεν θέλει να κοιτάξει κατάματα το τέρας. Πόσες παραληρηματικές λύσεις προτείνονται, αντί να αμφισβητηθεί η εργασία και το εμπόρευμα, ή απλά το αυτοκίνητο! «Μεγάλοι επιστήμονες» παραλογίζονται κάνοντας λόγο για γιγαντιαίους δορυφόρους που θα είναι ικανοί να αντανακλούν ένα μέρος των αχτίνων του ήλιου ή για μηχανισμούς που θα είναι ικανοί να καταψύχουν τους ωκεανούς. Προτείνουν να «*παράγουμε λαχανικά σε υδροπονικά ή αεροπονικά θερμοκήπια*» και να παρασκευάζουμε κρέας «*απευθείας από βλαστοκύτταρα*», να αναζητήσουμε τους ανεπαρκείς πόρους στην κυριολεξία στο φεγγάρι: «*Το φεγγάρι διαθέτει, μεταξύ άλλων, ένα εκατομμύριο τόνους ήλιο 3, το ιδανικό καύσιμο για την πυρηνική τήξη. Ένας τόνος ήλιο 3 αξίζει περίπου 6 δισεκατομμύρια δολάρια, με βάση την ενέργεια που μπορεί να παράγει. Αυτός είναι μόνο ένας από τους λόγους για τους οποίους τόσες χώρες επικεντρώνονται σε μια επιστροφή στο φεγγάρι*».[7] Με την ίδια λογική, προτείνουν να «προσαρμοστούμε» στις κλιματικές αλλαγές αντί να τις καταπολεμήσουμε.[8] Αντί της απαλλαγής από τον «οικονομικό τρόμο», η απειλή ενισχύεται: «*Οι οργανισμοί και τα ανθρώπινα όντα που θα μάθουν, θα θελήσουν και θα μπορέσουν να προσαρμοστούν έχουν οικονομικό και κοινωνικό μέλλον, σήμερα περισσότερο παρά ποτέ. Οι υποστηρικτές της ακινησίας θα μπορούσαν να χάσουν κάθε*

---

7. Δίκην τιμωρίας, γνωστοποιούμε εδώ το όνομα του συγγραφέα αυτών των προτάσεων: "Plus de croissance est en nous", του Xavier Alexandre, *Le Monde* της 30. 11. 2008, "Chroniques d'abonnés".

8. "S'adapter au changement climatique plutôt que de le limiter?", *Le Monde* της 21. 08. 2009, σχετικά με τη μελέτη την οποία το "Centre de consensus" (Κέντρο συναίνεσης) [!] της Κοπεγχάγης εμπιστεύτηκε στο ιταλικό επιστημονικό ίδρυμα "Enrico Mattei", το οποίο συνδέεται με τον ιταλικό πετρελαϊκό όμιλο ENI.

ικανότητα εξεύρεσης εργασίας»[9] και άρα να εξαφανιστούν από τον κόσμο. Ο Μάλθους το έχει ήδη πει: η πείνα είναι ο καλύτερος παιδαγωγός της εργασίας. Οτιδήποτε δεν χρησιμεύει στην αξιοποίηση του κεφαλαίου είναι πολυτέλεια και, σε περιόδους κρίσης, η πολυτέλεια δεν αρμόζει. Δεν πρόκειται για διαστροφή, είναι απολύτως λογικό σε μια κοινωνία που έχει αναγάγει σε ζωτική αρχή της το μετασχηματισμό του χρήματος σε περισσότερο χρήμα.

Αυτός είναι πίνακας της αποκάλυψης, θα μας αντιτείνουν κάποιοι: μας αναγγέλλουν το τέλος του καπιταλισμού από τότε που γεννήθηκε, με κάθε δυσκολία που συναντά. Ωστόσο, αναβιώνει έπειτα από κάθε κρίση, όπως ο φοίνικας που αναγεννιέται από τις στάχτες του. Ταυτόχρονα, κάθε φορά αλλάζει και, σήμερα, είναι πολύ διαφορετικός από αυτό που ήταν το 1800, ή το 1850, ή το 1930. Μήπως παρακολουθούμε ακόμη μία μετάλλαξη αυτού του είδους, κατά την οποία θα αλλάξει για να επιβιώσει καλύτερα; Γιατί αυτή η κρίση είναι πιο σοβαρή από κάθε άλλη εδώ και πάνω από 200 χρόνια; Δεν θα μπορούσε ο καπιταλισμός να συνεχίσει να υπάρχει με άτυπες μορφές, μεταξύ καταστροφών και πολέμων; Άραγε η κρίση δεν είναι η αιώνια μορφή της ύπαρξής του και μάλιστα της ύπαρξης των ιστορικών κοινωνιών γενικότερα; Και ο αντίλογος συνεχίζεται: Ο πλήρης κατάλογος όλων των δυσλειτουργιών του σημερινού καπιταλισμού μπορεί να συνιστά την απόδειξη της τελικής κρίσης του, μόνο αν η σύντομη φορντική περίοδος σταθερότητας θεωρείται η μόνη εφικτή λειτουργία του καπιταλισμού και όλες οι άλλες μορφές ύπαρξής του παρεκκλίσεις. Οι εμφύλιοι πόλεμοι στην Αφρική και η επάνοδος της φεουδαρχίας στη Ρωσία, ο

9. Ίδια τιμωρία με τον προαναφερθέντα: “Le prévisible déclin du salariat”, της Camille Sée, *Le Monde* της 09. 08. 2009, “Chronique d’abonnés”.

ισλαμικός φονταμενταλισμός και η προσωρινότητα στην Ευρώπη δείχνουν μόνο ότι ήταν αδύνατο να εξαπλωθεί το φορντικό μοντέλο στον υπόλοιπο κόσμο ως τέτοιο, αλλά όχι την αποτυχία του καπιταλισμού, ο οποίος ως παγκόσμιο σύστημα συνίσταται ακριβώς στη συνύπαρξη όλων αυτών των μορφών, από τις οποίες η καθεμία, στο πλαίσιό της, είναι χρήσιμη για το παγκόσμιο σύστημα. Ο καπιταλισμός θα μπορούσε επίσης να λειτουργήσει πολύ διαφορετικά από ό,τι στην Ευρώπη της δεκαετίας του '60: αυτό δεν θα έδειχνε παρά την ευελιξία του. Οι καταστροφές που προκαλεί, από την εξατομίκευση των ανθρώπων και τη διάλυση της οικογένειας, μέχρι τις ψυχικές και σωματικές ασθένειες και τη μόλυνση, δεν είναι απαραίτητα ένα σύμπτωμα της κρίσης – δημιουργούν διαρκώς ανάγκες και νέους τομείς της αγοράς που διευκολύνουν τη λειτουργία της συσσώρευσης.

Όμως, αυτός ο αντίλογος δεν έχει βάση: αυτό που περιγράφει είναι η γέννηση και η διαιώνιση διαρκώς μεταλλασσόμενων μορφών κυριαρχίας και εκμετάλλευσης, και όχι η ανάδυση νέων μοντέλων καπιταλιστικής συσσώρευσης. Οι «μη κλασικές» μορφές δημιουργίας κέρδους δεν μπορούν να λειτουργήσουν παρά συμμετέχοντας έμμεσα στην παγκόσμια αγορά, και άρα παρασιτικά στους παγκόσμιους κύκλους της αξίας (για παράδειγμα: πουλώντας ακριβά τα ναρκωτικά στις πλούσιες χώρες, ορισμένες χώρες του «Νότου» κατευθύνουν προς αυτές ένα μέρος της «πραγματικής» υπεραξίας που παράγεται στις πλούσιες χώρες). Αν η δημιουργία αξίας στα βιομηχανικά κέντρα έπρεπε να εξαλειφθεί πλήρως, θα εξαφάνιζε επίσης βαρόνους ναρκωτικών και διακινητές παιδιών. Επιπλέον, θα μπορούσαν τότε να αναγκάσουν τα υποκείμενά τους να δημιουργήσουν εκ νέου ένα αγροτικό, υλικό πλεόνασμα για τα αφεντικά τους. Όμως, ακόμη και οι πιο πεισμένοι

υπερασπιστές της αιωνιότητας του καπιταλισμού δεν θα τολμούσαν πια να το αποκαλούν αυτό ένα νέο μοντέλο καπιταλιστικής συσσώρευσης.

Γενικότερα, πρέπει πάντοτε να θυμόμαστε ότι οι υπηρεσίες και οι αποκαταστάσεις δεν είναι μια εργασία που παράγει κεφάλαιο, αλλά εξαρτώνται από παραγωγικούς τομείς. Δεν είναι μόνο η θεωρία του Μαρξ που το λέει αυτό (και αυτό το σημείο, περισσότερο και από άλλα ακόμη, δεν έχει γίνει κατανοητό ούτε από τους μαρξιστές), αλλά ακόμη και η καθημερινή εμπειρία: σε περιόδους ύφεσης, η κουλτούρα και η εκπαίδευση, η προστασία του περιβάλλοντος και η υγεία, οι επιδοτήσεις σε οργανώσεις και η υπεράσπιση της κληρονομιάς, αντί να μπορούν να χρησιμεύσουν ως «μοχλός ανάπτυξης», είναι οι πρώτες που θυσιάζονται λόγω «έλλειψης χρημάτων».

Βέβαια, δεν μπορούμε να «αποδείξουμε» αφηρημένα ότι παρακολουθούμε το τέλος της υπεραιωνόβιας εμπορευματικής κοινωνίας. Όμως, ορισμένες πρόσφατες τάσεις είναι πραγματικά καινούριες. Έχουμε φτάσει σ' ένα *εξωτερικό* όριο, με την εξάντληση των πόρων –και κυρίως του πιο σημαντικού και αναντικατάστατου πόρου, του νερού–, καθώς και με τις μη αντιστρέψιμες αλλαγές του κλίματος, τα αφανισμένα είδη της φύσης, τα κατεστραμμένα τοπία. Ο καπιταλισμός οδεύει επίσης προς ένα *εσωτερικό* όριο, καθώς η πορεία ανάπτυξής του είναι γραμμική, σωρευτική και μη αντιστρέψιμη, και όχι κυκλική και επαναλαμβανόμενη όπως άλλες μορφές παραγωγής. Είναι η μοναδική κοινωνία που υπήρξε ποτέ η οποία εμπεριέχει στη βάση της μια δυναμική *αντίφαση,* και όχι μόνο έναν *ανταγωνισμό*: ο μετασχηματισμός της εργασίας σε αξία είναι προορισμένος ιστορικά να εξαντληθεί, εξαιτίας των τεχνολογιών που αντικαθιστούν την εργασία.

Τα υποκείμενα που ζουν σ' αυτήν την εποχή εξωτερικής και εσωτερικής κρίσης υφίστανται επίσης μια απορρύθμιση των φυσικών δομών οι οποίες καθόριζαν για πολύ καιρό αυτό που είναι ο άνθρωπος. Αυτά τα νέα απρόβλεπτα υποκείμενα βρίσκονται ταυτόχρονα στη θέση να διαχειρίζονται απίστευτες δυνάμεις καταστροφής. Τελικά, η μείωση της δημιουργίας αξίας σ' ολόκληρο τον κόσμο εμπεριέχει το γεγονός ότι, για πρώτη φορά, υπάρχουν –και μάλιστα παντού– πληθυσμοί σε περίσσευμα, πλεονάζοντες, οι οποίοι δεν χρησιμεύουν πια ούτε για εκμετάλλευση. Από την άποψη της αξιοποίησης της αξίας, είναι η ίδια η ανθρωπότητα που αρχίζει να γίνεται μια περιττή πολυτέλεια, μια δαπάνη που πρέπει να εξαλειφθεί, ένα «πλεόνασμα» – και εδώ μπορούμε να μιλήσουμε για έναν εντελώς νέο παράγοντα στην ιστορία!

Δυστυχώς, η «κρίση» δεν έχει ως επακόλουθο μια εγγυημένη «χειραφέτηση». Υπάρχουν πολλοί οργισμένοι άνθρωποι που έχουν χάσει τα χρήματα, το σπίτι ή τη δουλειά τους. Όμως, αυτή η οργή, σε αντίθεση με ό,τι πίστευε πάντοτε η ριζοσπαστική αριστερά, δεν έχει τίποτα εξ ορισμού απελευθερωτικό. Η σημερινή κρίση δεν μοιάζει να ευνοεί την ανάδυση απελευθερωτικών προσπαθειών (τουλάχιστον σε μια πρώτη φάση), αλλά μια κατάσταση του τύπου «ο σώζων εαυτόν σωθήτω». Εξάλλου, δεν μοιάζει να ευνοεί ούτε τους μεγάλους ελιγμούς για την αποκατάσταση της καπιταλιστικής τάξης, τους ολοκληρωτισμούς, τα νέα καθεστώτα καταναγκαστικής συσσώρευσης. Αυτό που προαναγγέλλεται μοιάζει περισσότερο με βραδυφλεγή και όχι πάντοτε εμφανή βαρβαρότητα. Αντί για τη μεγάλη σύγκρουση, μπορούμε να περιμένουμε μια αέναη σπειροειδή κίνηση, μια διαρκή κατήφεια που με το χρόνο γίνεται συνήθεια. Είναι πιο πιθανό να παρακολουθήσουμε μια θεαμα-

τική διάχυση της τέχνης της επιβίωσης με χίλιους τρόπους και της προσαρμογής σε όλα, παρά ένα μεγάλο κίνημα σκέψης και αλληλεγγύης, όπου όλοι θα παραμερίσουν τα προσωπικά συμφέροντά τους, θα ξεχάσουν τις αρνητικές πλευρές της κοινωνικοποίησής τους και θα οικοδομήσουν από κοινού μια πιο ανθρώπινη κοινωνία. Προκειμένου να συμβεί κάτι τέτοιο, θα έπρεπε καταρχάς να μεσολαβήσει μια ανθρωπολογική επανάσταση. Δύσκολα μπορεί να διαβεβαιώσει κανείς ότι οι κρίσεις και οι τρέχουσες καταρρεύσεις θα διευκολύνουν μια τέτοια επανάσταση. Και, ακόμη κι αν η κρίση περιλαμβάνει μια αναγκαστική «αποανάπτυξη», αυτή δεν είναι κατ' ανάγκη προς τη σωστή κατεύθυνση. Η κρίση δεν πλήττει κατά πρώτο λόγο τους τομείς που είναι «άχρηστοι» από την άποψη της ανθρώπινης ζωής, αλλά εκείνους που είναι «άχρηστοι» από την άποψη της συσσώρευσης του κεφαλαίου. Δεν πρόκειται να μειωθούν οι εξοπλισμοί, αλλά οι δαπάνες για την υγεία – και, από τη στιγμή που έχουμε αποδεχθεί τη λογική της αξίας, είναι αρκετά παράλογο να διαμαρτυρόμαστε εναντίον της. Ας αρχίσουμε λοιπόν με τα μικρά πράγματα, τη βοήθεια μεταξύ γειτόνων, τα τοπικά συστήματα ανταλλαγών, τα κηπευτικά στον κήπο, τον εθελοντισμό στις οργανώσεις, τους οργανισμούς για τη διατήρηση της αγροτικής καλλιέργειας. Συχνά, αυτό είναι συμπαθητικό. Όμως, το να θέλει κανείς να αντιταχθεί στην κατάρρευση του παγκόσμιου συστήματος με αυτά τα μέσα ισοδυναμεί με το να προσπαθεί να αδειάσει τη θάλασσα μ' ένα κουτάλι.

Σε τι καταλήγουν αυτές οι απαισιόδοξες απόψεις; Τουλάχιστον σε λίγη διαύγεια. Μπορούμε έτσι να αποφύγουμε να ενταχθούμε στους λαϊκιστές κάθε απόχρωσης που περιορίζονται να αναθεματίζουν τις τράπεζες, την οικονομία και τα χρηματιστήρια, καθώς και αυτούς που υποτίθεται

πως τα ελέγχουν. Αυτός ο λαϊκισμός θα οδηγήσει με ευκολία στην καταδίωξη των «εχθρών του λαού», προς τα κάτω (μετανάστες) και προς τα πάνω (κερδοσκόπους),[10] αποφεύγοντας κάθε κριτική στις πραγματικές βάσεις του καπιταλισμού, οι οποίες εμφανίζονται, αντίθετα, ως ο πολιτισμός που πρέπει να διασωθεί: η εργασία, το χρήμα, το εμπόρευμα, το κεφάλαιο, το κράτος.

Προκαλεί πράγματι ίλιγγο η σκέψη του τέλους ενός τρόπου ζωής στον οποίο είμαστε όλοι χωμένοι μέχρι το λαιμό και ο οποίος, σήμερα, αρχίζει να βουλιάζει χωρίς να το έχει αποφασίσει κανείς, αφήνοντάς μας σ' ένα τοπίο κατεστραμμένο. Όλοι οι υποτιθέμενοι ανταγωνισμοί του παρελθόντος, το προλεταριάτο και το κεφάλαιο, η εργασία και το συσσωρευμένο χρήμα κινδυνεύουν να εξαφανιστούν μαζί, ψυχορραγώντας σφιχταγκαλιασμένοι: αυτό που αρχίζει να εξαφανίζεται είναι η κοινή βάση των συγκρούσεών τους.

Για να αντιμετωπίσουμε την κατάσταση, χρειάζεται ένα τόσο μεγάλο άλμα στο άγνωστο που όλος ο κόσμος –και αυτό είναι κατανοητό– καταρχάς αρνείται να το κάνει. Όμως, το γεγονός ότι ζούμε σε μια τέτοια ακραία εποχή είναι επίσης μια πρωτόγνωρη τύχη, παρ' όλα αυτά. Κατά συνέπεια: ας επιδεινωθεί η κρίση![11] Δεν *πρέπει* να «σώσουμε» την οικονομία «μας» και τον τρόπο ζωής «μας», αλλά να βοηθήσουμε να εξαφανιστούν το γρηγορότερο, δίνοντας ταυτόχρονα χώρο σε κάτι καλύτερο. Ας πάρουμε το παράδειγμα των πρόσφατων μακρών συγκρούσεων στην εκπαίδευση και το πανεπιστήμιο: αντί να διαμαρτυρόμαστε για τη μείωση των δαπανών για την εκπαίδευση και την έρευνα, δεν θα ήταν καλύτερο να αμφισβητήσουμε το ίδιο το γεγονός ότι δεν υπάρχει εκπαίδευση και έρευνα

10. Τόσο η αριστερά όσο και ένα τμήμα της δεξιάς διαμαρτυρήθηκαν (τουλάχιστον στις ΗΠΑ) ενάντια στη σωτηρία των τραπεζών.

11. F. Partant, *Que la crise s'aggrave*, Παρίσι, Solin, 1978.

παρά μόνο αν είναι «ανταποδοτικές»; Πρέπει άραγε να παραιτηθούμε από τη ζωή, επειδή η συσσώρευση του κεφαλαίου δεν λειτουργεί πια;

Επιτέλους, έξοδος! είναι ο τίτλος ενός πίνακα του Πάουλ Κλέε. Ήδη, στη διάρκεια της σύντομης κρίσης του Οκτωβρίου 2008, είχαμε λίγο την εντύπωση ότι το καπάκι ήταν έτοιμο να ανοίξει: αρχίζαμε να συζητάμε ανοιχτά για τα δεινά και τα όρια του καπιταλισμού. Μπορούμε λοιπόν, παρ' όλα αυτά, να έχουμε την πεποίθηση ότι στη διάρκεια μιας σοβαρής παρατεταμένης κρίσης οι γλώσσες θα λυθούν, τα στερεότυπα και τα απαγορευμένα θα καταρρεύσουν, πολύς κόσμος θα αμφισβητήσει αυθόρμητα αυτό που μέχρι την προηγούμενη μέρα θεωρούσε «φυσικό» ή «αναπόφευκτο» και θα αρχίσει να θέτει τα πιο απλά και συχνά λιγότερο προβεβλημένα ερωτήματα: γιατί υπάρχει κρίση, αφού υπάρχουν τόσο πολλά μέσα παραγωγής; Γιατί να πεθάνουμε από απόγνωση, αφού όλα τα απαραίτητα (και ακόμη περισσότερα) υπάρχουν; Γιατί να δεχθούμε να σταματήσουν όλα όσα δεν χρησιμεύουν στη συσσώρευση; Πρέπει να αρνηθούμε όλα όσα δεν είναι πληρωτέα; Ίσως, παρ' όλα αυτά, η λέξη που θα λεχθεί να λύσει τα μάγια, όπως στα παραμύθια.

Από τις *εκδόσεις των ξένων* κυκλοφορούν:

CRITICAL ART ENSEMBLE
Η μηχανή της σάρκας

ANDRÉA DORIA
Η εξαιρετική περίπτωση μιας συνηθισμένης ιστορίας

ANSELM JAPPE
Το τέλος της τέχνης στον Αντόρνο και τον Ντεμπόρ

Ομάδα RETORT
(IAIN BOAL, T.J. CLARK, JOSEPH MATTHEWS, MICHAEL WATTS)
Καταπονημένες δυνάμεις:
Κεφάλαιο και θέαμα στη νέα εποχή του πολέμου

ΕΞΕΓΕΡΜΕΝΟΣ ΥΠΟΔΙΟΙΚΗΤΗΣ ΜΑΡΚΟΣ
Ιστορίες για τους ανθρώπους του καλαμποκιού

(και σε ηλεκτρονική μορφή
στον δικτυακό τόπο www.disobey.net/hotel)